Studia Ethnologica Hungarica XX.

K. Németh András – Máté Gábor

Horhosok, puszták, búvólikak

Tájtörténeti tanulmányok a 16–18. századi Dél-Dunántúlról

L'Harmattan

PNEXAT

K. Németh András – Máté Gábor

HORHOSOK, PUSZTÁK, BÚVÓLIKAK

STUDIA ETHNOLOGICA HUNGARICA XX.

A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM NÉPRAJZ – KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA TANSZÉK
ÉS A L'HARMATTAN KIADÓ KÖZÖS SOROZATA

SOROZATSZERKESZTŐ
VARGYAS GÁBOR

K. Németh András – Máté Gábor

Horhosok, puszták, búvólikak

Tájtörténeti tanulmányok a 16–18. századi Dél-Dunántúlról

PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó
2020

A tanulmányok készítése alatt a szerzők az alábbi támogatásokban részesültek:
K. Németh András: MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00003/12/2).
Máté Gábor: MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj BO/00620/14/1, illetve: TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program ösztöndíja.

A kötet a PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
és a Néprajzi Múzeum közötti együttműködés keretében jelent meg.

NÉPRAJZI MÚZEUM

MUSEUM OF ETHNOGRAPHY

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-726-8
ISBN 978-963-414-726-8
ISSN 1587-8899

A kiadásért felel a kiadó igazgatója és a tanszék vezetője.

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: (36) 1-267-5979
www.harmattan.hu, webshop.harmattan.hu

A borítón látható kép a kárászi Temetői-horgos bevágódó,
V keresztmetszetűvé vált útszakasza, 2020. október (Máté Gábor felvétele).

Korrektúra: Simon Bettina.
A borítóterv Kára László,
a tördelés Csernák Krisztina munkája.
A nyomdai kivitelezést a Prime Rate Kft. végezte,
felelős vezető Tomcsányi Péter.

TARTALOM

Torma István (1940–2018)

és

Dákó Balázs (1988–2020)

emlékének

Előszó

Úttörő munkálatokról alapos híradást kaphat a tudományos kutató, ha K. Németh András régész és Máté Gábor etnográfus tanulmánykötetét elolvassa. Széles körű, több szaktudomány módszertani „fegyvertárát" hasznosítják szerzőink, hogy a régészeti emlékanyag, a néprajzi kutatók mintegy másfél – két évszázadon át folytatott recens kutatásainak eredményeit az utolsó öt-, hatszáz év levéltári forrásaival egybevetve értelmezzék. Eddig kevéssé kutatott régió múltjába világítanak be. Vizsgálataiknak tájrégészeti, táji termeléstörténeti része is különös figyelmet érdemel. Az idevágó eredményeik, adalékaik messze túlmutatnak a régészet, a történettudomány és a néprajz, az európai etnológia határain, mert az általuk feltárt tények tanulságul szolgálnak a mai mezőgazdaság, tájgazdálkodás számára is. Szerzőink munkássága mind az agrártudományok számára, mind a gazdaságtudomány, mind az ökológia számára releváns adalékokat kínál.

Feledésbe merült, hogy a hazai középkori régészet megindítását a Magyar Néprajzi Társaság kecskeméti vándorgyűlésén szorgalmazták először. Ebben minden valószínűséggel Györffy Istvánnak volt meghatározó szerepe. Ő a Nagykunság területén nagyon korán, a késő középkorban elpusztult települések régészeti feltárására tett kísérletet. Szerény eredményeket ért el. A 19. századi népi kerámiára erősen hasonlító leleteket menthetett meg. Alapos terepbejárásokat végzett a Nagykunság pusztává lett településeit nyomozva. Móra Ferenc ezen a vándorgyűlésen szépirodalmi veretű előadást tartott a régészet és a néprajz egymásrautaltságáról. Jellemző mozzanat, hogy a néprajz klasszikus folyóiratai állandó pénzügyi zavarok között csökkent terjedelemben jelenhettek meg, mégis helyet szorítottak ukrajnai kora középkori tematikát érintő ásatási beszámolónak.

A néprajzi kutatók kecskeméti tanácskozása és Papp Lászlónak a Kecskeméti Múzeum ifjú munkatársának úttörő, késő középkori faluásatásai nyilván szervesen összefüggenek. Elsőként sikerült késő középkori lakóházakat feltárnia. Arra is fel kell figyelnünk, hogy az egykori hazai régészet nem nagyon érdeklődött kutatásai iránt. Eredményeiről csak eléggé korlátozottan a Néprajzi Értesítőben (1931) számolhatott be.[1] Nem feledkezhetünk meg arról, hogy Papp László Kecskemét város

[1] Amikor később korábbi hivatali főnöke, Szabó Kálmán Papp László kutatási eredményeit, leleteit magyar és német nyelven vitatható módon kiadta nem a Nemzeti Múzeum régészeti bilingvis

levéltárát nagy szorgalommal kutatta, nagyon fontos forrásanyagot tárt fel a 17. és a 18. századi városról, népéletről. Levéltári kutatásai során készített kijegyzéseinek különös értéket ad, hogy a forrásai 1944 őszén elpusztultak. Jegyzetei a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívumába kerültek. Különlegesen fontosak voltak az alföldi tanyarendszer kialakulásával kapcsolatos, forráselemzésekre alapozott vizsgálatai. Recens kutatásai is megkerülhetetlenek. A 20. századi magyar tudomány- és múzeumtörténet egyik sajátos fordulata, hogy a rendkívüli eredményeket elérő ifjú tudóst mellőzték a Kecskeméti Múzeumban, kiszorult a muzeológus karból.[2] Csak az ötvenes évek legvégén térhetett vissza a múzeumi életbe. A Janus Pannonius Múzeum igazgatójaként baranyai falufeltárásai mellett a mohácsi csatatér régészeti kutatásának elindítóját tisztelhetjük személyében. 1964-ben történt nyugállományba vonulása után a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutató Csoportjában tevékenykedett.

A kötet a tudománytörténetünk egy másik fontos, de sajnálatos módon torzóban maradt nagy ívű kísérletéhez kapcsolódik. A Néptudományi Intézetben kikovácsolódott tervek folytatásaként Tálasi István professzor a küszöbön álló nagy társadalmi és gazdasági átalakulásokkal számolva tervszerű és szervezett recens gyűjtést, „leletmentést" kezdeményezett. Ám ezzel párhuzamosan a régészeti kutatásokra is kitekintve (barátság fűzte a Néptudományi Intézetben volt kollégájához, Méri Istvánhoz) a történeti források módszeres, néprajzi szempontú feltárását kezdeményezte az akadémiai munkaközösségi rendszerben. A tervezésnek akkor kedvező feltételeket biztosított az Akadémia Néprajzi Bizottsága. A munkálatok anyaggyűjtésében lelkesen vettek részt a megszüntetett egyházi intézmények latinitásban és a történeti kutatásban egyaránt járatos, a néprajzi kérdésekben tájékozott tanárai. Az elbeszélő források közül elsősorban Bél Mátyás és munkatársai körének kéziratait gyűjtötték össze, készítették volna elő kritikai kiadásra. Ebből a gyűjtésből jelent meg 1984-ben Wellmann Imre tanulmányával a *Magyarország népének élete 1730 táján* című válogatás Bél Mátyás és munkatársai népéleti szövegeiből. Wellmann Imre akadémikus (a kézirathagyaték feltárásának egykori résztvevője) és a *Történetírók tára* könyvsorozat szerkesztője az állam- és népismereti kutatást megalapozó nagy tudós születésének három évszázados fordulóját ezzel a kötettel kívánták emlékezetessé tenni. (A kötet latin nyelvű

sorozata fogadta be a kiadványt, hanem a Bibliotheca Humanitatis Historica művelődéstörténeti széria segítette a megjelenést.

2 Papp László rákényszerült, hogy ügyvédként, jogtanácsosként keresse boldogulását. Tiszteletre méltó módon, ha tehette, folytatta tudományos kutatómunkáját, bekapcsolódott a falukutatásba. Utóbb az 1945 és 1949 között rövid ideig fennállott ígéretes kutatóhely, a társtudományi együttműködést megvalósító Néptudományi Intézet tevékenységét is támogatta.

alapszövegét Tálasi István akadémikus őrizte haláláig.) Bél Mátyás hagyatékának feltárása mellett kezdeményezés történt a középkori oklevelek néprajzi szempontú átvizsgálására, módszeres tanulmányozására is. A feltárásra került anyagot Belényesy Márta rendezte, dolgozta fel értékes tanulmányaiban, aki a recens kutatásban is jeles műveket alkotott. Egyetemi hallgatóként a Táj- és Népkutató Intézet, az Államtudományi Intézet falukutatásaiban lelkesen vett részt Tálasi István és más idősebb kollégák, intézeti tanárok vezetésével.

A Tálasi István professzor vezetésével felálló Anyagi Kultúra Kutató Munkaközösség a recens gyűjtés szervezése mellett a kora újkori és az újkori levéltári források feltárását rendszeresen és a lehetőségek szerint tervszerűen támogatta. A gyűjtött anyag az Ethnológiai Archívumba került. Ígéretes publikációk jelentek meg. Váratlan módon mégis 1957 és 1958 folyamán az akadémiai munkaközösségi rendszer anyagi támogatását megvonták. A közel évtizednyi idő alatt tervszerűen folyó kutatási szervezet összeomlott. A kutatásokban korábban rendszeresen részt vettek egyéni tevékenységében élhettek tovább a korábban megtervezett kutatási célok. Erre a legszebb példát Takács Lajos monografikus köteteinek sorozata nyújtja.

A jelen kötet reményt kelt, hogy hat évtized után az összehangolt régészeti, történeti és néprajzi együttműködés ismét kibontakozhat, fontos eredményekhez vezet, szemléleti, módszertani útmutatásul szolgálhat. A népélet és a hagyomány tudományos megismerése nem nélkülözheti a diakron vizsgálatokat! A kultúra minden megnyilvánulása csak az időbeliségben értelmezhető. Lehetséges, hogy egyes törzsi kultúráknak nem lehetett írásbelisége, múltjuk régészeti eszközökkel mégis megközelíthető lenne, megközelítendő volna. Az európai etnológia kérdéskörében pedig megkerülhetetlen a történeti forrásanyag kutatása és a régészeti feltárások tanúságtétele. Szerzőink a természettudományos tájékozódástól sem megriadva egymás szakterületében alaposan tájékozódtak, és a levéltári források iránt nyitottak, a feltáruló adalékokat helyesen, kellően kritikusan mérlegelik. A magyar néptudomány, a hazai európai etnológia számára jeles művet alkottak. Könyvüket egyszerre ajánlhatjuk az érintett szaktudományok művelőinek, a kutatásban érintett táj lakóinak és magyar nyelven olvasó közönségnek! Reméljük, hogy K. Németh András és Máté Gábor munkássága a jövőben is töretlenül folytatódik, és mind többen a nyomukba szegődnek!

Laszlovszky József

ELŐSZÓ

Régészet és néprajz. Két rokon tudomány, de míg az egyik a régmúlt felől közelít a ma felé, a másik a mából, a recensből visszafelé kutatva vázolja fel az elmúlt nemzedékek életét, tárgyait, szokásait. Legalábbis így tanultuk valamikor. De a tudományok közötti határvonalak egyre jobban elmosódnak, és ez egyre inkább érvényes erre a két tudományterületre is, kiegészülve azzal, hogy mindkét megközelítési mód a múltat kutatja, amelyhez természetesen a történeti (írott) források vizsgálata is hozzá tartozik, amely viszont hagyományosan a történettudomány kutatási területének számít. Máté Gábor és K. Németh András most viszont egy olyan kötetet tett le az asztalra, amely teljesen egyedülálló, mind témájában, mind pedig megközelítési módjában. A néprajzos kutató és a régész-történész szerzőpáros tudományterületük legjobb hagyományait folytatva készítettek el egy olyan kötetet, amely a tájtörténet páratlan érdekességű példáit mutatja be egy magyarországi tájegység kapcsán.

Ez a munka azonban mégsem előzmény nélküli. A magyar néprajztudomány és a régészet kapcsolódására ugyanis sok példát idézhetnénk. Banner János az Alföld őskori lakóházainak megértéséhez a saját kora népi építészeti emlékeit hívta segítségül, hiszen a békési tájban még mindennapi használatban látta a hasonló technikával épített épületeket. Csalog József egyszerre volt az őskor kutatója és egy a török korban elpusztult falutelepülés feltárója, ezzel szinte kilépve a hagyományos régészeti kutatások időbeli keretéből. De ugyanezt mondhatjuk el Szabó Kálmán néprajzos és Papp László régész közös kutatásairól, amelyek az alföldi középkori települések világába vezette el az olvasókat. És persze nem feledkezhetünk el László Gyula régészeti néprajz koncepciójáról sem, amellyel a honfoglaló magyar nép életét világította meg. További példaként pedig mindig ott állhat előttünk a népi kerámiaművesség vagy a népi lakáskultúra kutatása, úgy ahogy azt két kiemelkedő néprajzkutató, Kresz Mária és K. Csilléry Klára felvázolta, a magyar régészet kutatói számára is fontos módszertani és történeti kérdéseket felvetve. És munkásságuk sok esetben méltó követőkre talált, mint például a közelmúltban olyan fiatalon közülünk eltávozott régész kutató, Lajkó Orsolya személyében. De ezeket a tudománytörténeti előzményeket mind számbavenni nem ennek

az előszónak a feladata. A jelen munkát ugyanis mégiscsak újdonsága miatt érdemes mindenképpen bemutatnunk.

A mostani kötet régész és néprajzos szerzőjének munkásságát a tájtörténet iránti érdeklődésük kapcsolja össze. Ez a tájszemlélet nagyon régóta megvan a hazai néprajzi kutatásban, és egyúttal a modern régészet egyik legjelentősebb új területe az az irány, amit tájrégészetnek nevezünk. Munkájuk tehát olyan történeti és kulturális kérdésekhez kapcsolódik, amelyek régóta foglalkoztatják a magyar kutatókat, legyenek azok régészek, történészek vagy néprajzosok. A két szerző már korábban is közölt számos tanulmányt, szakcikket, amelyek a tájtörténet és a tájhasználat különböző kérdéseivel foglalkoztak, de a jelen kötet ezeket messze meghaladóan egészen új képet vázol fel, a különféle tudományos megközelítések és a legkülönfélébb forráscsoportok felhasználásával. Az elmúlt időszakban már Magyarországon is jelentős eredményeket mutatott fel a tájrégészet, amely a múltban bekövetkezett emberi beavatkozásokat, a táj és az ember egymásra hatását vizsgálja úgy, hogy a tájból „kiolvasható" részleteket elemezi, a különféle módszerekkel megfigyelhető tájelemeket értelmezi. Ezt a megközelítési módot nagyon jól kiegészíti, ellenpontozza a néprajzi kutatás, amely hol ugyanolyan forrásokat (pl. határjárások, határperek, stb.) hasznosít, mint a középkor régész vagy történész kutatója, hol pedig a mai adatközlők, visszaemlékezők tanúságtételét is segítségül hívja ahhoz, hogy megtalálja és értelmezze a táj bizonyos elemeit.

A kötet egyik része a középkori utak, malomhelyek és elpusztult települések világába vezet el bennünket kitűnően kiválasztott példák, esettanulmányok alapján. K. Németh András hatalmas kutatási anyag és forrásfeltáró munka nyomán jutott el oda, hogy a terület templomairól vázoljon fel egy mindennél részletesebb képet. Ez a korábban megjelent munka viszont arra is felhívta a figyelmét, hogy a terepbejárások és az okleveles adatok segítségével a középkori hétköznapi élet olyan elemeit fedezze fel, amelyek éppen a tájban hagytak, néha alig észrevehető nyomokat. A települések határában húzódó patakok mederváltozásai, az egyes helyszínekhez kapcsolódó furcsa mederformák adtak lehetőséget arra, hogy az újkori térképeket, vagy a középkori okleveleket felhasználva nyomozza ki, hogy hol állhattak malmok ezekben a századokban. A malmok viszont olyan építményeknek tarthatóak, amelyek a korabeli hétköznapi élet központjai is voltak, és egyben egy technológiai fejlődési folyamat bizonyitékai is. De egyúttal helykiválasztásuk törvényszerűségeit is érdemes kutatni, hiszen ez indokolhatja, hogy évszázadokon keresztül megőrződtek a malomhelyek. A helykiválasztás lehetett szintén fontos más objektumoknál, amelyeket viszont ma is nehéz felfedezni. Nagyon jó terepismeret, vagy éppen aprólékos felmérési munka kell azoknak az apró búvólyukaknak a felkutatásához, amelyek a középkor egy-egy zavarosabb időszakában, vagy a török

hódoltság korában jelentettek időről-időre menedéket az ottlakó falusi népességnek, amikor futni-menekülni kellett. De ugyanígy a középkori táj „olvasása" vezette el a kötet egyik szerzőjét ahhoz, hogy felvázolja a terület középkori útjainak és hidjainak jellegzetes példáit, amelyhez hol a régészeti feltárás ad új információkat, hol pedig egy érdekes helynév mögött megbújó érdekes történet részleteit.

Máté Gábor fejezetei részben más korszakba kalauzolják el az olvasót, de ugyanolyan érdekesen, szemléletesen mutatja be, hogy miként hatott a táj az itt élő emberek életére, illetve hogyan alakították át a környezetüket az itteni falvak lakói. A terület erdeinek átalakulása, az irtások története rengeteg emberi küzdést és munkát jelentett a Mecsek középkori és kora újkori népessége számára, de ezek nélkül nem érthetjük meg sem az itteni hagyományos paraszti kultúrát, sem pedig a területen kialakult mezőgazdaságot, gazdálkodást. Az erdők és az állattartás sokféle módon kapcsolódtak össze, és az egykori perek szövegei, vagy a rendszeresen végzett határjárások gazdag forrásanyaga egy olyan világot rajzol fel számunkra, amelynek számos eleme mára teljesen eltűnt Magyarország ezen vidékéről.

A kötet azonban nem csupán a régész és a néprajzos közös érdeklődésének a bizonyítéka, hanem közös munkájuknak is. A két szerző közös megközelítési módja kitűnő példáját adja annak, hogy miként lehet sok-sok apró adatból, új tudományos módszerekkel, de éppen a régi forrásokra támaszkodva egy olyan kötetet létrehozni, amely egyszerre keltheti fel a történelem iránt érdeklődők figyelmét, és azokét is, akik ezt a tájat szeretnék megismerni. A pontos tudományos megfigyelésekre épülő, de a szélesebb olvasóközönség számára is érthető és élvezetes formában bemutatott tájtörténet egy olyan világot jelenít meg, amelynek ma már csak nehezen felfedezhető lenyomatait találjuk meg környezetünkben. A kötet ugyanakkor arra is felhívja a figyelmünket, hogy a táj és az ember évszázados egymásra hatása milyen sokféle és érdekes emléket hozott létre. Ennek a könyvnek a megjelenése tehát egy jelentős űrt tölthet be. Újrafogalmazza ugyanis a régészet és néprajz együttműködési lehetőségeit. Ebben támaszkodhat a két tudományterület korábbi generációinak jelentős eredményeire, de ugyanakkor új utat is nyit olyan korszakok és témák kutatására, amelyek – a kötet témájához igazán illeszkedve – határmezsgyét jelentenek. Mindez érvényes az alkalmazott módszerekre, a vizsgált korszakokra, és leginkább az itt vizsgált témák feldolgozására. A kötet ugyanakkor két szakember, és egyben több tudományterület együttműködésének olyan példája, amivel alig találkozhatunk manapság hazai könyvkiadásunkban.

BEVEZETÉS

A táj vizsgálata az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb hangsúlyt kap mind a néprajz, mind a régészet területén, a tájkutatás valóságos reneszánszát éli. Akárcsak a két világháború között, ma is a különféle módszerek együttes alkalmazása, változatos forrásanyag egyidejű bevonása jelenti a táj megismerésének, és az abban zajló folyamatok megértésének az alapját. Munkánkban mi is ezt az elvet, módszertani és forráshasználati sokszínűséget igyekeztünk érvényesíteni. A kötetben vizsgált tájon már az 1930-as években is folyt a mai értelmezés szerint tájtörténetinek nevezhető kutatás. A murgai születésű Weidlein János több publikációjában is foglalkozott, elsősorban a németlakta falvak határának történetével. Írásaiban alapvetően a dűlőneveket és a kéziratos térképek helyrajzi viszonyait vette alapul, és számos ma is helytálló következtetéssel, valamint eredményes „forrásolvasási" példákkal gazdagította a tájjal kapcsolatos ismereteinket. Az előzmények kapcsán meg kell említenünk a pécsi Reuter Camillot is, aki korát megelőzve végzett helyneveken, térképeken, középkori forrásanyagon, és terepi kutatáson alapuló településtörténeti, név- és tájtörténeti vizsgálatokat. Kutatásai több vonatkozásban ma is zsinórmértékül szolgálhatnak.

A bevezetés nem kíván módszertani áttekintést, tudománytörténeti összefoglalást adni a régészeti vagy a néprajzi szempontú tájtörténeti kutatásokról. Ezek egy részéről a kötet tanulmányai, illetőleg irodalomjegyzéke nyújt tájékoztatást. Munkánk kifejezett célja a tájban megfigyelt jelenségek bemutatása, értékelése, és tudományos összefüggésekben való elhelyezése volt. Kutatómunkánk tipikusan olyan vizsgálatnak mondható, ahol a terepi adottságok és a források értelmezése révén „talált ránk" az az ismeretelméleti keret, amelyben a jelenségek értelmezésére kísérletet tettünk. Nem elméleti előfeltevésektől indultunk ki. Ily módon könyvünk azok számára lehet hasznos, akik a tájváltozás általános (irtás, erdősülés, pusztásodás stb.) és elemi jelenségeit (pl. utak, szántók, búvóhelyek kialakulása és használata) gazdag szemléltetőanyagon keresztül szeretnék megismerni, illetőleg azoknak, akik lakhelyük, szülőföldjük múltja iránt érdeklődnek.

A téma aktualitásán túl a kötet megszületésében, és még inkább irányultságában nagy szerepe volt annak a tényezőnek is, amit Weidlein „otthon-barát-

ságnak" nevezett. Mindketten otthonosan mozgunk a tájon, a szülőföldünket kutatjuk, ami érzelmi és értelmi otthonosságot is jelent. Ennek köszönhető, hogy vizsgálatainkban nagy hangsúlyt kaptak a helyekhez kötődő megfigyelések és a helytörténeti források, így a dűlőnevek, a földfelszín formakincse, adattárakban őrzött kéziratok, helytörténeti kiadványok, és az élő emlékezet. Természetesen egyéb, bevett szaktudományi forrásokat is felhasználtunk, de úgy véljük, hogy az említett forráscsoport munkánkban „felülreprezentált" a szaklapokban, tudományos kiadványokban megjelenő tájtörténeti írások forrásbázisához képest.

Több mint egy évtizede végzünk közös terepbejárásokat. Kezdetben K. Németh András monografikus munkájához igazodva a középkori Tolna megye elpusztult templomainak lokalizálása volt az elsődleges cél, ám hamar kiderült, hogy érdeklődésünk közös metszete a 16–18. század is. Sajátos módon ez egy olyan időkeret, amely a régészet és a néprajztudomány számára is határkorszaknak számít, de egyúttal a társadalmi, gazdasági és települési rendszer megváltozása is jellemző rá, vagyis sem a 18. század, sem a 16. század forrásaiból nem érthető meg teljeskörűen. A közös munkát egyre bővülő közös ismeretek jellemezték. Hol a középkori régészeti analógiák, hol a 18–20. századi paraszti határhasználat nyújtott fogódzót a jelenségek értelmezésekor. Ennek mentén megfigyeléseink idővel egyre több tájelemre terjedtek ki, utak, szántóföldek, határhalmok, malomhelyek, kálváriák, újkori elpusztult, vagy pusztulóban lévő épületek világították meg a továbbélés és az újrakezdés jellemzőit. Terepbejárásainkat többnyire egy-egy tanulmány megírásához folytattuk le, de akadt köztük kirándulás jellegű is, amelynek konkrét tudományos cél nélkül vágtunk neki, remélve azonban, hogy újabb összefüggéseket olvashatunk majd ki a tájból. Mindketten elsősorban a tárgyak, a kézzel fogható bizonyítékok, a morfológia hívei vagyunk, az „olvasható táj" modelljében gondolkodva jártunk-keltünk. A fentiek tükrében tehát elmondható, hogy a kötet inkább közös alkotás, mint önálló szellemi termékek tárháza. Szinte nincs olyan, a kötetben előforduló kérdéskör, amelyről ne lennének közös terepi tapasztalataink. Ezért bár a tanulmányok szerzőségét a címben és a tartalomjegyzékben is feltüntettük, a lábjegyzetelést egységesítettük, a bibliográfiát pedig összevontuk. A kötetbe rendezett nyolc tanulmány mindegyike az elmúlt évtizedben született, és közülük hat különböző folyóiratokban, illetve konferencia-kötetekben jelent meg. Egy írás eddig csak angolul volt hozzáférhető. A két, nyomtatásban eddig nem olvasható tanulmány a 2017-ben az MTA Humán Tudományok Házában rendezett, *Történeti táj – tájrégészet: Eredmények és perspektívák a magyarországi tájrégészeti kutatásban* című konferencián elhangzott előadások szerkesztett változata. A nyolc tanulmányból kettőt közösen írtunk, a maradékon fele-fele arányban osztozunk.

A kötetben szereplő tanulmányok mindegyike kapcsolódik a pusztulás, pusztásodás folyamatához. Ez az a jelenség, ami leginkább meghatározta a térség 16–18. századi képét. A kötet két tanulmánya is ezt járja körül részletesen. Enyőd falu példájában egy tipikusnak mondható dunántúli pusztafalu története tárul fel, megismerhetjük határvonalát, mai képét és a kutatásba vonható forráscsoportokat. A kötet második tanulmánya, a földrajzi Völgység területén végzett, határpereken alapuló tájrekonstrukció általánosabb szinten foglalkozik a pusztásodás kérdésével, összeveti a pusztával kapcsolatos tudományos ismereteket a helyi források által megrajzolható képpel. A tájban végbemenő változás tendenciája leginkább talán az utak morfológiáján, és az általuk összekapcsolt települések és objektumok megmaradásán mérhető le. Ezért kötetünk nagy figyelmet szentel az utak kérdésének, a témával két tanulmányban is foglalkozunk. A középkori Tolna útjairól szóló tanulmány tanulságos példákat vonultat fel az utak, átkelők, hidak történetéből, különösképpen az utak és az általuk összekötött, jelzett objektumok közötti összefüggések tárgyköréből. A 18–20. századi úthasználati kérdések a középkori utak „utóéletére", és paraszti használati sajátosságaira vetnek fényt. A falvakra jellemző másik lényeges objektum a malom, aminek használata – az útpályákhoz hasonlóan – túlélheti egy közösség elpusztulását is, mivel a malomhelyek nagy gazdasági jelentőséggel és potenciállal bírtak. A malmok folytonosságának kérdésen kívül a kötetben a vízrajzi elemek (tavak, patakok stb.) vizsgálata is hangsúlyos. A tolnai dombok között fekvő Barátok tava arra nyújt példát, hogy még egy túlnyomórészt elpusztult tájon is vannak, lehetnek túlélő középkori elemek, amelyek a tájtörténeti források révén tanulmányozhatók. A Mecsek gazdálkodásának változása mintegy sűrítve vonultatja fel a mezőgazdaság tájformáló hatásának változását, hiszen a hegység természeti és társadalomtörténeti értelemben is sziget volt az intenzívebben változó síkföldi területekhez képest. A búvóhelyekkel kapcsolatos zárótanulmány a régészet és a szájhagyomány kapcsolatának izgalmas határvidékére kalauzol, egy olyan kérdés kutatásába vezet be, amellyel eleddig sem a hazai folklorisztikai/néprajzi, sem a régészeti kutatások nem foglalkoztak behatóan. Itt is, miként a többi tanulmány esetében konkrét példákon keresztül szemlélhetjük a búvóhelyek fizikai paramétereit, a bennük és környezetükben talált régészeti korú tárgyakat, és olvashatunk egykori lehetséges hasznosítási módjaikról.

Tanulmánykötetünk reményeink szerint nem csupán a szűkebb szakma, a néprajz-, régészet- és történettudomány művelőihez szól, de a 16–18. század története, valamint a tolnai és baranyai táj, illetve egykori lakói története iránt érdeklődő szélesebb nagyközönség érdeklődésére is számot tarthat. Köszönettel tartozunk azoknak – az egyes tanulmányokban név szerint is felsorolt – kollégáknak, barátoknak, segítőknek, akikkel együtt jártunk terepet, vagy gondolataikkal segítették

a munkánkat, továbbá munkahelyi feletteseinknek, Nagy Zoltánnak, illetve Ódor János Gábornak és Czövek Attilának, akiknek mindig számíthattunk érdeklődő és a kutatást segítő pártfogására. Hálával gondolunk beszélgetőtársainkra, akik nélkülözhetetlen adatokkal és elbeszélésekkel gazdagították a munkát, valamint segítették a terepi tájékozódásunkat. Köszönetet mondunk családtagjainknak, elsősorban feleségeinknek, amiért szeretettel viselték a munkaidőn is rendszeresen túlnyúló gyakori távollétünket, és a kötet szerkesztésének idején is megértéssel voltak irántunk. Kötetünkkel két kollégánkra és barátunkra is emlékezünk. Ajánljuk Torma István emlékének, aki az 1960-as évek elején elsőként végzett szisztematikus terepbejárásokat Tolna megye északnyugati részén, majd a *Magyarország Régészeti Topográfiája* című sorozat szerkesztőjeként évtizedeken át bár az ország más területeinek régészeti térképezésével foglalkozott, de közben számunkra is alapvetésnek számító tanulmányokat tett közzé a néphagyomány és a régészeti lelőhelyek összefüggéseiről, vagy egyes, a tájban megfigyelhető régészeti elemekről. Szeretettel gondolunk továbbá Dákó Balázs régész technikus barátunkra, aki közelmúltbéli váratlan és tragikus halála miatt többé már nem kísérhet el bennünket tájtörténeti és régészeti kirándulásainkra, amelyek hangulata többek között az ő vidám és érdeklődő személyiségének köszönhetően is volt mindig feledhetetlen.

Tamási – Kárász, 2020. október 9.

K. Németh András – Máté Gábor

A pusztafalvak tájtörténeti kutatása a Kapos menti Enyőd példáján

Somogy, Tolna és Baranya megyék hármas határánál, a Kapos-völgy déli oldalán egy jelentéktelennek tűnő vízfolyás csordogál a Kapos berkei felé. Ezt ma Kercseligeti-vízként tartja számon a hivatalos helynévadás, azonban a környéken élők régebben Enyedi-vízként, Enyedi-patakként is emlegették, mely nevet a torkolatától nem messze fekvő, elpusztult középkori faluról kapta. Enyed vagy Enyőd falu több vonatkozásban is tipikus dunántúli elpusztult település: igen kevés középkori és török kori írásos forrás szól róla, emlékét a földrajzi nevek tartották fent, a falu felszíni régészeti emlékeit az elmúlt háromszáz esztendő művelésmód változásai, a rétek lecsapolása és a gépi földművelés szinte teljesen eltüntették. Enyőd abból a szempontból is tipikus példa, hogy „holtában" is komoly értéket képviselt és elpusztulását követően, a 18. században a szomszédos birtokosok között hosszú pereskedés indult területéért. A birtokviták rendeződése után területén nem létesült újra falu, hanem egy topográfiai előzmény nélküli uradalmi allódium, 'puszta' alakult ki, amely nevében (Bükk puszta) már nem tükrözte vissza a terület középkori múltját. A régi Enyőd határa Attala és Kercseliget birtokába került, rétek, szántók és szőlőskertek foglalták el szinte teljes területét, alig hagyva néhány északias domboldalt a török alatt megerősödött erdőségeknek. Írásunk tehát egy nagyjából átlagos forrásadottságú és sorsú településről szól, melyhez hasonló példát százszámra találnánk a Dunántúlról. E példában nem az egyedi, hanem az általános vonások a legérdekesebbek, vagyis azon tényezők, melyek jóformán minden pusztafalu esetében tanulmányozhatók lennének. Jakó Zsigmond 72 évvel ezelőtt megjelent, módszertani szempontból alapvető fontosságú cikkében az elpusztult települések tömeges feltárásának fontosságára hívta fel a figyelmet, melyek nélkül – véleménye szerint – sem a középkori magyar falu, sem a 18. századi reorganizáció nem értékelhető kellőképpen (Jakó 1945: 16–17). Úgy véljük, az alapadatok összegyűjtése, módszeres számbavétele ma is aktuális feladat. Ehhez kívánunk hozzájárulni a dolgozat közreadásával, melyben bemutatjuk a pusztára vonatkozó írásos forrásokat és terepbejárásaink során szerzett ismereteinket, majd levonjuk az egyes tájelemek továbbélésével és végső soron Enyőd mai képével kapcsolatos konklúzióinkat. Egy olyan, arányos szerkezetű vázlatot kívánunk közölni, mely fogódzót nyújthat

a településtörténeti feltárások számára, különösen azon pusztafalvak esetében, ahol az átlagos forrásadottságok miatt távlatos tudományos célok nem tűzhetők ki, de a közelség, és a kutató személyes jártassága folytán a vizsgálat könnyen lefolytatható.

ENYŐD ÉS KÖRNYÉKE A KÖZÉPKORBAN ÉS A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORÁBAN

A középkori Enyedre legkorábbi okleveles adatunk csak a 15. század közepéről való, de neve alapján bizonyos, hogy már a kora Árpád-korban is létezett.[3] Neve az alábbi alakokban fordul elő: *Enyed* (1449, 1531), *Enyeed* (1542), *Enyewd* (1467, 1495), *Enyewld* (1524, 1525). Kétségtelen, hogy a falu neve puszta személynévből, az egyházi latin *Egidius* (magyarul Egyed) névből keletkezett magyar névadással, így etimológiája végső soron az erdélyi Nagyenyeddel is rokon.[4] A 15. század második felében már feltűnő Enyő(l)d névalak vagy az eredeti személynévi alak elhomályosodásával alakult ki, vagy úgy, hogy a helyi ő-ző nyelvjárásnak megfelelően ejtésváltozáson ment át. Kétségtelen, hogy a két változat már a középkorban is megvolt, sőt a 16. század első felében az Enyőd az Enyednél többször szerepel.[5] A 18. században még a mainál több helynév utalt az egykori falura, emléke azonban az idők során megfakult. A 19–20. századra már csupán az idők viharával dacoló Enyődi malom neve emlékeztetett a településre.[6]

A település első említésétől kezdve a késő középkor utolsó száz évében végig *Dáró* várához tartozott, amelynek romjai Jágónak határában, egy a Kapos felé előrenyúló domb északi felén találhatók (Miklós 2007: 234–238).[7]

---

3 Eddigi feldolgozásait lásd: Csánki 1897: 424; Reuter 1974: 138.

4 Lásd a Nagyenyed című szócikket, FNESz II.: 183.

5 Az Egyed vezetéknév a tágabb térségben (Somogyjád) a 18. század első felében élő vezetéknév volt, mely alapján feltételezhető, hogy a környéken élő lakosság az Enyed és az Egyed névalakok között lényegi különbséget nem érzékelt. Erre utal a település egyik történeti mondája is, miszerint a falu temploma egy Egyed nevű gazdag emberről kapta a nevét: *„ott volt háza Egyed nevű embernek, aki is azon a helen ahol mostanában is malom vagyon malmot csinyált vala, arul nevezték egyed malmának és mint hogy ezen ember vagyonos ember volt az templomocskát is melynek falai látszanak ő építette, Sz. Egyed tisztességére azon okból azt is Egyedi templomnak hívták idővel osztán falunak elpusztulása után az Egyed nevét Enyődre fordították, és az malmot Enyődi Malomnak, a Templomot Enyődi Templomnak is nevezték."* MNL OL P 108. Rep. 92. cs. 556. f. C. n. 322. (1745)

6 A második katonai felmérés Enyedi, a Pesty Frigyes-féle (Pesty 2001: 165) helynévgyűjtés Enyődi, a *Somogy megye földrajzi nevei* című monográfiát (SMFN: 514 – 165/37) megalapozó gyűjtés Enyedi malom névalakban jegyezte fel.

7 A dárói várat valószínűleg az ábrahámi ciszterci apátságot alapító Mojs nádor rokona, Dárói Salamon (1273–1308) építtette, de először csak 1358-ban említik unokái, Péter és Miklós váraként, a középkori végéig a tőlük származó Dárói Majos családé volt (Engel 1996: I. 298).

1. ábra. Dáró várának északi oldala a vár falcsonkjával, 2017. december (Máté Gábor felvétele)

A dárói vár egy 10–15 faluból álló kisebb uradalom központja volt, eltérő időpontokban a Tolna megyei *Al(só)falu*, *Almás*, (Felső-) *Attala*, *Biród*, *Enyed*, *Ibolczka*, (Egyházas-, Kápolnás-, Közép-, Vásáros-) *Száka*, *Szederjes*, *Tekeres*, *Uga*, a Somogy megyei *Jutej*, (Alsó-) *Miklósi*, *Nágocs* birtok, valamint egy ábrahámi és ecsenyi birtokrész alkotta a birtoktestet. A birtokok többsége a vár közvetlen közelében feküdt (Csánki 1897: 403). *Enyed* a váruradalomnak a várhoz legközelebb, légvonalban mintegy 1200 méterre fekvő falva volt, mindössze két völgy választotta el tőle. A vár tartozékainak listáján 1449 és 1531 között szerepel, az alábbi ügyekben: 1449-ben Zicsi Benedek az anyja jogán illető részét kérte Dárói Imrétől,[8] 1467-ben Zicsi Benedek és Majos Mihály kibékültek a vár és tartozékai ügyében (Zichy X.: 280. sz.), 1495-ben Dárói Majos Mihály fia Miklós megtagadta belőle a Dárói Majos Imre lányát, Katalint illető rész kiadását,[9] 1524-ben Werbőczi István és Dárói Majos Mihály lányai közti osztozkodás során Werbőczi a Majos-lányoknak adta leánynegyedük fejében,[10] 1525-ben Dombói Farkas, Ártándi Pál, valamint Dárói Majos Mihály özvegye és lányai tiltakoztak az ellen, hogy Werbőczit beiktassák

---

8 Lásd: Zichy IX.: 212. sz.; C. Tóth 2004: 971. sz.
9 MNL OL DL 72926.
10 MNL OL DL 72207.

Dáró várába és tartozékaiba,[11] 1531-ben pedig néhai Dárói Majos Mihály lányai eltiltották Szántói Partos János feleségét – aki valószínűleg szintén Majos-lány volt – Dáró vár felének tartozékainak elidegenítésétől, továbbá tiltották Ártándi Pál özvegyét és gyermekeit megszerzésüktől.[12]

A középkori birtokviszonyokról utolsóként hiteles képet adó 1542-es rovásadó-jegyzékben Enyed a portaszámok bejegyzése nélkül, közvetlenül Szederjes falu előtt szerepel; utóbbi Bornemissza Farkasé – Dáró vár akkori uráé – volt 4,5 adózó és 2 puszta portával (Timár 1976: 54).[13] A két falut feltehetően földrajzi közelségük miatt vonták össze a dikajegyzékben, amint látni fogjuk, igen közel, kb. 600 méterre feküdtek egymástól, a patak átellenes oldalán. A törökök pusztításáról tájékoztat a jegyzékbe vett 2 puszta telek. A falu ekkor még viszonylagos épségben maradt, a főutak mellett fekvő falvakban sokkal nagyobb kár mutatkozott. Tolna megye 1545-ben került teljesen a török uralma alá. Az 1554-es török defterben nagyobb a megadóztatott hánék (adózási alapegység) száma, mint a portális alapon kivetett rovásadó-jegyzékekben: négy adózó háztartásfőt írtak össze, név szerint: Bak Ambrus, Bak Bálint, Bárci Gergely, Szabó Antal (Káldy-Nagy 1960: 63). A defterdárok minden bizonnyal már kevesebb lakóból álló faluközösséget találtak, hiszen a két falu korábbi 6,5-es portaszáma több jobbágyháztartást feltételez. Később már nem említik a falut a török iratok, pusztulásáról semmilyen ismeretünk nincsen. Mindazonáltal egyáltalán nem lehetetlen, hogy lakói életben maradtak, illetve újabbakkal töltődtek fel. Jakó Zsigmond már 1945-ben felhívta a figyelmet, hogy szinte nem létezett olyan település a török által megszállt részeken – ideértve a máig élő helységeket is –, amely hosszabb-rövidebb ideig ne állt volna pusztán a hadjárások miatt, ugyanakkor ez nem jelentette egyben a lakosság pusztulását, illetve teljes kicserélődését (Jakó 1945: passim). Az enyődiek számára a közeli, védettebb helyen fekvő és a török időket túlélt Kercseliget, Jenő, Szekcső települések jelenthették a hátországot, ahová vész esetén elhúzódhattak. Egyáltalán nem valószínűtlen, hogy az enyődiek utódai ezen falvak magyar törzslakossága körében (is) kereshetők.

11 MNL OL DL 82696.

12 Lásd E. Kovács 1996: 231. 59. jegyzet.

13 Miklós Zsuzsa tévesen feltételezte, hogy Dáró az 1520-as években elpusztult (Miklós 2007: 238), mert 1542-ben Tinódi Sebestyén még a Bornemissza Farkas kezén lévő Dáró várában írta meg Werbőczi Imre és Kászon bég egyházaskozári ütközetéről szóló históriás énekét. Vö. Szakály 1969: 74. 102. jegyzet.

RÉGÉSZETI ADATOK, TOPOGRÁFIA

A faluról fennmaradt oklevelek kizárólag birtoktörténettel kapcsolatosak, amelyekből a falu életéről, társadalmáról, gazdálkodásáról és környezethasználatáról a jogügyletekre korlátozódó formalizált tartalom miatt nem szerezhettünk ismereteket. Nagy szerep hárult tehát a régészeti terepbejárásokra, melyektől a falu elhelyezkedésének és objektumainak, illetőleg a határ mai természeti képének megismerését remélhettük. A faluhely környékén három alkalommal végeztünk terepbejárást.

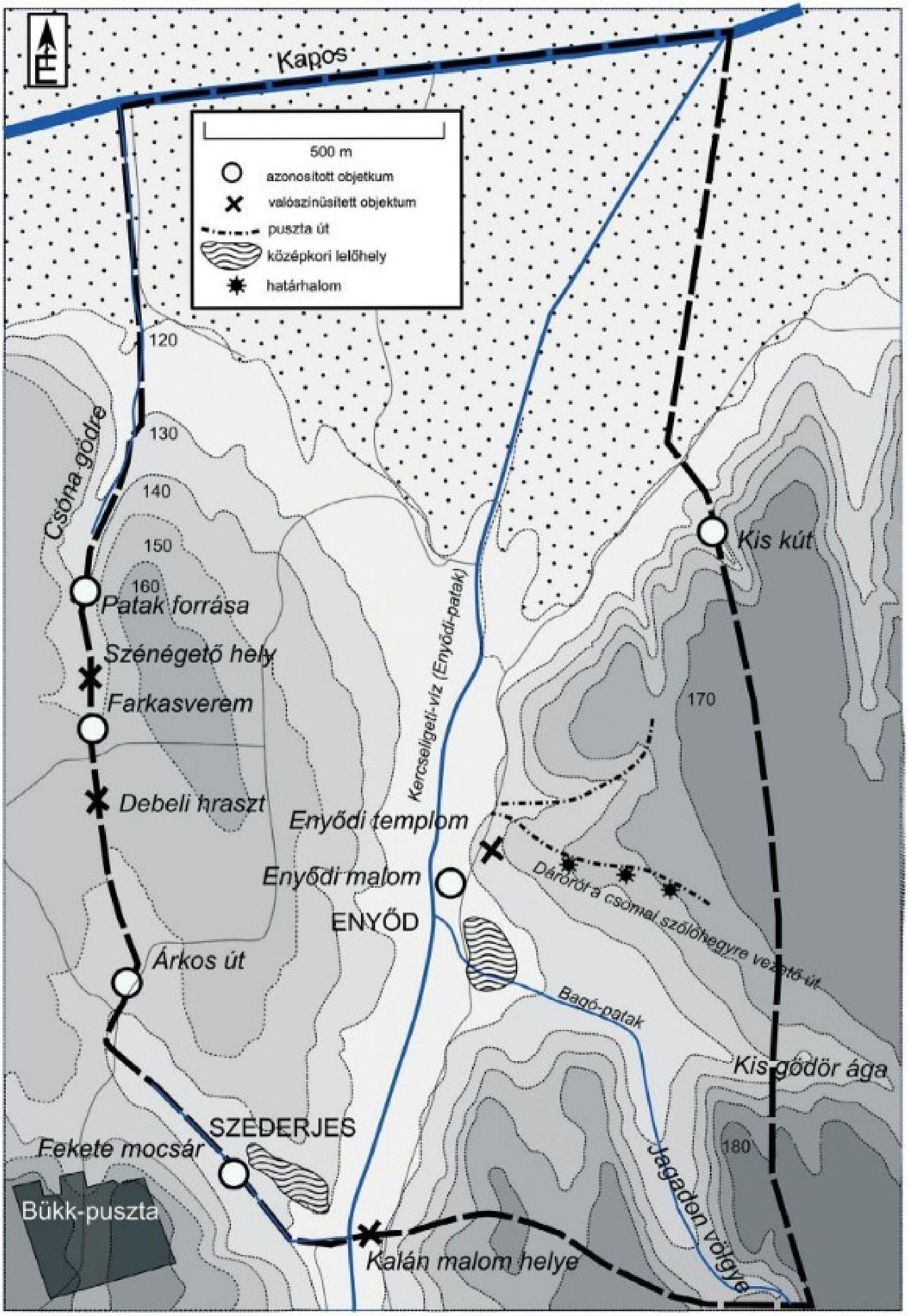

2. ábra. Az Enyődi-völgy nyugat felől, 2013. május (Máté Gábor felvétele)

Először csupán a malomhelyet fedeztük fel, majd megtaláltuk a falu felszíni nyomait is, végül 18. századi határvizsgálatok alapján végigjártuk a falu határát, azonosítva több jellegzetes, középkori eredetűnek tartható tereppontot is.[14]

Enyőd falu helyét a Kercseligeti-patakba délkeletről torkolló Bagó-patak vagy Bagó-hegyi-árok által közrezárt, délnyugat felé lankásan benyúló földnyelv nyugati szélén fellelt, kevés középkori kerámia jelezte (2–4. ábra).

[14] 2012. július 31.; 2013. május 24.; 2014. január 31.

3. ábra. Enyőd helyrajza a 18. századi határperek és az 1759-es határtérkép figyelembe-vételével (szerkesztette: K. Németh András – Máté Gábor, rajzolta: Máté Gábor)

4. ábra. Az enyődi faluhely, 2013. május (Máté Gábor felvétele)

A lelőhely dél felé, a Bagó-patak déli oldalán is folytatódik, a patak és az erdő közti lapos területen, összességében mintegy 300 méter hosszan (3. ábra).

A faluhely közepének vonalában azonosítottuk az Enyődi malom helyét és megszemléltük az erővizet szállító malomárok maradványait, továbbá a malomkerék melletti zúgó kváderkövekkel kirakott falát. Noha a templom romjait egy 1759-es térkép a malom felett pontosan jelzi, az épületet mégsem sikerült azonosítanunk, mert vagy a szőlőhegy beerdősült részére esik, vagy a partoldalban végzett, ma is jól kivehető talajmunkák során eltüntették a nyomát.

A faluhelytől délre kb. 1 kilométerre, szintén a patak keleti oldalán ritkásan néhány római és középkori kerámiát találtunk. Megemlítendő, hogy e lelőhelytől nem messze, a középkori Szederjes és Enyőd falvak határán a 18. században egy másik malom állt a patakon, amelyet Kalán malomnak hívtak (K. Németh – Máté 2014: 59–61). Ennek nyomát nem találtuk, de a feljebb elhelyezkedő Bodó-malomtól az Enyődi malomhoz (Krakler-malom) tartó malomárok nyomvonala és annak zúgója (árapasztó csatorna) még ma is tanulmányozható. A Kercseligeti-patak és a Bükk-puszta felől érkező árok találkozásánál, a két víz közé dél felé félszigetszerűen benyúló domb déli végén, a Kercseligeti-patakkal párhuzamosan kb. 250 méter hosszan egy másik középkori faluhelyet azonosítottunk. A lelőhely talán a középkori Szederjes falu

helyének felel meg.[15] Terepbejárásaink során sem a valószínűsített Szederjes, sem Enyőd településszerkezetére, telkeire, házaira utaló, a falvak belső szerkezetét sejtető felszíni nyomokat nem találtunk, csak a falvak elhelyezkedését sikerült lokalizálni.

Enyőd helyrajza a határperek és egy kéziratos határtérkép alapján

A török alól felszabadult dunántúli területeken alig találunk olyan puszta települést, amelynek határvonalát vagy a puszta hovatartozását ne kérdőjelezték volna meg az egymással szomszédos birtokosok. Enyődért a herceg Esterházy-uradalom és a Kercseligetet, Szederjest, Nádfőt, Csomát birtokló Sankó, a Madarász, majd a 18. század közepétől a Niczky család folytatott küzdelmet, mely során terjedelmes iratanyag (határjárás, tanúvallatás, térkép) keletkezett.

Enyőd határa a 18. századi határperek alapján pontosan rekonstruálható, hiszen mind a szederjesi, mind pedig a nyergesi pusztával határos vitás területeket többször bejárták, a határmegállapítások során feljegyezték és térképen is megjelenítették. A határ felderítésében különösen fontosak az Esterházy-levéltárban található 1745-ös, 1747-es, 1757-es, 1759-es keltezésű, tanúvallatásokkal egybekötött határvizsgálatok[16] és a vitás határszakasz(ok)at ábrázoló 1759-es térkép,[17] amelyek alapján a – szinte bizonyosan – középkori határvonal rekonstruálható, továbbá helyhez köthető a falu egykori két fontos épülete, a malom és a templom (5. ábra).[18]

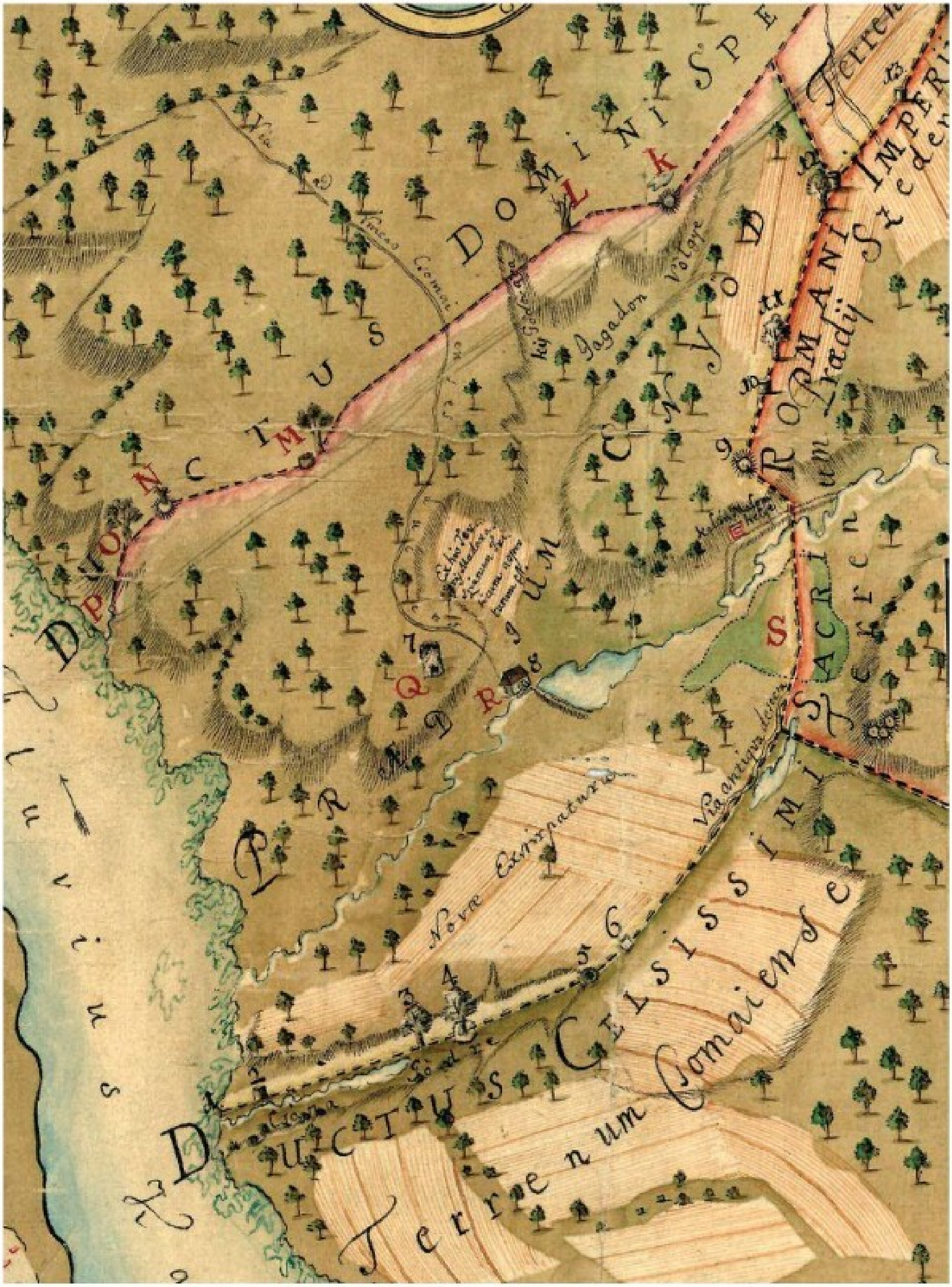
Enyődöt a középkorban északról a Kapos – azon túl Attala –, keletről Dáró vára és Nyerges, délről-délnyugatról Szederjes, északnyugatról pedig Csoma határolta, amelynek határa a Kapos déli felére is átnyúlt. Érdekesség, hogy Enyőd keleti határvonala a mai Somogy és Tolna megye határán fut. Határa észak-déli irányban egy helyen sem volt hosszabb 2,5 kilométernél, szélessége átlagosan 1,5 kilométer volt, kiterjedése tehát igen kicsi, mintegy 3,5 km² nagyságú lehetett. A település kerülete nagyjából 7,96 kilométer hosszú volt, melyet határjárásunk során magunk is bejártunk. Kimértük a puszta területét is, mely nagyjából 330 hektár

[15] A Szederjes dűlőnév ma a Kercseligeti-patak keleti felén, az Enyődi malom vonalától északabbra található (SMFN: 514 – 165/35), ami a középkori helynevek újkori elmozdulásával magyarázható.

[16] Az iratok jelzetei az Enyőd helyrajzáról szóló résznél szerepelnek.

[17] MNL S 16 No. 0155. Az 1759-es határtérképen kívül egy szőlőhegyi objektum az alábbi térképeken is feltűnik: MNL S 11 No. 830:110 (1771); MNL S 11 No. 830: 112 (1771).

[18] A templomra összefoglalóan: K. Németh 2015a: 91–92; a malomra: K. Németh – Máté 2014: 59–61.

5. ábra. Enyőd határa az 1759-es határtérképen. A falu határát a fekete színű D, a piros S, K, L, M, N, O, P betűk mentén megrajzolt szaggatott, majd pirosba váltó vonal adja ki (MNL OL S No. 0155, 1759. – Mappa haec designat plagae inter terrena Celsissimi…)

lehetett. Mindez egy hozzávetőleges érték, a Kapos árterének szabályozatlansága miatt régen a faluhatár északi részén nem voltak határjelek.

A falut elkerülték a nagyobb utak, ilyen csak a Kapos-völgy északi oldalán vezetett; a folyón nagyobb átkelő nyugati irányban legközelebb néhány kilométerre Berkiben, kelet felé pedig Dombónál volt. Az 1759-es kéziratos térkép határjelei többnyire különféle módon megjelölt fák, illetve ritkábban földhányások voltak, ezeken kívül a térképen az alábbi jellegzetes tájelemeket tüntették fel (a térképen szereplő számokat és betűket megtartottuk):

1. A Csóna gödréből folyó patak Kaposba torkollása,
2. a patak forrása,
3. szénégető hely,
4. farkaslyuk,
7. enyődi templomrom,
8. enyődi malom,
19. a Kercseligetről Dombóvárra és Pécsre vezető út szétválása,
20. mocsár,
35. a régi jenői és a Jágónakról Gödrére vezető út találkozása,

P – és a Kiskút *(Kisskút)* nevű forrás.

A térképen szerepel továbbá egy régi, puszta út a Csóna gödre felett, a Kalán malom helye és a Jagadon völgye, valamint a Kis gödör ága helynevek a Nyerges felé eső nyugati oldalon. A tanúvallatások a fentieken kívül sok más, kevésbé jellegzetes vagy mára eltűnt határpontot is említenek, melyek felsorolásától most eltekintünk. A fák közül azonban kiemeljük azt az óriási tölgyfát, amelyet a rácok *debeli hraszt*-nak (6. határjel) mondtak, s melynek különös nagyságát a tanúságot tevők közül többen kiemelték. Az öreg tölgyet a kései határjárások már elpusztult faként említik. Terepbejárásaink során természetesen csak a földfelszínen nyomot hagyó objektumok azonosítására tehettünk kísérletet.

A határ nyugati felén a földfelszíni formákhoz kapcsolódó jelek sorozatát sikerült azonosítanunk, úgymint egy forrásos völgyet, amely talán a határjárásokban felbukkanó Hajdú-kúttal lehet azonos. A szénégető hely a Csóna gödre felső felében egy nagyjából lapos, víztől mentes helyen feltételezhető. A tanúvallomásokban és a térképen is szereplő farkasverem (vagy farkaslyuk) a Csóna gödre fejében felnyíló árok fejénél lehetett. A csapdát a hátraharapódzó erózió során természetesen felnyíló árokfő lefedésével, részleges kimélyítésével alakíthattak ki, legalábbis a mai terepviszonyok nagyon logikus eshetőségként kínálják ezt a megoldást. Az egyik legérdekesebb tájelem a tanúvallomásokban árkos útként megnevezett pont, melyet az 1759-es térképen puszta útként neveznek meg *(via antiqua deserta)*. Ez az út

a terepen ma is jól kivehető. Irányultsága alapján feltételezhető, hogy korábban a völgy aljában fekvő Szederjes útrendszeréhez tartozott. Az Enyődi-patakon átkelve egy másik, nagyjából észak-déli tájolású árkos út (puszta út) nyomvonala is élesen kirajzolódott, ez korábban a völgy jobb parti, vízmentes helyen vezető helyi útja lehetett.

A 2013-as teljes határjárásunk két igen fontos tanulsággal szolgált. Bizonyos határpontok, főként a felszínformák alapján behatárolható elemek, természeti objektumok háromszáz év távlatából is jól beazonosíthatók lehetnek, amennyiben a művelési ágat nem változtatták meg, illetve nem folytattak komolyabb talajmunkákat. Nagyon tanulságos volt az is, hogy egyes, 18. század óta kontinuus elemek környezete rendkívüli módon elvadult, megkockáztatjuk: visszavadult a 300 évvel korábbi állapotokra, melyet a források a bozót uralmával, a nehéz átjárhatósággal, a vadak nagy számával jellemeznek. Vizuálisan is szembetűnő a cserjésedés és az erdők megerősödése a régebbi légi fotók és a mai műholdfelvételek összevetése esetén. A tájat ismét az erdő uralja. A 18. századi iratokban leírt határkép a pusztulásra utaló objektumok nagy számában is megfeleltethető a mai állapotokkal. A tájon 19. és 20. században épített épületek (pincék, téesz-épületek) romjai lelhetők fel, a kisparaszti művelés során használt utak túlnyomó részét nem használják, ma már ezek is puszta útnak tekinthetők és ilyen formán a táj reliktum elemeihez sorolhatók.

EGY KÖZÉPKORI ELEM TOVÁBBÉLÉSE: A MALOM

Külön kell foglalkoznunk az Enyődi malommal, amely érdekes módon a falu 18. század eleji végleges elnéptelenedése után még két és fél évszázadig tovább működött, többszörös korszerűsítésen átesve. Amint arra Jakó Zsigmond idézett cikkében felhívta a figyelmet, „*Várak, kolostorok, majorok és más gazdasági üzemek a tájjal mindig lazább kapcsolatban állottak, mint a falvak. Sorsukat nem egyszer külső tényezők a tájban ható erőktől függetlenül alakították. Éppen ezért pusztulásuk vagy fennmaradásuk a vidék életére általános érvényű megállapítások alapjául csak ritkán szolgálhat.*" (Jakó 1945: 49).

Az Enyődi malom (és a fölötte fekvő Kalán malom) a török világban a nyergesi rácok tulajdonában volt. Az Enyődi malom feltehetően a középkori település malomhelye volt, malomgátja egyúttal a településről nyugati irányba szolgáló utat is hordozhatta. A malom a Rákóczi-szabadságharc alatt elpusztult, tulajdonosa a Dráván túlra menekült, más visszaemlékezések szerint a kurucok „*levágták*" (K. Németh – Máté 2014: 59–61). 1711 után az Attalára és Berkibe telepedő magyarok építették újra, akiknek a malmát az 1759-es térkép alulcsapott, malom-

6. ábra. A Krakler- (Enyődi) malom kerékházának romjai, 2013. december (Máté Gábor felvétele)

7. ábra. Az Enyődi malom egykori alvízi malomcsatornája (malomtava), 2013. december (Máté Gábor felvétele)

tavas malomként ábrázolja (a tanúságtevők is ekképp emlékeznek rá). Az 1865-ös kataszteri térkép és a 19. századi vízikönyv az Enyődi- vagy az akkor már tulajdonosa után Krakler-malomnak is hívott objektumot árkos rendszerűként jelöli.[19] 1964-ben még fotó készült az akkor már elhagyott, deszkafalú épületről, amely feltehetőleg az árkos rendszerre való átállás idején épülhetett újra, de az is lehet, hogy alapszerkezetében annál jóval régebbi, esetleg 18. század eleji építésű volt. A malmot a kollektivizálás után széthordták, lerombolták. Terepbejárásunk során a malomárok, a kerék mögött kimélyült kis tavacska és a malomépület törmelékei voltak kivehetők (6–7. ábra).

A malom egyetlen épebb részlete a gerendelynél lévő, kváderkövekből rakott lábazat, mely esősebb időben most is részben vízben áll. Az egykori malomtó helye – melyet a 18. század második felében szüntethettek meg – szürkés színű, enyhe mélyedésként rajzolódott ki a patak nyugati oldalán fekvő szántóföldön. Az egykori malomtó gátja egy patakra merőlegesen húzódó, alig észrevehető kiemelkedésként mutatkozott meg, melyet csak második terepszemlénk alkalmával sikerült beazonosítanunk. A malomhely továbbélése és a régi malomgát, valamint a tómeder egyes szakaszainak megjelenése azért is kiemelendő, mert a vízfolyást kanalizálták és láthatólag nagyon nagy anyagmozgatással járó talajmunkákat végeztek.

A TÁJKÉP VÁLTOZÁSA (MŰVELÉSMÓD, TÁJHASZNÁLAT, UTAK)

A faluhely körül a török időkben erdőségek nőttek fel.[20] Szűkebb környezete az 1759-es térkép szerint irtványföld volt, vagyis bizonyos, hogy a faluhely a török alatt bebokrosodott, beerdősödött, amit aztán a 18. században irtottak újra. Nem véletlen, hogy a faluhely területe az első irtások között volt, mivel dombságainkon a középkori falvak a jó műveletű, síkabb fekvésű, jószág által járatott, telkesített földdarabok, ún. „telkek" mellett jöttek létre. A faluhelyen kívül a hegytetőkön létesítették az első irtásokat. Enyőd határának túlnyomó részét a 17. század végén és a 18. század legelején főként erdei állattartásra használták, hiszen a régi határ beerdősödött. A török idők elmúltával a viszonylag nagyobb erdők a különféle gazdasági igények és mezőgazdasági gyakorlatok (erdei legeltetés, fahordás, irtás) eredményeként csökkentek. A relatív fabőség és az erdőirtás közvetett bizonyítéka a Csóna gödrében végzett szénégetés.

[19] KVL VI.12b. XLV/3. 246.

[20] Az alábbi iratok alapján: MNL OL P 108. Rep. 92. 556. cs., f. VIII. No. 322. (1745); Rep. 92. 557. cs. f. XI. n. 415. (1745); Rep. 92. 556. cs. f. VIII. n. 324. (1747); Rep. 92. 557. cs. f. XI. n. 424. (1757); Rep. 92. 556. cs. f. IX. n. 333. (1759)

A 18. század elején a faluhatár nyugati része (az Enyődi-pataktól nyugatra) még az erdei haszonvételek miatt fontos. A csomai és a kercseligeti jobbágyok faizni jártak ide, ahonnan a tüzelő- és épületfát beszerezték, de marhák és sertések legeltetéséről is van adatunk. Az irtásföldek megjelenésével az erdők egyre kisebb területre szorultak vissza. Enyőd keleti határrészén az adatok szerint *„szép gyümölcsös"* volt, amely a templom mögötti domboldalon feküdt. A gyümölcsös jelentőségére fényt vet az a visszaemlékezés, miszerint gyümölcséréskor az Esterházy-uradalom dombóvári hajdúi őrizték. Éréskor a környékbeli (Csoma, Attala) gyerekek a pusztaszentegyház körüli gyümölcsöst keresték fel, s egymás között mondogatták: *„gyerünk szederjesi körtvélre, szilvára"*. Ez a hegy feltehetően a középkori Enyőd szőlőhegye lehetett, melynek fái a falu pusztulása után is termést adtak, s ezeket, minekután az élelmezésben és az állattartásban is nagy értéket képviseltek, nem vágták ki, sőt talán kisebb beavatkozásokkal gondoskodtak is a fennmaradásukról. A terület a 19. század folyamán ismét szőlőhegy lett. Enyőd igazi értékét ugyanakkor a 18. században egyre inkább az irtható földterületek jelenthették, hiszen a perekben általában a földek haszonvétele kapcsán keletkezett konfliktusokról hallunk.

Az enyődi szőlőhegyet a malomhoz hasonlóan az 1950-es években számolták fel. Oldalában ma is láthatók a teraszok nyomai, a lukpincék és az eléjük épített présházak helyei. Az elpusztult építmények a közelben lévő, a téesz-időkben felszámolt szőlőheggyel, a beerdősülő rétekkel és az újfent bozóttá váló Kapos-ártérrel egy újabb markáns pusztulási korszak bekövetkeztét mutatják.

A faluhatárban az egyik legfontosabb továbbélő elemet a malomhelyen kívül a középkori eredetű utak jelentik. A határjárások alapján pontosan beazonosítható volt egy 18. század közepén *„puszta útnak"* nevezett útszakasz, amely ma is őrzi a fosszilis mélyutakra jellemző U alakú formáját. Ez vélhetően középkori eredetű útszakasz, hiszen az 1759-es térképen is pusztaútként *(via antiqua deserta)* írták le. Enyődről déli irányban is indult egy út, amely minden bizonnyal Kercseliget felé, illetőleg Nyerges felé jelentett összeköttetést. Enyődből Dáróra vezető út ma már nem létezik, mert elszántották. Feltehetően középkori eredetű és löszszakadékká mélyült út a *„szederjesi szőlőhegyre"* tartó mélyút, amelynek fejében egy feszület romjai láthatók. A faluhely fölött az egykori, 18. században kialakított szőlőskertek határán egy sorban földhányásokat azonosítottunk, melyek talán az egykori szőlőheggyel egykorúak lehetnek (lásd a 3. ábrát).

TANULSÁGOK

Enyőd egy a Dunántúl sok száz, török alatt elpusztult falujából, melynek kevés középkori és török kori, ugyanakkor sok pusztulás utáni, újkori forrása ismeretes. Megfelelő mennyiségű és részletességű 18. századi forrás esetén egy alig ismert középkori falu határának képéről, gazdálkodásáról is megtudhatunk részleteket, még akkor is, ha ezek a források ún. „frontier-helyzetben" keletkeztek, és az olykor előforduló hamis tanúságtételek, továbbá a néha túlzó vagy éppen sablonizáló megfogalmazás miatt korábbi időszakokra visszavetíteni csak kellő óvatossággal lehet őket. Topográfiai szempontból a jelentősebb, kevésbé romlandó anyagú vagy nagyobb méretű középkori objektumok (pl. templom, malom, halastó, gát, út) azonosítása terén a tanúvallatások új dimenziókat nyitnak a középkori településtörténettel foglalkozók számára. Igazolható, hogy a települések pusztulása nem mindig jelenti a hozzájuk lazábban kapcsolódó, gazdaságilag továbbra is fontos objektumok (malmok, utak) végleges eltűnését, ezek „tanúként" évszázadokkal túlélhetik annak a struktúrának a pusztulását, amely egykor létrehozta őket. A középkori életkeret bizonyos vonásai a forrásokból és a terepbejárásokból megismerhetők, azonban

8. ábra. Álló falú, végnapjait élő pinceépület a Dárói-völgyben, az ott hagyott tárgyakra vakolat- és faldarabok hullanak, vagyis megkezdődik a tárgyak földbe kerülése, 2017. december (Máté Gábor felvétele)

az élet és az életmód nem, ellenben a 18. századi határhasznosítás és az életmód számos vonása gazdagon adatolható. Talán a jövőben épp a 18. századi iratok jelenthetik azt a bázist, amelynek rendszerezésével és kiértékelésével új információkat nyerhetünk a késő középkori életről is.

Az enyődi határban egymás mellett több pusztásodás lenyomata is látható. Még megfigyelhetők a török alatti pusztulás egyes elemei, de sokkal markánsabb az erőszakos kollektivizálás hatására kialakult pusztulás és művelésiág-változás. A 20. században elpusztult objektumok (malom, pincék, présházak) egy újabb nagyszabású pusztulás jegyeit hordozzák, melyeknek nemcsak néprajzi, hanem – bármilyen meglepő is – lassan már régészeti kutatása is időszerűvé válik (8. ábra).

K. Németh András

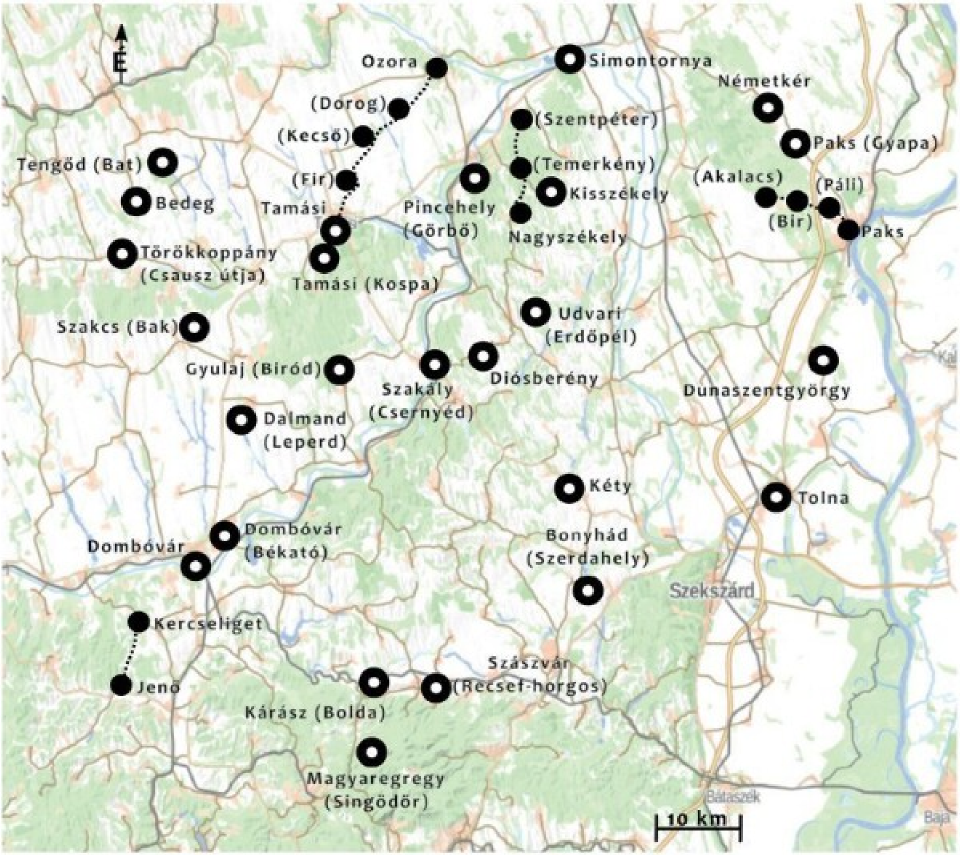
TOLNA MEGYE KÖZÉPKORI ÚTJAINAK RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Jelen tanulmány egy 2013-ban tartott előadás konferenciakötetben megjelent, szerkesztett változatára épül, de nem azonos azzal. A címbe illesztett jelzővel igyekeztem jelezni a tartalmi változást, jelesül azt, hogy a megjelent cikkben szereplő kutatástörténeti és írott forrásokat elemző részt jelentősen csökkentettem, miközben igyekeztem bővíteni a régészeti, terepi adatokra épülő tartalmi egységet, és kiegészítettem a tanulmányt egy hidak, átkelők régészeti nyomaira vonatkozó fejezettel.

A tanulmányból most elhagyott részek jelentősen kibővítve megtalálhatók a Tolna megye középkori településeinek adattárát tartalmazó kéziratomban, ezek: az utakra vonatkozó történeti kutatások áttekintése, a megye egyes nemzetközi jelentőségű távolsági, több megyén átívelő provinciális, falvakat összekötő regionális, végül faluhatárokon belüli helyi útjaira, valamint a név szerint ismert utakra, és a falvakon belüli utcákra vonatkozó részletes okleveles adatok, továbbá az úthálózattal szorosan összefüggő vámok, révek, átkelők, kikötők és hidak felsorolása (K. Németh 2015c: 476–477, 479–488).

Tanulmányom célja, hogy a röviden bemutatott szakirodalmi feldolgozások módszertani alapjain állva felhívjam a figyelmet néhány, Tolna megyei terepmunkáim – főleg terepbejárások – során a látókörömbe került, a középkorra és részben a török korra keltezhető útra (9. ábra).

Ezek egy része a középkori lelőhelyek közelsége, morfológiai jegyek, újkori térképek, írásos források vagy helynevek alapján vezethető vissza a régészeti korokba. Egy konkrét faluhely kapcsán bemutatom egy középkori falu néhány faluhatáron belüli útjának ma is megfigyelhető nyomait, majd egy régészeti felügyelet során előkerült, török kori gerendautat, végül néhány hasonló korú híd helyét és régészeti maradványait. Megjegyzem, hogy példáim túlnyomó része olyan regionális, illetve helyi út, amelyekre a történeti és a régészeti kutatás is kevesebb figyelmet fordított. Fontos továbbá megemlíteni, hogy az utak e funkcionális csoportosítása jól összhangba hozható a történeti néprajzi kutatás által az újkori források alapján meghatározott úttípusokkal: a falvakat

9. ábra. A tanulmányban említett települések elhelyezkedése, zárójelben a középkori falunevekkel, illetve mai dűlőnevekkel (szerkesztette: K. Németh András, rajzolta: Máté Gábor, alaptérkép: turistautak.hu)

összekötő regionális utak a *„szomszéd településeket összekötő, közlekedő utaknak"*, a falvak határán belül található helyi utak pedig a *„határrészek megközelítését szolgáló gazdasági utaknak"* felelnek meg.[21]

[21] Vö. Máté 2014a: 575.

RÖVID KUTATÁSTÖRTÉNETI HÁTTÉR

Az utóbbi bő egy évtizedben megélénkült a középkori utak régészeti kutatása, terepi azonosítása. A kutatástörténet kapcsán meg kell említeni néhány, régészeti módszertani szempontból fontos közleményt, amelyek a középkori utak kiszűréséhez nyújthatnak támpontokat. Stibrányi Máté hívta fel a figyelmet arra, hogy a középkori egyházas helyeket – mint a településhálózat főbb csomópontjait – összekötő, a vízi átkelőkön keresztül vezető egykori utak részletei helyenként máig megőrződtek a dűlőúthálózat részeként (Stibrányi 2008), Rosta Szabolcs pedig egy egész kistérség, a kiskunsági Homokhátság példáján keresztül mutatta be, hogy a 18. század végi úthálózat az ekkorra szinte nyom nélkül eltűnt középkori településhálózathoz igazodik, tehát kétségtelenül korábban is ezek voltak a közlekedés gerincei (Rosta 2010). Nemrég röviden Szilágyi Magdolna foglalta össze a középkori utak kutatásának módszereit; cikkemben az általa alkalmazott nevezéktant használom (külföldre vezető távolsági utak; több megyén átívelő provinciális utak; falvakat összekötő regionális utak; falvak határán belül található helyi utak) (Szilágyi 2012). Tanulmányom első változatának megjelenése óta látott napvilágot Szilágyi Magdolna angol nyelvű monográfiája a középkori utakról, amely részletesen tárgyalja többek között az utak római előzményeit, a rájuk vonatkozó forrásokat (írott, térképi, valamint régészeti adatok), hierarchiájukat, jogi és funkcionális elkülönítésüket, fizikai jellemzőiket, és a vizeken való áthaladásuk módjait (hidak, révek, gázlók) (Szilágyi 2014). A monográfia után is megjelent néhány, az útkutatás módszertana szempontjából fontos tanulmány. Pető Zsuzsa a római kori utak középkori továbbélésének kérdését vizsgálta a Pilis hegység példáján, és eredményeit a két pont közti leghatékonyabb útvonalat meghatározó módszerrel (angolul: least cost path analysis) ellenőrizte (Pető 2014; 2017: 86–96). A pilisi apátság birtokainak területén fekvő középkori utak lehetséges nyomvonalairól 18. századi térképek és határjárások alapján Ferenczi László és Laszlovszky József fogalmazott meg új gondolatokat (Ferenczi – Laszlovszky 2014). Szilágyi Magdolna nemrég kifejezetten az utak régészeti kutatásának forrásait, módszereit és lehetőségeit összegezte (Szilágyi 2017).

Az említett művekben felsorolt – és Szilágyi Magdolna által kimerítően össze is foglalt – módszertani hátteret nem kívánom újra megismételni, csak a felhasznált források összetett, egymást kiegészítő voltának fontosságát emelem ki. A komplex útkutatásban minden esetben szükséges az esetleges felszíni nyomok időben történő minél korábbra történő visszavezetése, valamint az egykori nyomvonalaknak a lehető leghosszabban történő rekonstruálása, amelyhez – mint mindenfajta településtörténeti kutatás során – minden lehetséges forráscsoportot be kell vonni, nemcsak

a régi térképeket, helyneveket vagy írásos forrásokat, de az elérhető távérzékelési adatokat (légi- és űrfotók, LIDAR felvételek stb.) is, valamint kiemelten a környezetükben fekvő régészeti korú objektumokat. Saját terepi kutatásaim során általában a látható nyomokból – általában különböző mértékben pusztulásnak indult vagy éppen máig használt mélyutak egyes szakaszaiból – indultam ki, amelyeket a fenti módszerrel igyekeztem időben és térben minél pontosabban lehatárolni. Más esetekben éppen ellenkezőleg, nem a tájelemekből indultam ki, hanem a különböző források – helynevek, térképek – által réginek mondott, vagy nagy bizonyossággal annak tartható utakat igyekeztem a terepen megtalálni.

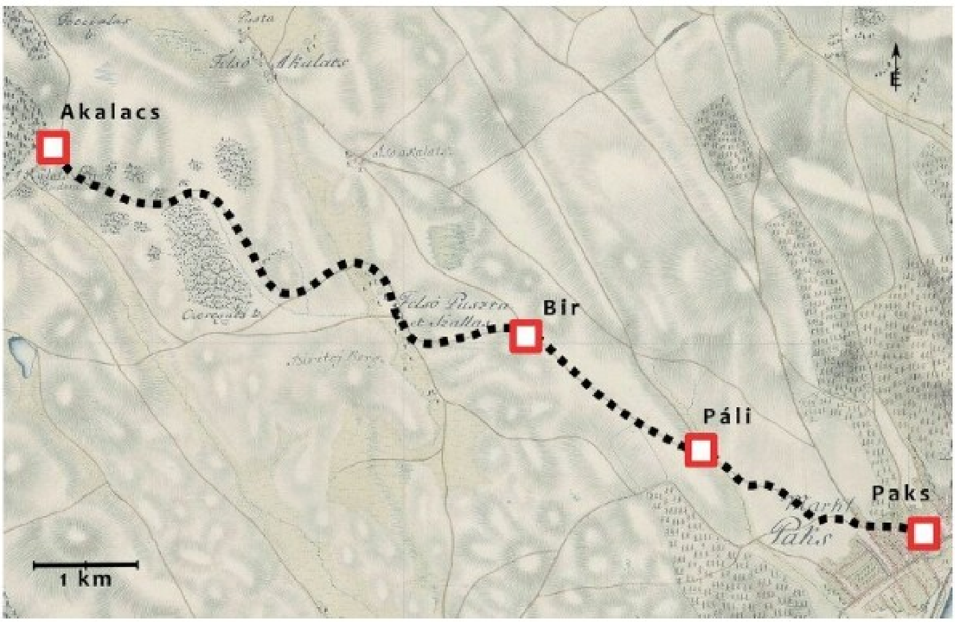
A vázolt régészeti módszertani háttér miatt itt nem foglalkozom részletesen Tolna megye középkori útjainak kutatástörténetével, hiszen a kevés idézhető munka kizárólag történeti adatok, írásos források alapján készített útvonal-rekonstrukciókat tartalmaz (Glaser 1929–1930; Szakály 1973; Karoliny 1982), amelyeknek legfeljebb egy-egy rövid szakaszát sikerül terepen is azonosítani. A Tolna megyei középkori utak régészeti kutatástörténete igen röviden összefoglalható. A római limesút nyomvonalát követő középkori Buda-Eszék nagyút nyomvonalát leszámítva középkori út régészeti nyomait vidékünkön eddig csak Bertók Gábor írta le. Az első katonai felmérésen Szakcs és Nagykónyi közt ábrázolt kanyargós út egy szakaszának maradványát – amelyet néhány évtizeddel ezelőtt még használtak – légifelvételen világos sávként azonosította a szántásban, és feltételezte, hogy nemcsak a 18. században, hanem már a középkorban is használhatták (Bertók 2003). Ezt valószínűsíti, hogy azóta nyomvonala közelében két középkori egyházas falu felszíni nyomait is sikerült kimutatni Szakcs keleti-északkeleti határában: Bak és Fornos temploma egyaránt 200–300 méterre fekszik az úttól (vö. K. Németh 2015a: 154, 156), amelyhez bizonyára rövidebb bekötőúttal csatlakoztak.

KÖZÉPKORRA KELTEZHETŐ UTAK KÜLÖNBÖZŐ FORRÁSOK ALAPJÁN

Középkori lelőhelyek közelsége alapján keltezhető utak

A Rosta Szabolcs által használt, feljebb már említett, a 18. századi térképek és a középkori lelőhelyek összevetésén alapuló módszerrel több 18. század végi Tolna megyei dűlőútról is igazolhatjuk a középkori eredetet. Így pl. a Dalmandtól délnyugatra fekvő középkori Leperd egyházas hely (Dalmand-Felsőleperdpuszta) (K. Németh 2015a: 51–52) 250 éve még három, A betű alakban találkozó út két

szára között feküdt – míg ma már nincs a közelében dűlőút, a falu területét egy erdősáv osztja ketté. Kéty-Ó-templom középkori temploma (K. Németh 2015a: 92) a katonai felmérésén és ma is a Hidas-patak északi oldalán futó dűlőút és egy rá merőleges, Tabódról Kétyre menő dűlőút találkozásánál, tőle keletre fekszik: a jelenleg is használt dűlőút tehát bizonyára itt is középkori eredetű. Ahelyett, hogy hosszan folytatnám a példák felsorolását, bemutatok egy hosszabb útszakaszt, amelynek mentén több középkori egyházas faluhely is található. Az 1780-as években Paksról északnyugat felé indult egy út, amely keresztezte a Páli-patakot, annak déli oldalán, a középkori egyházas Páli falu területén (Paks-Páli-szőlők) (K. Németh 2015a: 135) pedig kettéágazott: egyik ága a patak mentén ment tovább észak felé, másik ága pedig tovább haladt északnyugati irányba. Utóbbi ág kb. 2 km után – a középkori Bir (?) falu területén (Paks-M6-M56 18. lelőhely) (K. Németh 2015a: 136–137) – ismét kétfelé ágazott, nyugat és északnyugat felé. A nyugati ágból észak felé kiágazó két újabb ág kb. 5 km után, a középkori Akalacs falu területén (Paks-Cseresznyés-puszta, Akalacs) (K. Németh 2015a: 130–131) – mintegy közrefogva azt – futott bele egy harmadik útba (10. ábra).

10. ábra. Középkori egyházas helyek lelőhelyei az EKF-en ábrázolt utak mentén Paks mai határában. A szaggatott vonal a katonai felmérésen rögzített, de feltehetően már a középkorban is járt útvonalat követi (szerkesztette: K. Németh András, rajzolta: Máté Gábor, alaptérkép: EKF Coll. XIII. Sect. 28.)

Egy Paksról induló út, illetve a Pálinál említett északnyugati elágazó Pálitól északra kb. 5 km-re, a középkori Gyapa falu területén (Paks-Gyapa-Templom-domb) (K. Németh 2015a: 132) egyesült, s a két út között feküdt Gyapa temploma. Gyapát nem csak e két út érintette: a két említett, északnyugat-délkeleti irányú utat összekötötte egy rájuk merőleges út is, ami a falun belül utcaként működhetett, s északkelet felé vezetett ki a településről, a Vörös-malmi-árok völgye felé.

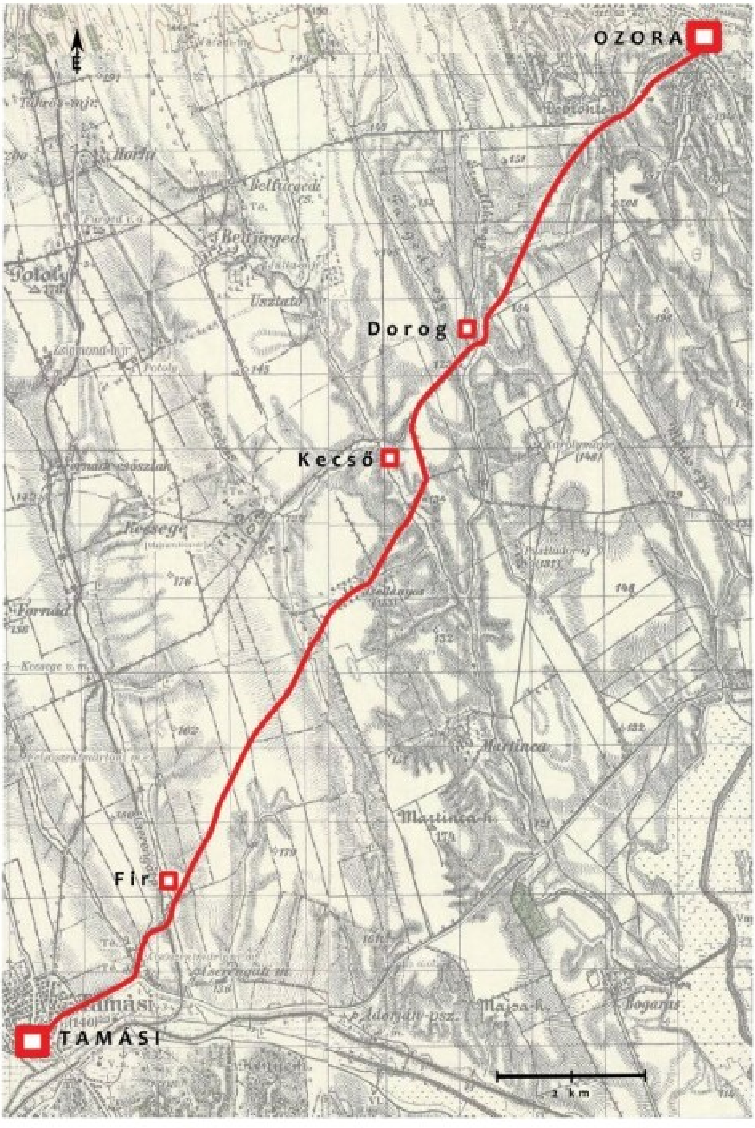
Egy másik, több km hosszan azonosítható középkori út vonalán futott még néhány évtizede a megye északnyugati részének két, várral is rendelkező mezővárosát, Tamásit és Ozorát összekötő dűlőút, amely a nagyüzemi mezőgazdaság és a modern úthálózat kialakulásáig, tehát még néhány évtizeddel ezelőtt is a legrövidebb összeköttetést jelentette a két település között. Ozora területén Nagy Tamási út a neve (TMFN 1981: 65 – 3/353).

A nagyjából délnyugat-északkelet irányú dűlőút egy templom nélküli és két középkori egyházas hely közelében halad el: Kecső (Ozora-Köcsöge) és Dorog (Ozora-Dorogi-dűlő) (K. Németh 2015a: 125) templomától néhány tíz méterre fut, ahogy érinti az egykori Fir/Für falu szélét is (Tamási-Pusztafél-dűlő) (K. Németh 2015b: 146–148) (11. ábra).[22]

További, újkori térképek által jelölt kisebb utakat is figyelembe véve az út mellett fekvő Kecső falu esetében is igazolható, hogy a középkori faluhelyek gyakran újkori utak metszéspontjában találhatók: egy 1787-es térképen a faluhely keleti részén keresztezi utunkat a Kesziből Pincehelyre vezető út, amely a lelőhely északi szélén válik el a Kónyiból Ozorára tartó úttól.[23] Dorog falu helyével átellenben, a patak túlsó oldalán az első katonai felmérésen is jelzett Dorogi-csárda mutatja az út újkorban tovább élő használatát, és azt, hogy a csárdák olykor középkori faluhelyeken vagy közelükben létesültek. Dorog falu elpusztult templomának az úthoz való közelségét újkori írott forrás is megőrizte: egy 1740 körül készült uradalmi határleírás szerint Dorog templomának alapja és régi temetője az (Ozoráról) Iregbe és Tamásiba vezető út mellett állt (Papp 2000: 143).

[22] Tanulmányom első változatában az út déli szakaszát még valamivel nyugatabbra helyeztem, de az EKF alapján a most leírt, módosított nyomvonal tartható helyesnek. A korábban említett, Szentmárton (Tamási-Szentmártoni-dűlő) (K. Németh 2015a: 167–168) egyházas hely mellett elhaladó, még nemrég is Ozorai szederfás útnak nevezett út (TMFN 1981: 103 – 14/253) is középkori út volt, amely azonban Szentmártontól nem sokkal északra a nagyjából nyugat-keleti irányú, Iregből Pincehelyre vezető útba futott bele, amely aztán keleten keresztezte a Tamásiból Ozorára vezető, fent részletezett utat.

[23] MNL S 16 No. 1074. – Planum Predii Ketsege…

11. ábra. A Tamási és Ozora közti, részben középkori vonalvezetésű mai dűlőút, a mellette fekvő középkori településekkel (szerkesztette: K. Németh András, rajzolta: Máté Gábor, alaptérkép: mapire.eu – Magyarország Katonai Felmérése 1941)

Morfológiai jegyek alapján és lelőhelyek közelsége alapján keltezhető utak (mélyutak)

A vizsgált vidék egy részének alapkőzetét alkotó löszben könnyen alakulnak ki mélyutak, helyi tájszóval horhosok vagy horgosok. A szekerek vasabroncscsal megerősített kereke kivájja az utakat, amelyek erodálódását az időjárás is segíti. Felhagyás után a horgosokban lerohanó víz egyenetlenül mossa és szakadékká mélyíti az egykori út nyomvonalát. Így olykor több tíz méter mély szakadékok is kialakulhatnak, amelyekről esetleg nem is gondolnánk, hogy évszázadokkal korábban útként működtek.[24] Megállapításunk nem új, hiszen a Szekszárdi-dombság löszszurdikai kapcsán Pataki József már 60 éve ezt írta: *„Hosszadalmas és felesleges lenne leírni minden egyes szakadékot annak bizonyítására, hogy 90%-ban löszmélyútból keletkeztek. Legfőbb bizonyíték, hogy térképeken kimutatható régi utak helyén, illetve azok egyes szakaszain keletkeztek. [...] Ezt bizonyítja az is, hogy a szakadékokban néhány helyen ma is függőlegesen állnak a falak, míg természetes vízmosásból keletkezett szakadéknál ilyeneket alig látunk."* (Pataki 1961: 74).

A táj e jellegzetes képződményei helynévvé is válhattak: Tolna megyében a középkorban létezett egy Horhi nevű falu (Csánki 1897: 430), amelynek neve a 'vízmosta árok, mélyút, horhos' jelentéssel bíró régi magyar 'horh' főnév -i képzős származéka (Kiss 1988: 607).

Az alábbiakban néhány, főként középkori templomok, egyházas helyek közelsége alapján keltezhető, részben ma is használt löszmélyutat mutatok be. Ezek száma a terepi megfigyelések révén jószerével tetszés szerint gyarapítható az egykori Tolna megye csaknem teljes területén. Máté Gábor kéziratos doktori disszertációjában számos ilyet mutat be a Hegyhát területéről, szempontunkból talán a Kárász északi határában fekvő Hársmai-gödör a legérdekesebb, amelyet már a 18. században is puszta útként említenek, és a helynevek alapján kétségtelenül a török korban elpusztult Bolda faluba vezethetett (Máté 2013a: 86–88, 296–298, 47–53. kép).

A középkori Bat falu felszíni nyomai a Tengőd délnyugati határában fekvő Bati-erdőtől északra, a Bati-réten találhatók. Templomát – szokatlan módon – nem a patakparton fekvő faluhelyen, hanem a patak déli oldalán húzódó, meredek oldalú dombvonulat északi, a falu felé előreugró peremén azonosítottam (K. Németh 2015a: 168–169). Az erdő északi oldalán, a patakra merőlegesen, egy máig használt,

[24] A felhagyott mélyutak morfológiai típusaira: Máté 2013a: 12–13.

kb. 3–4 méter mélyre bevágódott, rézsűs szélű út fut, amely a templomhellyel egy vonalban, tőle kb. 60 méterre nyugatra ér fel a platóra, ahol kettéágazik (12. ábra). Az út kétségtelenül még a templom használata idején keletkezett, a domb lábánál fekvő falut kötötte össze a magaslaton fekvő templommal.

Görbő temploma (Pincehely-Szentkúti-hegy) Pincehelytől délkeletre fekszik, a Kapos folyóval nagyjából párhuzamosan futó szőlőhegyi dűlőút nyugati oldalán, a meredek dombvonulatnak a Kapos felé kinyúló fokán (K. Németh 2015a: 139). A templomhelytől néhány méterre északkeletre helyenként 15–20 méter széles, átlagosan kb. 10 méter mély, szakadozott oldalú vízmosás húzódik, amelynek déli fala leszakadt metszetében a templom körüli temető sírcsonkjai figyelhetők meg. Az egykori mélyút alsó szakasza már a vízzáró rétegig bemélyedt, így itt lényegében patakként jelentkezik (13–14. ábra).

12. ábra. Tengőd-Bati-erdő: a faluhelyről a templom dombjához vezető út, 2020. október (K. Németh András felvétele)

Ennek oka lehet, hogy a szőlőhegyi mélyutaknak általában az alsó szakasza mélyül be leginkább, az arányaiban nagyobb forgalom és az itt összpontosuló esővíz munkája miatt, tehát pusztulásuk is ezen a részen a legintenzívebb. A földrajzos szakirodalomban nem ismeretlen a jelenség: *„Mivel túlnyomó többségük lejtős térszínen alakult ki, gyorsan harapódznak hátra a lejtők inflexiós sávja felé. A lefolyó csapadékvizek különösen nagy záporok idején patakokká növekednek, s erősen mélyítik és szélesítik a szakadékokat, míg végül is a pannóniai fekübe bevágódva, s annak vízadó rétegeit megcsapolva eróziós szakadékvölgyekké (löszszurdik, horhos) alakulnak."* (Ádám 1969: 148).

A görbei templomhely tövében húzódó horhos vonalvezetését tekintve a Kapos partjáról indul, és kisebb kanyarokkal délkelet felé haladva egy ma is használt (még nem felszakadt aljú) szőlőhegyi mélyútba fut bele a Hajagos-hegy mellett, ahonnan ismeretlen nyomvonalon tovább vezethetett Miszla, illetve Nagyszé-

13. ábra (fent). Pincehely-Szentkúti-hegy: a Görbő falu temploma melletti felszakadt vízmosás (egykori út), 2011. november (K. Németh András felvétele)
14. ábra (lent). Pincehely-Szentkúti-hegy: a vízmosás folytatásaként azonosítható mélyút torkolati része, végénél a víz által kimozgatott agyagos kőzettömbök és szemét (a kép az előző képen is szereplő fahídtól készült), 2020. szeptember (Máté Gábor felvétele)

kely felé. A templomhely közelében ma is meglévő, romos gyaloghídtól délkeletre ez a nyomvonal a második katonai felmérés idején még használatban volt, tehát a horhost iránya, részleges újkori használata, valamint a középkori templomhoz viszonyított helyzete miatt régi útként tarthatjuk számon, amelynek árkolódása és ennek következtében felhagyása is több száz éve megkezdődhetett.

Bedeg középkori temploma (Bedegkér-Alsó-Halastó-dűlő) a faluból délkeleti irányba, az Értény felé vezető dűlőúttól néhány tíz méterre, két forrás által közrefogott dombon fekszik (K. Németh 2015a: 41–42). A dűlőút a templomtól északra kb. 1 km hosszan, a patakvölgytől a dombtetőig mélyútként fut, kétségtelenül ismét csak középkori nyomvonalon.

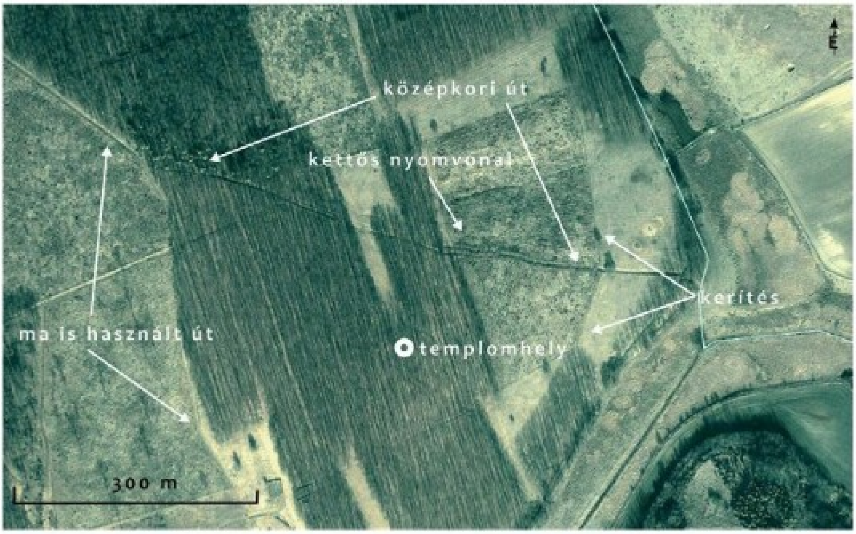
A szintén elpusztult Biród falu temploma (Gyulaj-Pogány-templom) (K. Németh 2015a: 75–76) a gyulaji erdő délkeleti szélén fekszik. A templomhelytől északra 100 méterre egy északnyugat-délkelet irányú, kb. 600 méter hosszú, enyhén, legfeljebb kb. 1 méter mélyre bevágódott, ma már nem használt, kerítéssel kettévágott, részben fákkal benőtt, valószínűleg középkori eredetű út húzódik, amely a templomtól északnyugatra kb. 300 méterre belefut abba a ma is használt dűlőútba, amely a gyulaji erdő Pári felé nyíló kapujáig vezet (15. ábra).

Az út érdekessége, hogy egy kb. 70 méter hosszú szakaszon nemcsak maga az út, hanem a belőle kiágazó, majd bele visszacsatlakozó, sekélyebben bevágódott mellékága is követhető, utóbbi bizonyára egy időszakosan használt kerülőút lehetett (16. ábra).[25]

A kisszékelyi Barátok tava gátja folytatásában északkelet felé futó középkori eredetű mélyútról már volt szó. Az út mindkét irányba részben még létező, vagy nemrég még használt dűlőutakban folytatódik: déli irányban a középkori helyén fekvő Nagyszékely központjába vezet, észak felé pedig Szentpéter-szőlőhegynél éri el a Kapos déli oldalán futó 61-es főutat, ahol a középkori Szentpéter helyét még nem sikerült meghatározni (részletes közlése, térképpel: K. Németh 2013b: 370–371).

Egy országos közlekedési pálya, a tihanyi révtől Ozorán keresztül a Sárvíz menti Alegresen keresztül Bikácsig húzódó út rövidebb szakaszát sikerült azonosítani Pincehely és a vele szemközt fekvő Görbő térségében. Írott források alapján meghatároztam a pincehelyi török palánkvár helyét a Kapos szigetén, amelyet két út fogott közre: északi szélén, a mai 61-es út elődje haladt Simontornya felé, déli szélén pedig a Kapos szabályozása miatt már csaknem 200 éve megszűnt malomgáton keresztül vezetett egy út. Ez nyugat felől, a falu központjából, az Ozora felé a legrövidebb járást biztosító mai Kisfaludy utcán – a hagyomány szerint a falu legrégebbi utcáján – érkezett az átkelőhöz, a folyón átérve pedig kelet felé egy

[25] A szerző terepbejárása, 2014. március 27.

15. ábra. Gyulaj-Pogány-templom: a templomtól északra futó középkori út nyomvonala (szerkesztette: K. Németh András, rajzolta: Máté Gábor, alaptérkép: Google Föld műholdfelvétele, 2007. 05. 02.)

16. ábra. Gyulaj-Pogány-templom: felhagyott, enyhén bevágódott középkori út (jobbra) és a belőle kiágazó illetve visszacsatlakozó kerülőút (balra) a templom közelében, 2014. március (K. Németh András felvétele)

részben ma is használt szőlőhegyi dűlőút nyomvonalán felkapaszkodott a dombra, hogy később beletorkolljon a Püspökszékely (ma Nagyszékely) felé vezető útba (részletes közlése: K. Németh 2013a: 70–71).

A szekérkerekek nem csupán a löszbe mélyedő utakat vájhatták egyre mélyebbre. Sajátos válfaja a bevágódó utaknak a Magyaregregy déli határában fekvő Sin-gödörben látható, a puha kőzetbe mélyedő régi szekérút (Máté 2014: 10, 11). Az utat nehéz keltezni, de a Sin-gödör név csak a 20. század elején váltotta fel az ősi Fonyászó nevet (Timár 1997: 48–49), amely a hasonló nevű középkori falu közelségét jelezheti, bár a terület erős erdősültsége miatt ez nehezen ellenőrizhető.

Térképek és írásos források alapján keltezhető utak

18–19. századi kéziratos térképeinken néha olyan utakat is felfedezhetünk, amelyeket már akkoriban régi vagy elpusztult, felhagyott útnak tartottak. A *via antiqua, via deserta*, vagy magyarul *puszta út* néven említett utak mentén, igazolva régi voltukat, csaknem mindig ismerünk középkori faluhelyeket, vagy ha nem, akkor éppen az utak lehetnek segítségünkre azok feltérképezésében. Az újkori térképeken jelölt utak régi voltának megállapításához nem mindig kell, hogy felhagyottnak mondják őket, elég, ha mellettük középkori faluhelyek sorakoznak: Bonyhád 1746-os térképén az ekkoriban is használt, Székesfehérvárról Pécsre vezető királyi út templomrom – a középkori (Fülöp-)Szerdahely templomának maradványa (K. Németh 2015a: 43–44) – mellett haladt el,[26] így kétségtelenül évszázadokkal korábban is jártak rajta.

Egy 1759-es térkép nemcsak a Kercseligetről Jenőre (ma Baranyajenő) vezető új utat *(via moderna)*, de közelében a két falut összekötő régi utat *(via antiqua)* is jelöli.[27] Bár a térképen látható nyomvonalat nem lehet egyértelműen megfeleltetni a térképen vízmosásként jelölt több, hajdan valószínűleg egy időben járt mélyúttal, egy terepen is azonosított ág mélysége mindenesetre csaknem 9 méter, jelezve az út használatából és a legalább 250 éve történt felhagyásából adódó erodálódás mértékét.

A megye középkori közgyűléseinek helyet adó Csernel (a török kortól Csernyéd) falu határában egy 1783-as térkép jelöl régi utat,[28] amely a Kapos mentén Csernyédpusztáról Szakályba tartó – más térképen Baranya megyébe vezető útként jelölt[29] – útból ágazott el északkeleti irányba, valószínűleg Regöly és Szárazd felé. Az út – amelyet ma Lámpás-hegyi horhónak neveznek (TMFN 1981: 146 – 27/61)

---

[26] MNL TML T. 20. – Mappa Possessionis Bonyhád et Praedii Fülöpszerdahely.

[27] MNL S 16 No. 0155. – Mappa Haec designat plagae inter terrena Celsissimi S. R. I…

[28] MNL S 16 No. 1097. – Mappa certam partem praedii Lázy … repraesentans.

[29] MNL TML T. 108. – Cím nélkül (Kapos jobb partjának térképe Szakály községnél…) (1767).

– keleti, felső része kb. 8 méter mélyen bevágódott, V átmetszetű mélyútként kb. 130 méter hosszan ma is használatban van, két szélének távolsága kb. 20 méter (17. ábra). Ez az út is példa rá, hogy nem minden, 200–300 éve réginek mondott utat kell elhagyott, vízmosás jellegű szakadék formájában keresnünk a terepen, az egykori szekérutak, ha csak egy-egy szakaszukon – vagy akár gyalogúttá alakulva – olykor máig járt utak lehetnek.

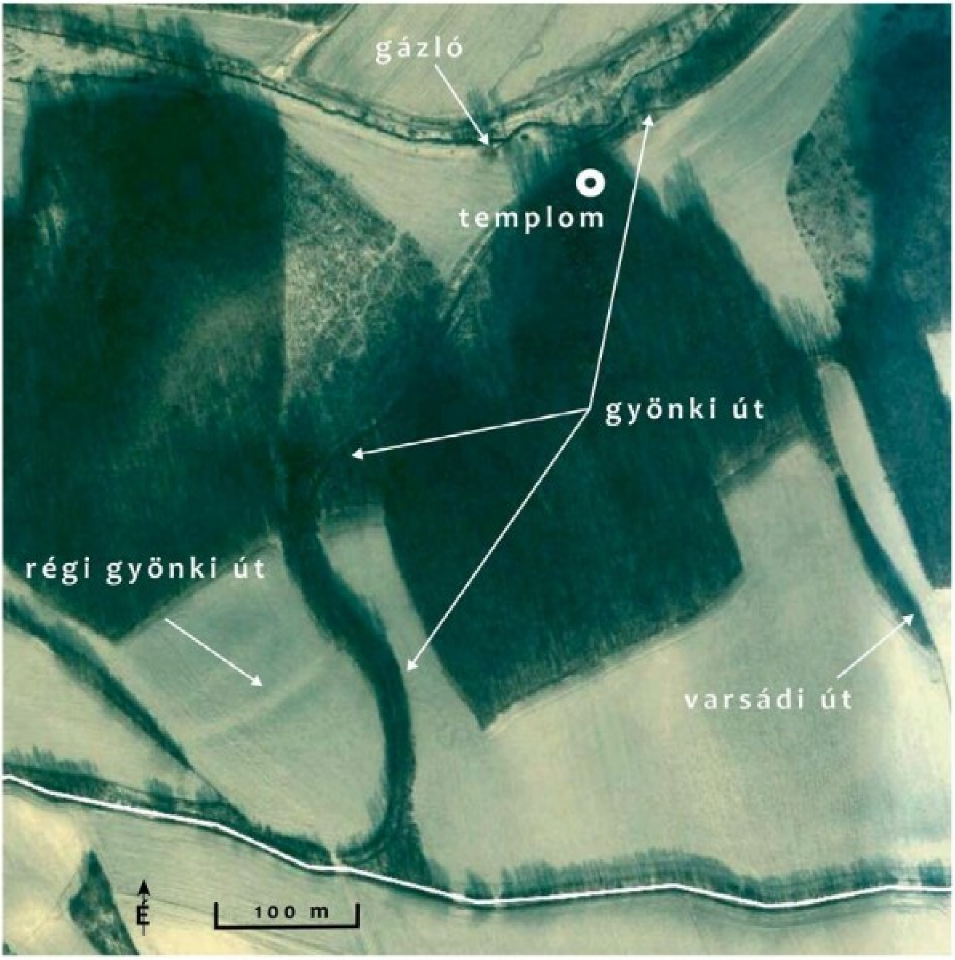
Kér (ma Németkér) 1786-os telepítési térképén a középkoritól távol, új helyen települt faluból nem kevesebb, mint kilenc út indult kifelé. Egy kivételével mindegyikre ráírták, hogy hova vezet: a déli irányba tartó, kissé kanyargós út a *Puszta út* nevet viseli, és a Látóhegy felé tart,[30] ahol a középkori Kér és temploma feküdt (K. Németh 2015a: 122).

Udvari déli határában, az ilyen néven ma már nem létező Szentegyház-hegy lábánál egy 1801-es kéziratos térkép templomhelyet jelöl,[31] valószínűleg a középkori Erdőpél falu templomának helyét (K. Németh 2015a: 176). Akkoriban tőle északra találkozott a Varsádra vezető, illetve a Gyönkre tartó út, utóbbi beletorkollt a Gyönkre vezető régi útba (18. ábra).

17. ábra. Szakály-Lámpás-hegyi horhó: 1783-ban via antiqua-ként jelölt út napjainkban, 2014. január (Máté Gábor felvétele)

[30] MNL S 12 Div. IV. No. 0035. – Planum Terreni Kér…
[31] MNL S 11 No. 1783. – Mappa haec designat plagam inter terrenam scilicet Possessio…

18. ábra. Udvari-Péli-erdő: a templomhely és a közelében vezető utak egy 1801-es kéziratos térkép alapján (szerkesztette: K. Németh András, rajzolta: Máté Gábor, alaptérkép: Google Föld műholdfelvétele, 2007. 01. 05.)

A gyönki út részben ma is megvan, azonos a Felsőpél felől érkező dűlőúttal. A templomhelytől délnyugatra mára felhagyták, itt egy szakaszon azonos az 1801-ben régi gyönki útként jelölt szakasszal, majd a Szentegyház-hegy nyugati felén szétválnak. A régi gyönki út 1801-ben délnyugat felé kanyarodott, a gyönki út pedig beletorkollott a ma is létező, az Udvari-Gyönk közti határt jelentő nyugat-keleti irányú útba. Ma már sem az 1801-ben réginek mondott, sem az akkor még használt gyönki utat nem járják, a réginek ez a szakasza csak az űrfotón rajzolódik ki a szántásban, az újabb pedig ma már csak egy erdősávval benőtt mélyedés.

Az út újabb (tehát nem a réginek mondott) szakasza a templomhely alatti szakaszon elhagyottan, befüvesedve, de a vízszintesből indulva délnyugat felé kb. 2 méter mélyre bevágódva ma is észlelhető (19. ábra).

Innen délnyugat felé teljesen benőtte az erdő, de a térképek és űrfotók alapján dél felé még kb. 500–600 méter hosszan követhető (18. ábra). Az útnak ez a szakasza kétségtelenül középkori, a templomhoz, illetve a faluhoz vezethetett Gyönk felől. További megfigyelést tettem a templom alatti réten. A Nagy-gyönk-völgyi-patak templom alatt folyó szakasza szabályozatlan, kanyargós, viszonylag meredek falú, mély mederben folyik. A templom helyétől kissé északkeletre a rétről a patakmeder felé 15–20 méter hosszú, délnyugat-északkeleti irányú, lejtős bevágás vezet. Ez feltehetőleg egy a patakon keresztül vezető út, gázló helye lehet (20. ábra).

Már említettem a dorogi középkori templom (Ozora-Dorogi-dűlő) mellett 1740-ben említett utat; itt néhány további 18. századi forrást mutatok be, amelyek ekkor már romos állapotban lévő középkori templomok közelében utakról – kétségtelenül középkori eredetű utakról – emlékeznek meg. A pécsi egyházmegye legkorábbi, 1722-es egyházlátogatási jegyzőkönyve több ilyet is említ. Diósberény romos templomocskája a falun kívüli dombon, a Tevelre vezető út mellett, Kisszékelyé szintén a településen kívül, a nagyszékelyi út mellett állt, Tolna közelében pedig, Szekszárd irányában, a királyi út mellett egy jelentősebb templomépületet írtak le (Brüsztle 1876: II. 204, III. 343–344, IV. 723). 1754-ben egy tanúvallatás során az egyik tanú *„a Kocsolára menő Út mellett lévő Domboskás Helyen templom formájára épített régiség miatt elromlott kőfalakra"* emlékezett,[32] amely Bak falu templomával azonosítható (K. Németh 2015a: 154).

Helynevek alapján keltezhető utak

Országosan is ismert néhány olyan dűlőút, amelyeket nevük valamely történeti eseményhez kapcsol, s ez által korukra is utal (pl. Római út, Katonák útja). Tolna megyéből két ilyen utat mutatok be, mindkettő neve a török korból maradt ránk.

Szakcs határában egy 1822-es határjárás során említik a Csausz útját Szakcs, Szántó és Törökkoppány hármas határa közelében (Horváth 1969: 188). A Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtésben így nyilatkoztak róla a szakcsiak: *„az i [Plamurdok] és k [Grablik] alatt emlitett erdő részeken, a szomszéd Török Koppány, Somogy megyei helység határához vezető erdei ut (nem közlekedési) elnevezése nagyon valószínű, hogy még a töröknek Magyarországoni uralmának idejéből veszi eredetét"* (Gaál – Kőhegyi

[32] MNL OL P 108. Rep. 92. cs. 555. f. VII. (1754)

19. ábra. Udvari-Péli-erdő: enyhén bevágódott középkori eredetű út az egykori Szentegyház-hegy lábánál, a templomhely (nyíllal jelölve) közelében, 2014. április (K. Németh András felvétele)

20. ábra. Udvari-Péli-erdő: a patakhoz vezető gázló bevágódott helye, 2014. április (K. Németh András felvétele)

1977: 301). Az út folytatása a Szakccsal északnyugatról szomszédos Törökkoppány délkeleti határában található, ahol a helynév ma is él, Szakcsi útnak is nevezik, a második világháború utáni topográfiai térképek pedig rendre feltüntetik a Törökkoppány és Koppányszántó határán fekvő Csausz úti dűlőt. A 'követ, hírnök, levélvivő' értelmű csausz szó alapján valószínűsíthető az út hódoltságkori eredete, iránya alapján pedig Törökkoppányból Pécsre vagy Szigetvárra vezethetett (Szabó 2008: 152–153; Sipos 2013: 265, 605). Az út nyomvonala a helynév alapján sajnos csak kb. 2 km hosszan azonosítható, majd az erdőben – ahol számos vízmosás talán egykori mélyutakra utal – több ágra szakad.

A Szászvártól nyugatra fekvő Recsef-horgos konkrét történeti eseményre utaló földrajzi név, a hagyomány szerint itt esett el egy Recsef nevű török vitéz (BMFN I.: 167 – 26/157). Reuter Camillo hívta fel a figyelmet, hogy a hagyomány által megőrzött török név viselője (helyes átírással Redzseb) bizonyára azonos azzal a neves bajvívóval, akit Tinódi Lantos Sebestyén említ *Werbőczi Imréhnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja* című históriás énekében, amely Werbőczi 1542-es, Egyházaskozár melletti győzelmét örökíti meg. Szászvár a csata helyszínétől légvonalban délkeletre mintegy 6 km-re fekszik, így hitelt adhatunk a kozári ütközet török résztvevőjével kapcsolatos néveredeztetésnek (Reuter 1966: 112–113; Reuter 1969). A mélyútnak ma már csak az alsó szakasza létezik (21. ábra), a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság idején a többi részét beszántották.

EGY KÖZÉPKORI FALUHATÁRON BELÜLI UTAK RÉGÉSZETI NYOMAI

A kötetünkben többször említett gyulaji erdőben több elpusztult középkori faluhely található. Közülük a legismertebb a Tamási határában fekvő Kospa, amelynek határában Torma István mutatott ki Magyarországon először középkori szántóföldparcellákat (Torma 1981). Ezek megfigyelését az tette lehetővé, hogy az erdő területe a 18. század óta viszonylag elzárt vadászterület, amelynek területén szántóföldi művelés lényegében nem folyik, ezáltal az elpusztult középkori tájelemek sokkal markánsabban figyelhetők meg, mint a mezőgazdaságilag művelt területeken, ahol a gépi munka egyre inkább eltünteti ezek fizikai nyomait.

Kospa – mint Torma István kimutatta – viszonylag kis területű, szűk határú település volt (Torma 1981: 255). Ma szinte teljes egykori külterületét erdő borítja, csak egykori szőlőhegyei maradtak műveltek: a középkori faluhelytől északra húzódó, Dorombos nevű dombvonulat és a 65-ös főút között észak–déli irányban kb. 2,5 km hosszan húzódó, Várhegy, illetve Újvárhegy nevű szőlőhegy délnyugati,

21. ábra. A szászvári Recsef-horgos megmaradt déli (alsó) szakasza, a beszántott és elegyengetett felső szakaszról nézve, 2020. szeptember (Máté Gábor felvétele)

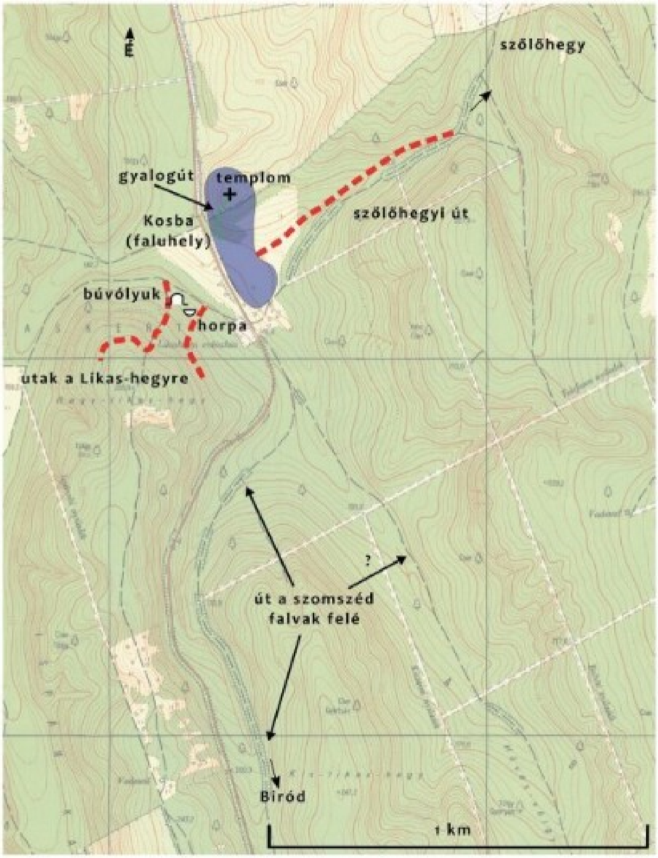
a lelőhelyhez legközelebb eső részét ma is Kosbának nevezik. Ez egyben a középkori falu egyetlen helynévi emléke is, és már a legkorábbi, 18. század végi, 19. század eleji térképeken is Kosbai-(szőlő)hegynek nevezik.[33]

Az elpusztult falu belterületének közelében, a Likas-hegyi-tisztás környékén több középkori eredetű, kisebb-nagyobb mértékben bevágódott út maradványa maradt meg. Ezek többsége a faluhatáron belüli út, amelyek egyes objektumokhoz, helyszínekhez (templom, szőlőhegy, búvólyuk) vezettek, de egy a közeli falvak felé vezető út is megtalálható köztük (22. ábra).

Az EKF csak az erdőt nagyjából észak–déli irányban keresztülszelő utat ábrázolja a faluhely területén, de a második katonai felméréstől kezdve jól látható az alább bemutatandó szőlőhegyi út is, valamint a Likas-hegy északi lábánál a Koppány-patak völgye felé vezető másik út.

Először az egyetlen olyan utat említem, amely bizonyosan a szomszédos falvakba vezetett. Ez a falunak helyet adó tisztásról délkelet felé indult, majd hamarosan kétfelé ágazott, és nyugati ága a Nagy-likas-hegy keleti lábánál, annak irányát

33 Kosba W. Gartn: MNL S 16 No. 176. (1778) – Linearum in Sylva Tamásiensi neo excissarum idealis delineatis; Kosba hegy: MNL S 16 No. 55. (1808) – Mappa Oppidi Tamási.

22. ábra. *Terepen megfigyelt utak elhelyezkedése a középkori Kospa falu környezetében (szerkesztette: K. Németh András, rajzolta: Máté Gábor, alaptérkép: EOV)*

követve kb. 2 km után érte el a vízválasztónak számító dombtetőt, innen valószínűleg több irányban haladt tovább déli irányba. Ebből az útszakaszból egy kb. 1 km hosszú rész U átmetszetű mélyútként maradt meg (23. ábra), az 1970-es években készült erdészeti feltáróút ennek nyomvonalát követi, tőle nyugatra kb. 100 méterre, a dombvonulat oldalán.

A falu alatti elágazónál egy másik út délkeletre indul, és keletről kerüli meg a Kis-likashegyet – talán ez is egy, másik irányba induló középkori nyomvonalat őriz. A faluhatáron belüli utak közül legmarkánsabb a faluhelytől kissé északnyugat felé, a már említett, mai szőlőhegy sarkáig vezető, felhagyott mélyút. A falu felé eső része a völgytalpon fut, igen széles és mély, majd a domborzat emelkedésével mélysége csökken, egy útkereszteződés közelében több, sekély ágra szakad, amelyek közt jellegzetes, keskeny „taréjok" jöttek létre (24. ábra), végül jellegzetes, U alakú mélyútként éri el a szőlőhegyet (25. ábra).

Ebből a szakaszból is sekélyebb ösvények ágaznak ki, amelyek bizonyára olyan csapásokat jelölnek, amelyeket kevesebben jártak (azaz egy-egy szőlőterülethez vezettek). Alsó, faluhely felé eső részével párhuzamosan, a domb oldalán ma is használt erdészeti út fut, amely az említett útkereszteződésnél dél felé kanyarodik, tehát onnantól már nem követi a középkori út vonalvezetését.

23. ábra. U átmetszetű mélyút a középkori Kospa falu mellett, 2017. október (Máté Gábor felvétele)

24. ábra. A középkori Kospa falu szőlőhegyi dűlőútjának nyomvonal-változatai, 2020. szeptember (Máté Gábor felvétele)

25. ábra. A középkori Kospa falu szőlőhegyi dűlőútjának U átmetszetű szakasza, 2020. szeptember (Máté Gábor felvétele)

26. ábra. A középkori Kospa falu templomához vezető út a domb peremén. A fehér nyilak az utat jelzik, 2020. szeptember (Máté Gábor felvétele)

A dombsági területen fekvő, szántóföldi műveléssel nem érintett elpusztult középkori falvak talán legjobban azonosítható közlekedési pályái a templomhoz vezető utak, ösvények. Kosbán a templom egy három irányban – észak, nyugat és dél felé – igen meredek oldalú domb nyugati szélén helyezkedett el (Torma 1981: 246). A templom maradványainak délnyugati részétől a délnyugat felé lejtő domboldal peremén több 10 méter hosszan látható egy enyhén az oldalba vágódó, a faluhely felé elkeskenyedő, majd eltűnő perem, amely iránya alapján a faluból a templomhoz vezető ösvényként értelmezhető (26. ábra).

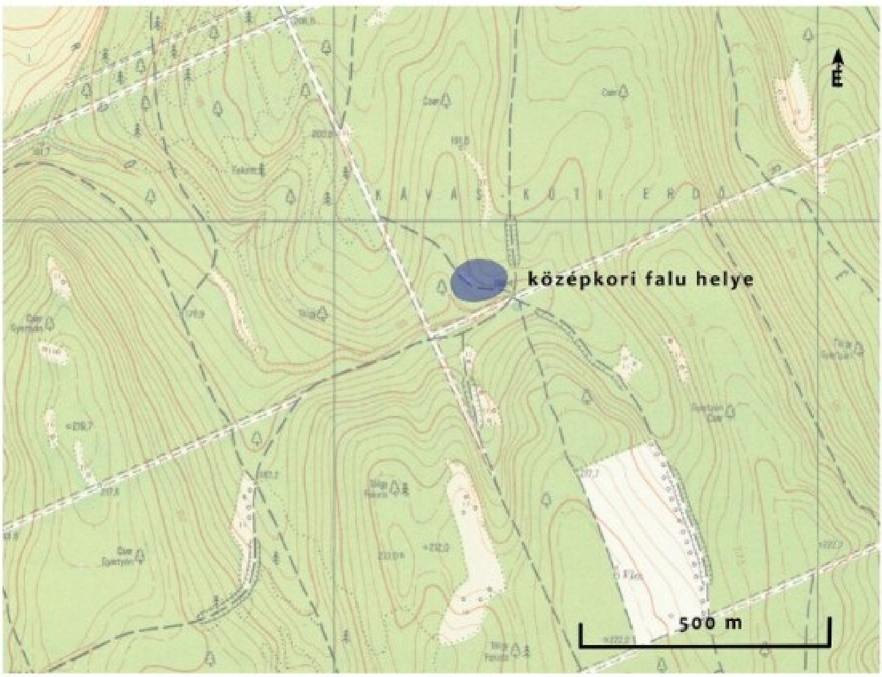
A falun belüli utak közül a szőlőhegyi és a templomhoz vezető úton kívül még egy csoportot említhetünk, a Likas-hegy oldalába vájt pince/búvólyuk környezetében futó, a búvólyukakkal foglalkozó tanulmányban már részletesen említett szekérutakat. Ezek közül az egyik a búvólyuk bejáratával szemben, annak jobb (északi) oldalán enyhe mélyútként, a domborzatra merőlegesen megy fel majdnem a dombtetőig, de valamivel alatta a szintvonalakkal párhuzamos irányba fordulva, teraszútként fut tovább észak felé. Lehetséges, hogy nemcsak a határ valamelyik távolabbi pontját érték el rajta keresztül, de iránya alapján esetleg tovább mehetett a nyugati irányba fekvő szomszédos falvakba, esetleg a Koppány menti Páriba. A búvólyuk közelében egy másik bevágódott utat is megfigyeltünk: a lyuktól délre fekvő horpa felső szélének délnyugati sarkából indul egy sekély, de szabályos U alakú út, szintén a domb teteje felé, amely az előző úthoz hasonlóan teraszútként folytatódik dél felé (27. ábra).

Azokra a feltételezhető középkori utakra – részben mélyutakra – amelyek egyetlen középkori faluhely területén futnak össze (vagy más szemszögből nézve: a faluból indulnak), további szép terepi példa a gyulaji erdőben fekvő Kerekes-kút nevű lelőhely. Az ismeretlen nevű középkori falu egy mára kiszáradt – környékünkön ritkán látható mély és meredek medrű – patak kétágú forrásánál, egy délnyugat felé benyúló kis földnyelven, a nyugat-keleti irányú patak és annak rá merőleges mellékága között feküdt. A lelőhelynek helyet adó tisztáson ma öt különböző út – közülük kettő helyenként mélyút – fut össze, amelyek közül négy már a második katonai felmérés idején is létezett. A faluból a földnyelvre merőlegesen, északi irányban indult az egyik út, amely 50 méter után 100 méter hosszan mélyútként fut. Egy második vízszintes út a faluhelyen keresztül vezet, és a domb lábán, nagyjából ugyanazt a szintvonalat követve megy északnyugat felé. A faluhellyel átellenben, a patakmeder déli oldalán, azzal párhuzamosan nyugatról érkezik a harmadik út a csomópontba, ahonnan a negyedik út délkeleti irányba hagyja el a falut, egy északnyugat-délkeleti irányú domb lábának oldalán, a faluhely után nem sokkal kb. 250 méter hosszan mélyútként bevágódva (28. ábra).[34] (A ma is

[34] A szerző terepbejárása, 2014. április 3.

27. ábra. Enyhén bevágódott út (a kép bal oldalán) a középkori Kospa területén található horpa mellett, 2017. október (Máté Gábor felvétele)

28. ábra. Utak találkozása Gyulaj–Kerekes-kút középkori faluhely területén (szerkesztette: K. Németh András, rajzolta: Máté Gábor, alaptérkép: EOV)

használt, valószínűleg egyedüliként újkori eredetű, ötödik út az utoljára említett dombra merőlegesen kapaszkodik fel.)

TÖRÖK KORI DESZKABURKOLATÚ GERENDAÚT SIMONTORNYÁN

A középkori utak egy sajátos csoportját képezik a vizenyős területeken lefektetett dorongutak, amelyek a talajnedvességnek köszönhetően fizikai valójukban is elénk tárulhatnak. Ilyenek létezhettek mocsarakban, de főként a hódoltság korában városokban is. Utóbbiakat régészeti kutatásból Gömöri János csaknem 30 évvel ezelőtti gyűjtése szerint Sopronból, Kőszegről és Győrből ismerjük, de forrásaink más, jelentősebb településeken is említenek hasonlókat (Gömöri 1985: 80). Mielőtt saját megfigyelésünkre térnénk, megemlítem, hogy a középkori Tolna megye területén fekvő Törökkoppányban Magyar Kálmán nemrég szintén – kétségkívül legkésőbb török kori – dorongutat dokumentált gázvezeték-fektetés során, de a falutól délnyugatra, a Koppány folyó árterében az 1980-as években, meliorizációs munkák során is dorongút maradványait figyelték meg (Sipos 2013: 241, 244).

Simontornya főutcája, a Szent István király utca nyomvonalán 2012. október és november folyamán csapadékvíz-elvezető csatornát fektettek. A 18. századi ferences kolostor sarkától a Várkert utca torkolatáig Czövek Attilával mintegy 60 méter hosszan kb. 140–180 cm mélységben 80–100 cm vastag, merőlegesen egymásra fektetett gerendákból készített, valószínűleg többször megújított út maradványait figyeltük meg, a kivitelezés feszített üteme miatt azonban csupán fotódokumentáció készítésére volt lehetőségünk (29. ábra).

Az egyetlen, teljes hosszúságában mérhető gerenda hossza kb. 120 cm (30. ábra). A 8–10 cm vastag, többnyire négyzetesre bárdolt (néha félbevágott), kocsányos és kocsánytalan tölgyfa gerendákból megfigyeléseink szerint legalább négyet raktak egymásra. Az utat deszkákkal burkolták, amelyeket facsapokkal rögzítettek a gerendákhoz, de facsapot egy esetben két gerenda között is megfigyeltünk. Az út fölötti rétegből egyetlen, biztosan régészeti korú tárgyon, egy folyatott mázas török talpas tál oldal- és aljtöredékén kívül valószínűleg kivétel nélkül a 18–19. századra keltezhető leletek kerültek elő: szürke füles korsó oldaltöredéke, tál alakú kályhaszem vörös színű peremtöredéke, patkó, kés, vascsat és ácsolatszög (31. ábra).

29. ábra. Simontornya-Mátyás király utca: gerendaút merőlegesen egymásra fektetett gerendái, 2012. október (Czövek Attila felvétele)

A hasonló szerkezetű győri és soproni utakat a hódoltság idején létesítették és még a 18. században is használták őket (Gömöri 1985: 75). Grynaeus András a legteljesebb, 131 évgyűrűsorral rendelkező minta anyagát biztosító simontornyai fa kivágási időpontjaként az 1629-es vagy az azt közvetlenül követő egy-két valamelyikét határozta meg (Grynaeus 2013).

Simontornya központi része a középkorban a Sió egyik szigetén feküdt, amelyet Fejér és Tolna megye irányából is híd kötött össze a szárazfölddel, amit egy 18. századi kéziratos térképen is megszemlélhetünk: ezen a nyugat felé vezető híd három faszerkezetű szakaszból állt, amelyek két, a vízben álló „lábra" támaszkodtak, a bemutatott gerendaút folytatásában húzódó (nagyjából a mai Sió-híd helyén fekvő) déli híd pedig egy „lábra" támaszkodó két faszerkezetből.[35]

A község 1938-ban megjelent helytörténeti monográfiája a mai fő utca nyomvonalán mindkét híd régészeti maradványait említi, az általunk megfigyelt szakaszon *„egy méter mélységben még padlódeszkák is tűntek elő"* (Kiss 1938: 20). Kiss István

[35] MNL S 11 No. 286. – Simontornya bel- és külterületének térképe a környéki dombokkal.

számos adatot idéz 1714-től kezdve a hidak javításáról, a szükséges gerendák beszerzéséről. A padlóburkolatot írott forrás is említi: 1745 körül arra panaszkodnak, hogy a padlók hiányos volta miatt sok jószág a lábát töri. 1754-ben a híd három szakaszból állt. Az *„alsó híd"* pontosan megfeleltethető az általunk megfigyelt útszakasszal, akkoriban ez *„a zárdaudvar déli sarkától a mai alsóvárosi hídfőig"* húzódott, *„két szakaszból állt, az első 12 hídlábon, a második 7 hídlábon feküdt, 38 öl hosszúságban, közben feküdt 14 öl szélességben a sziget"* (Kiss 1938: 314–317). Bár az építményt a 18. századi források hídnak nevezik, ezek nemcsak

30. ábra (fent). Simontornya-Mátyás király utca: a gerendaút egyik gerendája, 2012. október (Czövek Attila felvétele)
31. ábra (lent). Simontornya-Mátyás király utca: leletek a gerendaút feletti rétegből, 2012. október (K. Németh András felvétele)

a víz fölötti faszerkezetekből álltak, hanem a vizenyős területeken keresztül vezető, gerendaalapozású, deszkaburkolatú útszakaszokból is, amelyeket legkésőbb a hódoltság korától a folyószabályozásig, az 1810-es évek végéig használtak az egykori szandzsákszékhelyen.

HIDAK, VÍZI ÁTKELŐK RÉGÉSZETI NYOMAI

Az úthálózat kutatásához szorosan kapcsolódik a hidak és átkelők kutatása is, hiszen az utak vízfolyásokon való átkelését is meg kellett oldani, és szerencsés esetekben ezeknek régészeti nyoma is marad.

A Kapos, Koppány és Sió folyók mentén az utóbbi évtizedben – többnyire szennyvízcsatorna-fektetések régészeti felügyelete során – szerencsés módon több helyen is előkerültek a mai, szabályozott mederben folyó vízfolyások közelében olyan, bárddal többnyire négy oldalról hegyesre faragott cölöpmaradványok, amelyekről előkerülési helyük alapján okkal feltételezhető, hogy a többnyire a 19. század első harmadában végzett vízszabályozások előtt létezett hidak vagy töltésutak részei lehettek. A kisebbtől a nagyobb vizek felé haladva: a Koppány-patak mellett Tamásiban, a Koppánnyal egyesült Kapos folyó mentén Dombóváron, Dombóvár-Békatón és Pincehelyen, a Kapos vizét magába fogadó Sión pedig Simontornyán figyeltek meg ilyeneket, s bizonyára nem véletlen, hogy az öt helyszín közül négy a török korban várral is rendelkezett, amelyek minden esetben az egykori hidak, átkelők közelében létesültek. A saját kutatásainkból származó hídcölöpök többségét megpróbáltuk dendrokronológiai módszerrel is keltezni, ami sajnos egyetlen esetben sem járt sikerrel. Mivel előkerülési helyeiken a régészeti korokban írott források szerint átkelők léteztek, ezért a keltezési hiányosságok miatt is fontosnak tartom bemutatásukat, már csak a 18–19. századi és a korábbi szerkezetek feltételezhető hasonló szerkezete miatt is. Lássuk őket előkerülésük időrendjében.

Dombóváron, a Gólyavár közelében, a szőlőhegyi elágazónál 2011–2012-ben Szabó Géza szennyvízcsatorna-fektetés régészeti felügyelete során több sorban elhelyezkedő, a talajba 1 méterre mélyedő, kihegyezett tölgyfacölöpöket talált, amelyet a vár keleti oldala mellett futó út és híd maradványaiként értékelt (Szabó – Csányi 2012: 182–183).

Tamásiban 2014-ben a Koppány-patak déli oldalán, a miklósvári elágazástól kissé északra, a főutca nyomvonalán ásott szennyvízárok ásása során a fekete, áradmányos talajból hét, egyenként 1–1,5 méter hosszú, kihegyezett cölöpöt és egy négyzetesre bárdolt, vastagabb gerendát hozott felszínre a munkagép.[36] A vízszabályozás előtti

[36] A szerző megfigyelése, 2014. július 22.

32. ábra. Tamásiban előkerült régészeti korú hídcölöpök, 2014. július (K. Németh András felvétele)

állapotot rögzítő első katonai felmérésen jól látható, hogy a Koppány Tamási alatt széles, mocsaras ártérben kanyargott, amelyen két, egymástól 150 méterre fekvő híd (átkelő) vezetett keresztül. A legvastagabb cölöpöt egy kocsánytalan tölgyrönk félbevágásával alakították ki (32. ábra).

A 32 évgyűrűt tartalmazó cölöpön végzett dendrokronológiai vizsgálat sajnos nem eredményezett abszolút keltezést (Grynaeus 2019c), de ennek ellenére is jó eséllyel tarthatjuk a tamási hídcölöpöket egy legkésőbb török kori átkelő régészeti nyomainak. A tamási vár első, 1545–1546-os zsoldlistájában a megszokott csapatnemek mellé egy iszkáboló – azaz (hajó)ács – egységet is rendeltek (Hegyi 2007: II. 1099), amelynek ezek a környéken, hajózható folyó hiányában leginkább az átkelőhely karbantartása lehetett a feladata (K. Németh 2015b: 109–110).

Simontornya belterületén, a település fő utcáját jelentő, nyugat–keleti irányú Petőfi utca 7. számú ház előtt szintén 2014-ben, szintén szennyvízépítési munkálatok során öt, 1–2 méter hosszú cölöp többnyire alsó, kihegyezett része került elő, amelyeket a munkagép megrongált.

A cölöpökkel együtt néhány, a 18–19. századra meghatározható kerámiatöredék és vastárgy is napvilágra jött. A Simontornyán dokumentált gerendaút kapcsán már láthattuk a település vízszabályozás előtt Sió-hídjaira vonatkozó adatokat, és a cölöpök előkerülési helye kapcsán nem is lehet kérdéses, hogy azok a település központjából nyugat felé vezető út folytatásában a Sión épített török kori vagy legfeljebb 18. századi hídhoz tartozhattak (érdekes módon

a cölöpök lelőhelyétől néhány méterre egy Nepomuki Szent János-szobor és egy rajta elhelyezett emléktábla is emlékeztet rá napjainkban, hogy itt húzódott a Sió egyik mellékága a vízszabályozásokig). A famaradványon még nem történt évgyűrűs kormeghatározás.

Dombóvár-Békatóról mindössze egyetlen régi facölöpöt ismerünk, amely szerencsés véletlenek következtében jutott múzeumba. Egy más helyen végzett régészeti szakfelügyelet során tudtam meg mélyépítő munkásoktól, hogy nem sokkal korábban Dombóvár határában, a Mágocsra vezető út északi felén, közvetlenül a Méhész-patak hídja előtt, villanyoszlopcsere során kihegyezett cölöpöket találtak, amelyeket az új villanyoszlop tövében hagytak. A begyűjtött három famaradvány egy kb. 2 méter hosszú cölöp összetartozó darabjainak bizonyult.[37] A cölöpből vett mintát szintén Grynaeus András vizsgálta meg. Meghatározása szerint a cölöp anyaga kocsányos tölgy. A mintán a dendrokronológiai elemzésekhez minimálisan szükséges számú 32 évgyűrűt talált, abszolút korát sajnos ez esetben sem tudta meghatározni (Grynaeus 2019a). Ennek ellenére a cölöpöt nagy bizonyossággal tarthatjuk régészeti korúnak, mégpedig egy ritka okleveles adat alapján. 1453-ban a közeli Ábrahám falu ciszterci apátja pert indított Györgyi Bodó Gergely ellen, aki az apát Ábrahám birtokának határából a Kapos mellett számos földet elfoglalt, azon Békató vagy másképpen Újfalu néven falut telepített, a Kaposon pedig hidat csináltatott. A felek végül egyezséget kötöttek, azzal a feltétellel, hogy Bodó Gergely élete végéig megtarthatja a birtokot, a hidat és azok jövedelmeit, de halála utána az visszaszáll eredeti tulajdonosára (Gaál 1982: 179–180). A cölöp előkerülési helye, anyaga, valamint a békatói hídra vonatkozó középkori oklevél alapján a cölöpöt nagy valószínűséggel régészeti korúnak tarthatjuk.

Pincehelyen, a Kossuth utca 60. számú ház előtt, a jelenlegi Kapos-híd nyugati lábánál,

33. ábra. Pincehelyen előkerült régészeti korú hídcölöp, 2018. július (K. Németh András felvétele)

[37] A cölöpmaradványokat Szabó Tamás gépkocsivezető és Csiszér Antal régésztechnikus (Wosinsky Mór Megyei Múzeum) szállította be a szekszárdi múzeumba.

4 méter mélyről, fekete iszapos rétegből szennyvízakna ásása során két kihegyezett, bárdolt tölgyfacölöp került elő (33. ábra).[38]

A cölöpök pontosan a mai híd nyugati lába helyén (alatt) feküdtek, ami azt mutatja, hogy a történeti korokban ugyanott helyezkedett el a pincehelyi Kapos-átkelő, mint napjainkban. Ugyanerre jutottam már korábban is, a 17. század elején épült pincehelyi török palánkvár helyének meghatározása kapcsán is, amikor történeti térképek segítségével ugyanerre a helyre sikerült meghatározni a Kapos (egyik) átkelőjét Pincehely térségében, aminek elsőrendű szerepe lehetett a palánkvár helyének kijelölésében (K. Németh 2013a: 68–71). A cölöpök előkerülése utólag, tárgyi emlékek formájában is igazolta előfeltevésemet.

A nagyobb folyóktól és Tolna megye északnyugati részétől kissé eltávolodva, itt említek meg egy legújabban felszínre került, a középkorra keltezhető gyaloghidat, amelyet Dunaszentgyörgy belterülete mellett, közvetlenül a falunak helyet adó, a Duna ártere felé beugró földnyelvtől délre, az azt körülfolyó egykori vízfolyás (a mai Nasica-csatorna keleti folytatásának elődje) megszűnt medrében sikerült feltárni. A nagy felületű feltárás lehetőséget adott rá, hogy a feltárás nyomvonalával nagyjából párhuzamosan futó egykori vízmedret keresztező, két sor párhuzamos cölöpből álló hidat csaknem teljes hosszában napvilágra hozzuk. A kb. 35 méter hosszan követhető szerkezet mindkét – egymástól kb. 2,5–3 méterre fekvő – cölöpsora 10–15 cm átmérőjű, egymástól kb. 1–1,5 méterre levert cölöpökből állt (34. ábra).

A meder mélyebb részén a cölöpeket is megtaláltuk, a meder szélén már csak az elkorhadt fák lenyomatai jelentkeztek cölöplyukak formájában. A híd korát a kiszáradt meder szélébe ásott régészeti objektumok kora alapján határozhatjuk meg. Mivel itt török kori gödröket és vermeket tártunk fel, a híd erre az időszakra már funkcióját veszthette, így legkorábban a 15–16. századra tehetjük létesítését. A keltezést a közeljövőben tervezett dendrokronológiai vizsgálatnak kell elvetnie vagy igazolnia.[39] Középkorra keltezhető fahidak igen ritkán kerülnek elő hazánkban, jelenleg csak a szolnoki Tiszán alacsony vízállásnál megfigyelt, hódoltság kori, széles hidat említhetjük ezek közül (Szilágyi 2014: 188–189).

Végezetül a hidak kapcsán megemlítem, hogy középkori hídcölöpökre a korai régészeti irodalomból is van adatunk, ha ezek a jelenségek ma már nem is tanulmányozhatók. Wosinsky Mór 1890 körül szétküldött régészeti kérdőíveire a szárazdi elöljárók megjegyezték, hogy a Kapos bozótjában fekvő 16. századi gerenyási várhoz

[38] A szerző megfigyelése, 2018. július 26.

[39] Dunaszentgyörgy-Református templom, a szerző feltárása, 2020. szeptember-október. A feltárásban részt vett: Czövek Attila, K. Tóth Gábor, Vindus Melinda, Csiszér Antal (Wosinsky Mór Megyei Múzeum).

34. ábra. A Dunaszentgyörgy, Református templom lelőhelyen feltárt régészeti korú fahíd, 2020. október (K. Németh András felvétele)

(Miklós 2007: 319–323) *„vezetett híd pillottaiból egyesek a bozótban még találhatók"* (K. Németh 2005: 140). A régies szóval említett facölöpök említése akkor is érdekes, ha bizonyára nem is a folyót keresztülívelő építményre, hanem a várnak helyet adó kiemelkedést a szárazulattal összekötő kisebb hídra utal.

Máté Gábor

A helyi úthálózat néprajzi és település-történeti kutatása (18–20. század)

Út szavunk uráli korból származó *„ősi örökség"* a magyar nyelvben (TESz III.: 1038). A szó eredeti értelme az etimológusok szerint talán 'nyom' lehetett, melynek értelme nem azonos a mai út szó jelentésével, mégis talán jobban visszaadja az utak és úthálózatok tudományos kutatásában rejlő lehetőségeket. Az út a társadalom szélesebb köre által használt, huzamosabb ideig használatban lévő nyomvonal, amely a létező fizikai struktúrák része, ugyanakkor mozgásjelenségek, gazdasági és társadalmi kapcsolatok térbeli viszonylatainak markáns, maradandó információhordozója, a tudományok e kettős minőségében kutatják.

A hazai néprajztudományban a keveset vizsgált tárgyterületek közé tartozik. Az eddigi kutatások főként a speciális szerepkört betöltő utak és útirányok vizsgálatára fektették a hangsúlyt. Balogh István például a debreceni szekeresek távolsági útvonalairól, Takács Lajos a Kis-Balaton és környékének parti útjairól, országútjáról és sertéshajtó útjairól értekezett (Balogh 1966; Takács 1978). Kisebb léptékű, az útirányok keletkezésére és az udvar mozgásjelenségeire vonatkozó, módszertanilag is igen figyelemreméltó megfigyeléseket közölt Szolnoky Lajos és Gráfik Imre (Szolnoky 1956; Gráfik 1974). Az eddigi útkutatásokat összegezve – Viga Gyula találó könyvcímével élve – *„utak és találkozások"* vizsgálatáról beszélhetünk, ami felöleli a közlekedés különböző formáinak kutatását (szekerezés, tutajozás), az állathajtó utak kialakulását és használatát, a teherhordás módozatainak és eszközeinek, az árucserék (vásárok, vándorkereskedők) vizsgálatát, továbbá az egyes termelési tájak, eltérő ökológiai adottságú vidékek között megnyilvánuló kétoldalú gazdasági kapcsolatoknak a leírását.[5] Más szóval a néprajz azokat a nagyobb léptékű összefüggéseket vizsgálja, amelyek a parasztság térbeli mozgását éltették, továbbá azokat a lokális mintázatokat, amelyek az „úton levés" velejárói és külső megnyilvánulási sajátságai (útvonalak, szekérformák, teherhordó eszközök stb.) voltak. A településnéprajzi kutatás az utakra vonatkozó ismereteit főként a földrajz településmorfológiai vizsgálataiból és egyes településtörténeti, úttörténeti munkákból merítette. A helyi, azaz a nem speciális gazdasági szerepkört betöltő utak vizsgálata a néprajztudományban kisebb hangsúlyt kapott. Ugyanakkor a motorizáció előretörésével, az úthasználati igények megváltozásával és a határbeli aktivitás súlypontjainak átrendeződésével

a korábban közönséges – éppen ezért kisebb érdeklődésre számot tartó – helyi utak egyre inkább egy elmúlt, vagy múlófélben lévő tájstruktúra elemeit képviselik, vizsgálatuk ezért is lehet aktuális és szükségszerű.

Az utak és a közlekedés vizsgálatával társtudományok széles köre foglalkozik, a dolgozat szempontjából a történeti földrajz, a régészet, a helytörténet, az antropogén geomorfológia, a közlekedésföldrajz, és a tájtörténet érdemel különös figyelmet.[40] A néprajztudomány a számára „kijelölt", illetőleg maga által definiált tudományos mozgástérben elsősorban a helyi jelentőségű, lokális utak és úthálózatok feltárásával foglalkozhat eredményesen, hiszen felfogása és módszerei erre predesztinálják. Az angol tájtörténész, Michael Aston ezt a vizsgálati színteret *„helyi közlekedési szintként"* (local communication) határozta meg és ide sorolta például a mezőgazdasági területekre, vagy a templomokhoz vezető helyi utak kutatását.[41]

E tanulmány arra tesz kísérletet, hogy egy kistáj példáján keresztül bemutassa a községi úthálózat jellemzőit, továbbá működésbeli, alaktani és történeti vizsgálati lehetőségeit. A tanulmány alapját 18–20. század kéziratos térképek, tájmorfológiai megfigyelések és néprajzi gyűjtések adják. Vizsgálataimat egy dél-magyarországi történeti kistáj, az úgynevezett Mecsekhát területén végeztem (az egykori Hegyháti járás területe). Ez a vidék két szempontból is igen alkalmas a helyi úthálózat kutatására.

A vizsgált terület domborzata igen élénk, a felszín nagy részét borító harmad- és negyedidőszaki kőzetek (lösz; laza agyagos, homokos kőzetek) jól erodálódnak ezért az itt zajló közlekedés általában erős vagy mérsékelt vonalas erózióval, árkolódással járt. E földrajzi adottságok lehetővé teszik az objektumok távérzékeléses, térképi és terepi megfigyelését.

Az 1960-as évekig a legfontosabb közlekedési eszköz a szekér volt. Az itt élők túlnyomórészt földműves életmódot folytattak, amit háziiparral és bányászattal egészítettek ki. A közelmúltban készített interjúk segítségével a tradicionális (több évszázadra visszamenő) úthasználati sajátságok ismerhetők meg, lévén, hogy a helyi mezőgazdaság és a közlekedés színvonala évszázadok óta hasonló úthasználati igényeket tartott életben, jól lehet a vasút és a motorizáció részben újrarendezte a közlekedés erővonalait.

[40] A térségre vonatkozó úthálózat vizsgálatok: Erdősi 1972; 1978; 1980; 1981; 1986; 1987; Glaser 1929–1930; Szakály 1973; Pataki 1961; T. Mérey 2007.

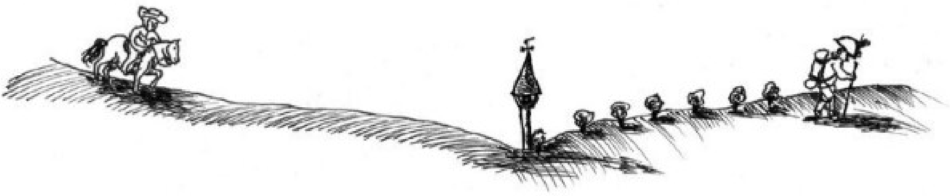
[41] Michael Aston a tájképen alapuló úthálózat-vizsgálatoknak négy szintjét különítette el, országos (national), tartományi (provincial) kistáji (regional) és helyi (local) szintet (Aston 2002: 143–145). A helyi utak kutatásának alulreprezentáltságára utal: Taylor 1979: XIII.

A HELYI (LOKÁLIS) UTAK JELENTŐSÉGE, A KÖZLEKEDÉS MÓDJAI

A helyi utak a helyi érdekű közlekedés során jönnek létre, a határbeli (mezőgazdasági, ipari) munkák végzésének és a szomszédos falvak között zajló forgalomnak a hatására. Éppen ezért a helyi utak más, gyakrabban kutatott úttípusokhoz viszonyítva szervesebb kapcsolatban vannak az egyes helységek határhasználatával és gazdasági viszonyaival. Erdősi Ferenc közlekedésföldrajzi szempontú útkutatásai szerint a feudalizmus megszűnését követően, a 19. század második felében két községi úttípust különítettek el: a *„községi közlekedési utat"* és a *„községi közdűlő utat"*, amelyeket a hatóságok a községek fenntartásába utaltak (Erdősi 1986: 400–403). A helyi úthálózat nagy része ma is községi fenntartásban van, nem része a közúthálózatnak. A helyi utakat a köznyelvben leggyakrabban – főként a hivatali nyelvezet elterjedése miatt – dűlőútnak nevezik. Egy-egy település úthálózata a helyi utakon kívül magában foglalja az országos, illetve a nagytájak közötti forgalmat lebonyolító utakat is, ezeken is történik helyi érdekű közlekedés, azonban fenntartásukról nem a helyiek gondoskodnak, vagy abban csak korlátozott formában vesznek részt. A helyi utak különválasztásának a mindennapi élet nézőpontjából nem sok jelentősége van, azonban tekintettel a kutatásra jellemző hierarchikus és funkcionális szempontokra (kereskedelmi utak, vámok és révek, országutak, hadiutak elkülönítése) mégis helye van a többi vizsgálati színtér között. Annál is inkább, mert a helyi szint kutatására fordították eleddig a legkevesebb figyelmet.

A helyi úthálózat sűrűsége, orientációja függ a falvak gazdálkodásának jellegétől, egymástól való távolságától, az önellátás fokától, a falvak közti gazdasági együttműködés formáitól és intenzitásától, az értékesítési (adásvételi) lehetőségektől (piac, illetve vásár közelsége), a falvak között meglévő társadalmi és egyházi kapcsolatrendszerektől (rokonság, egyházközség székhelye stb.) és a természeti adottságoktól. Az úthálózat alakulását ugyanakkor külső tényezők is formálják, úgymint járványok, háborúk, természeti katasztrófák, amelyek elnéptelenedést, területfelhagyást, végső soron útfelhagyást eredményezhettek. Az úthálózat rendkívül érzékenyen reagál a helyi viszonyokban bekövetkezett változásokra. Jellemző rá a változóképesség, ami nemcsak a rendszer egyes elemeinek megváltozását jelenti, hanem teljes kapcsolathálók megszűnését, és bizonyos elemek újjászületésével járó átalakulását is. A helyi utak legfőbb sajátossága tehát a változóképesség és adaptivitás, a helyi társadalmi és gazdasági viszonyoktól való függőviszony magasabb foka, amely különösen – mint a későbbiekben látni fogjuk – az országos jelentőségű utak viszonylagos állandóságával összevetve válik igazán szembetűnővé. Az utak minőségét és szerepét tekintve jellemző a hierarchikusság, amely az utak névadá-

sában igen markánsan megnyilvánul. A helyi utak abban is eltérnek az országos utaktól, hogy a helyben jellemző közlekedési eszközökhöz igazodó meredekséggel és szélességgel rendelkeznek. A vizsgált terület ma fennálló helyi útvonalainak nagy részét a gyalogos, lovas (alárendelten szamáron, öszvéren való teherhordás) és a fogatos (ökör, ló, tehén) közlekedés hozta létre. Egy-egy útirány és nyomsáv kialakulásakor (kitaposásakor) leginkább a fogatos közlekedés igényei számítottak. A legfontosabb igás- és vonójószág évszázadokon át az ökör volt, amit a 19–20. században váltott fel a ló, de a messzi útra igyekvők már korábban is inkább lóvontatta közlekedési eszközt használták (35. ábra).

35. ábra. Lovas, gyalogos és az Okorvölgy központjában álló harangláb ábrázolása Hetvehely térképén. 18. század vége (PEL II. Térképtár, Hetvehely/1.) (az eredeti ábra alapján rajzolta: Hervanek József)

AZ ÚTHÁLÓZAT HIERARCHIÁJA A HELYI ELNEVEZÉSEK ALAPJÁN

A helyi utak sokfélesége az utak elnevezésében, pontosabban a közszavakban és a földrajzi nevekben nyilvánul meg.[42] A hegyháti tájnyelvben a 18–20. században a legáltalánosabb közszó az út volt, de gyakran használták a kocsiút és a szekérút kifejezést is, ezek azonban csak a 19. század közepétől kezdve, az alternatív közlekedési eszközök (vonat és a gépjármű) megjelenésével terjedhettek el. A szilárd burkolatú utak megjelenéséig a legfontosabb útnak az országút, vagy tájszóval élve *derék* számított, amely a városok közötti, regionális közlekedésben töltött be kulcsszerepet.[43] A gyalogosan használt utakat *gyalogútnak* vagy *ösvénynek* nevezik, míg az állathajtó utaknak *csapás* a neve. A Mecsekháton az utak mélyebb részét, ahol a nyomsáv a talajba és az alapkőzetbe vágódott *horgos*nak vagy *horhos*nak nevezik (Dél-Baranyában *szurdok*). Az egyes útszakaszok használtsága alapján megkülönböztették az

[42] Lásd a tájszótárakban, és a helynévgyűjteményekben lévő névanyagot, pl. Pesti 2008; BMFN I., továbbá Kárász, Magyaregregy, Szászvár és Vékény falvakban végzett gyűjtéseim alapján.

[43] A *derék* baranyai tájszó, eredetére vonatkozóan lásd: Máté 2013a: 85.

elhagyott *pusztaut*akat, *pusztahorgos*okat és a használatban lévő *járt*, *jártas ut*akat. Az út minőségére gyakran jelzős szószerkezetek utalnak például a köves út (kővel leszórt), aszfaltos út (aszfalt burkolatú), az utak legnagyobb része azonban – némely nyugat-európai országgal ellentétben – ma is földes, murvás burkolatú földút, mely kifejezés szintúgy az utak kiépítettségének fokozódásával terjedhetett el, hiszen alapját a földfelszín (talaj) képezi. Újabb nyelvi lelemény (19. század végétől) a *dűlőút* és a *mezei út* elnevezés is, mindkettő a földkataszterezés során, hivatali indíttatásra vált országos érvényű kifejezéssé. Ezek a nevek széles körű elterjedtségük okán a tudományos nyelvben a gazdasági utak szinonimájaként is használhatók.

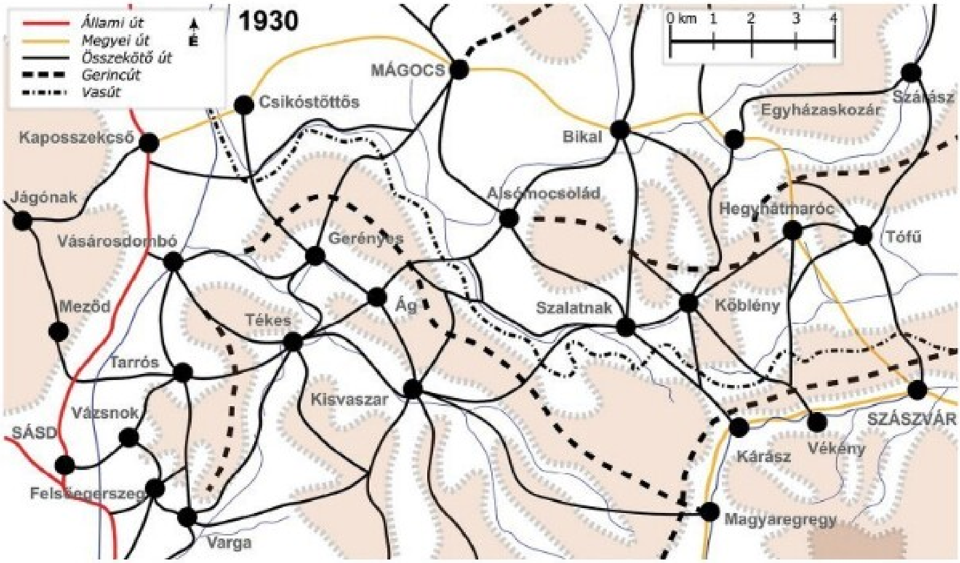
Sokkal szerteágazóbb vizsgálatot kíván a tulajdonnévadás, amelyben sok és változékony tényező érvényesül: leginkább az útirány vagy úti cél és a dűlő elnevezése kap szerepet. Igen tartós, évszázadokig fennmaradó neve lehet a szomszéd településre vezető utaknak, amelyek többnyire a határos falu nevét viselik, míg azok, amelyek távolabbi, nagyobb presztízsű helyekre is elvezetnek (vásáros, piacos helyek, egyházi központok) gyakorta a végcélhoz kapcsolódó nevet is viselhetik, tehát több névvel rendelkezhetnek. Mivel a vidéken a török uralma alatt (1544–1686) számos település elpusztult, gyakori, hogy az utak elpusztult falu vagy egyéb objektum (vár, templom) nevét viselik.[44] Az útnevek ugyanakkor nemcsak az úti célnak megfelelően változhatnak, hanem egy faluhatáron belül szakaszonként is eltérő nevet viselhetnek. Gyakran előfordul, hogy a szomszédos határrészre vagy dűlőbe érve már másként nevezik az utat, ami összefügghet az út fizikai jellemzőinek, a földfelszínborításnak vagy a dűlő nevének a változásával. A névváltás különösen jellemző, ha az út másik falu területére ér át. Egy-egy útnak több elfogadott helyi neve is lehet. Ennek oka, hogy a névvariációk rugalmasan idomulnak a közlekedés céljához, illetve nem mellékesen a beszédszituációkhoz. A névadásban természetesen más (gazdasági, szakrális stb.), jelen írásban nem részletezett szempontok is megjelenhetnek. A Mecsekhátón igen gyakori név a környék vásáros központjaihoz vezető *vásáros út*. A plébániával nem rendelkező falvakban a *misés út* vagy *mise út*, gazdasági vonatkozásban pedig talán a *malom út* a legelterjedtebb. Feltűnő azonban, hogy az írásos forrásokban nagy számban előforduló, egyéb gazdasági szerepre utaló nevek (ásványkincsre, szállításra stb.) a szóbeliségben (közszavakban és helynevekben) alárendelt szerepet kapnak.[45] Mindez felveti annak a lehetőségét, hogy az írásos (történeti) források esetenként nem az utak helyi elnevezését rögzíthették, hanem a forrás készítője számára fontos gazdasági szempontokat szem előtt tartva az utaknak új, a közbeszédben nem használt (alternatív) neveket (is) adhattak.

44 Például Kisvaszaron a Bikádi út, Nagyhajmáson a Kispusztai út, Kaposszekcsőn a Dárói út stb. (BMFN I.: 150. – 23/25; 2/59; 5/94.).

45 Ennek történeti példáira nézve lásd: Szilágyi 2012: 34–118.

A HELYI UTAK FUNKCIONÁLIS TÍPUSAI
ÉS VONALVEZETÉSE

A helyi utakat működésbeli (funkcionális) sajátságaik alapján a Mecsekháton négy típusba sorolhatjuk (36. ábra).

36. ábra. A Mecsekhát északi részének községi útjai az 1930-as években (rajzolta: Máté Gábor)

1. Mezőgazdasági földterületek, határrészek megközelítését (szőlők, erdők, szánóföldek, legelők) szolgáló gazdasági utak. Ezek az úthálózat „hajszálerei", s mint ilyenek egy-egy falu útállományának legnagyobb részét adják. A tájhasználat markáns változásakor (tagosítás, erdőirtás stb.) akár nyom nélkül is eltűnhetnek, majd máshol újabbak jöhetnek létre, de a régiek is újjáalakulhatnak. Nevüket leggyakrabban az érintett határrész neve után kapják, vagyis, ha az út egy másik, névvel elkülönített határrészre ér akkor az út neve is megváltozik.

2. Szomszéd településeket összekötő, közlekedő utak. A községek helyi úthálózatának ezek a legfontosabb és legjobb állapotban lévő elemei. Vonalvezetésük tartós, települési struktúrák változása idején vagy forradalmian új közlekedési eszköz megjelenésével tűnhetnek el, válthatnak irányt. A Hegyháti járás területén az 1950-es évekig minden szomszéd falu között volt útkapcsolat, tehát minden falu megközelíthető volt a szomszéd faluból, anélkül, hogy használóik kerülőre kényszerültek volna. Ezt az úttípust a lehető legrövidebb és/vagy legkisebb emelkedéssel járó nyomvonal jellemzi.

A falvak közti összekötő utak a falu központjától sugárszerűen haladtak, legyező vagy csillag alakban nyíltak szét.[46] Mágocs 1790-es években készült úrbéri térképén megfigyelhetjük ezt a jellegzetes, minden szomszéd faluhoz gyors elérést biztosító, legyező alakban szétváló úthálózatot (37. ábra).

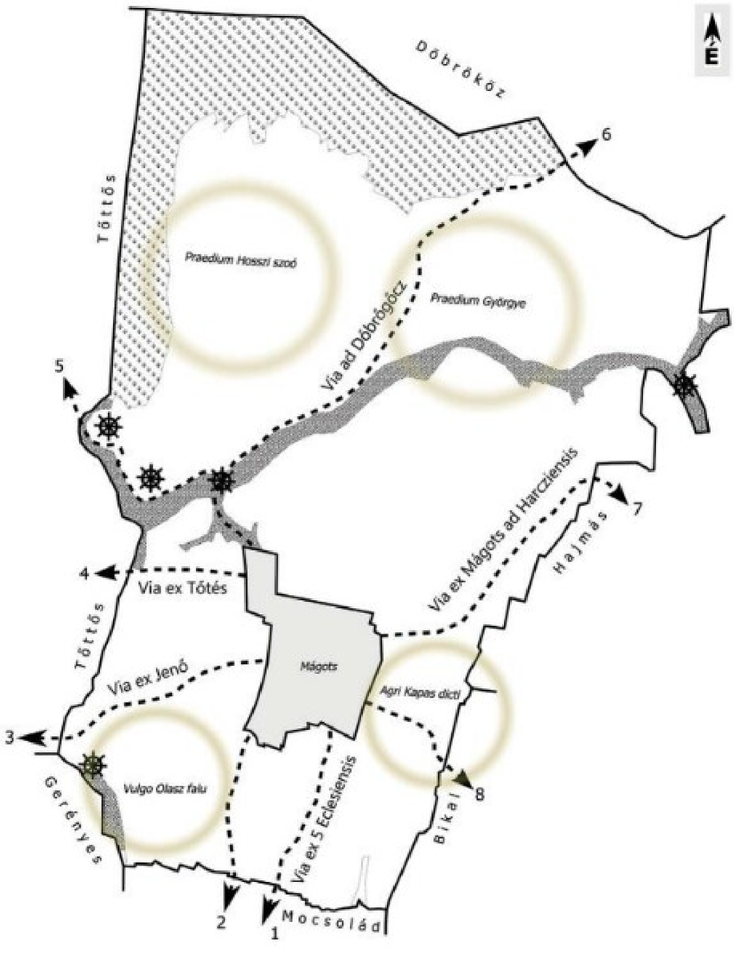
A településről délnek tart a (1) pécsi út (Via 5 Eclesiensis), amely Alsómocsoládon át tartott a vármegye székhelyére. Az ettől nyugatra futó, párhuzamos (2) út az elpusztult Olaszfalu és Varjas határán át (2) a Hábi-völgybe és Gerényesre vitt. A délnyugat felé tartó útirány (3) térképen jelölt végpontja az uradalom másik, távolabb fekvő faluja, Baranyajenő volt, az út azonban áthaladt a hódoltság alatt elpusztult Háb falu területén és keresztezte a vidék északnak tartó fő országútját is. Ehhez nagyon közel esik egy másik (4) nyomvonal, ami nyugati irányban, a szomszéd Csikóstőttős felé haladt. Északnyugati irányban (5) a Kapos-folyó árterébe és a szomszéd Dombóvár mezővárosába, észak felé pedig (6) a török alatt elpusztult Györgyi falut és monostorát elhagyva Döbröközre jutott az utazó. Északkeleti irányban fontos gerincút vezetett végig az uradalom Harc nevű, Sió mentén fekvő falujáig, mely előbb a szomszédos Hajmáson haladt keresztül (7). A kelet felé haladó (8) út előbb egy pusztafalu, Kápás területét szelte át, majd az itt található, középkori eredetű malomhelyeket elhagyva Bikalba tartott tovább. A térkép tanulsága tehát, hogy Mágocs faluból minden szomszédos faluba vezetett út. Többségük (legalább) középkori eredetű lehet, amire az is utal, hogy a török uralma (1544–1686) alatt elpusztult középkori falvak területén át, vagy azok fennmaradt malomhelyeit, templomromjait érintve tartottak a szomszéd községek irányába.

A néprajzi szakirodalom – részben a történeti földrajz eredményeire alapozva – úgy vélekedik, hogy a *„településeket összekötő földutak, mezei szekérutak a falurendszerrel egyidejűleg, még az Árpád-korban kialakultak"* (Paládi-Kovács 2001: 839). A helyi utak korára nézve ritkán rendelkezünk konkrét adatokkal. Az utak relatív kormeghatározását morfológiai jegyeik, a névadás, és a településtörténeti adatok fényében végezhetjük el, a konkrétabb adatolás pedig leginkább írásos források és térképek alapján lehetséges.[47]

3. Távolabbi településeket, falvak érintése nélkül összekötő dombháti vagy hegyháti utak. A Hegyháti járás területén a települések döntően a patakvölgyekben helyezkednek el, a relatíve közel fekvő, ám dombvonulatok által izolált falucsoportok közötti közlekedés (úti céltól függően) a dombhátakon volt a legkönnyebb. A hegyhátak tetején húzódó *hátutak,* vagy *hegyháti ut*ak voltak a vidék belső táji kapcsolatainak, kommunikációjának legfontosabb elemei, melynek fontosságát

[46] Hasonló csillagszerű mintázatot mutat be Michael Aston (2002: 146–147) Ilchester körül (South-East Somerset).

[47] A kormeghatározás problematikusságáról ír: Taylor 1979: X.

37. ábra. Mágocs gerincútjai egy 1790-es évekből származó uradalmi térképen (forrás: MNL BML XV. 3. e., az eredeti alapján rajzolta: Máté Gábor)

Kogutowicz Károly is kiemelte (Kogutowicz 1936: 137). Ez az úttípus jellemző más, aszimmetrikus dombvonulatokkal és patakvölgyekkel tagolt tájakra (Zselic, Mecsek, Tolnai-Hegyhát) is.[48]

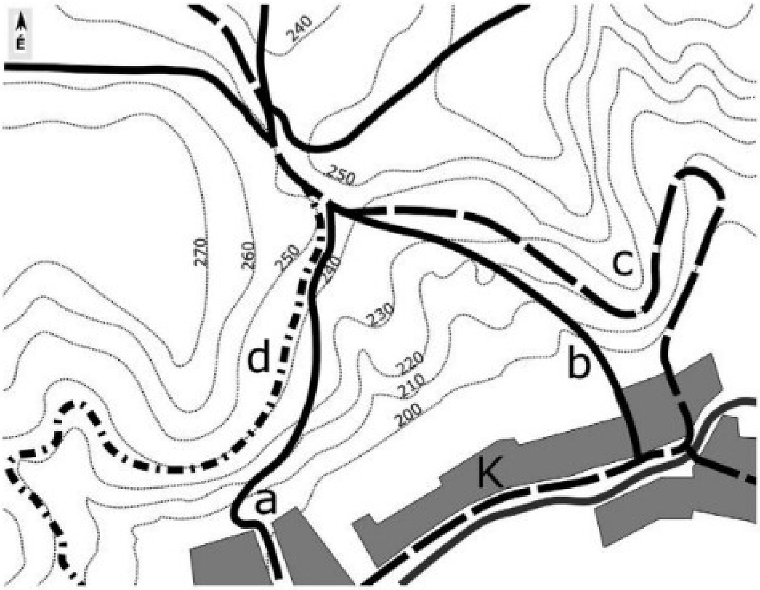
4. Az egyes országrészek, megyék közötti forgalmat lebonyolító országutak, derékok. A derékok a legforgalmasabb utak voltak, többségük ma is a közúthálózat gerincvonalát képezik (főutak, másodrendű utak). A *derék*ok a tágasabb völgyek peremén, a hegylábakon húzódnak. Hadászatilag is jelentős szerepük volt. A Pécs – Magyarszék – Sásd út már a római időkben is fontos útnak számított (Mócsy – Szilágyi – Lőrincz 1990: 118–124).

Az imént bemutatott úttípusok futását a vidék domborzata határozta meg. A kedvező fekvésű, jó földrajzi energiákkal rendelkező helyeken csomópontok jöttek létre. Tipikus csomóponti helyeknek tekinthetők például a hegységi területen a nyergek és a völgyszűkületek, tágasabb patak- és folyóvölgyekben pedig a gázlók és völgyszűkületek, ahol több út találkozhatott. A csomópontok mellett fontosak az útkereszteződések és útelágazások (négy, illetőleg három útirány találkozása) is. A 38. ábrán egy, a Völgységi-patak fölött 50 méterrel magasodó nyereg útjait láthatjuk.

A nyeregbe délről négy út tartott. Kárász legrégebbi és legnagyobb forgalmat lebonyolító útjai, a Ráchorgos *(a)* és a Nagyhorgos *(b)*, amelyek az évszázadok során mélyúttá mélyültek. A Nagyhorgos mellé az 1930-as években építették meg a vasútállomásra tartó, kövezett felületű ún. Új utat *(c)*. A nyeregbe nyugatról egy lóvontatásos, 1920-as években épített ipari kisvasút is becsatlakozott. Az Új út és a Kisvasút a teherszállítás igényeihez igazodva szerpentinszerűen épült ki, míg az előbbi két út a szekérforgalomra szabva a lehető legrövidebb felhajtást tette lehetővé. A Ráchorgos aljában a község birtokosának (pécsi püspökség) csárdája állt, amely a hármas elágazásnak köszönhetően nagy forgalomnak örvendett. A Nagyhorgos alatt a falu pásztorháza volt, mellette mázsaházzal.

A forgalmat kiszolgáló építmények (fogadók, csárdák, kocsmák) leggyakrabban a csomópontok, elágazások környékére épültek (39. ábra). Emellett szakrális épületeket és kisemlékeket is gyakran az útkereszteződések mellett találjuk. Az összefüggés fordítva is igaz, ha valahol ilyen építmények emlékével találkozunk

[48] Fodor Ferenc (1930: 141) *A Szörénység tájrajza* című munkájában egy fejezetet szentel az úthálózat elemzésének, mely a tájkutatás terén egyedülálló. Taglalja a románság hegyi útjainak önállóságát, ösvényeik fajtáit és futásirányát. Három alaptípust különít el: hát-, völgy- és gerincutat. A mecsekháti *hátutak* természetesen nem hasonlíthatók a Kárpátok hegyi útjaihoz, azonban a tagolt domborzatú táj életében nagyon fontos közlekedési szerepet töltöttek be. A gerincutak mentén, a Hegyhát és a Mecsek kiemeltebb helyzetű tetőin szántóföldek voltak.

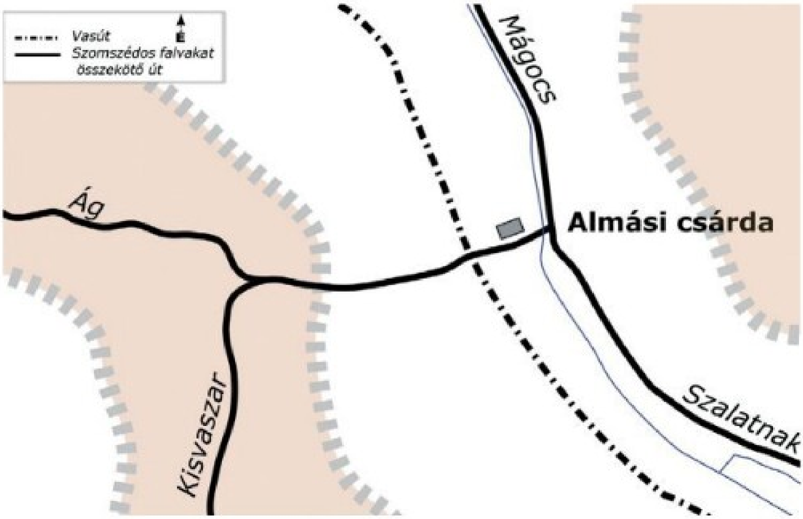
38. ábra. A kárászi Nagypart-tetőre vezető helyi utak (rajzolta: Máté Gábor)

jó eséllyel következtethetünk a hely csomóponti jellegére, ami akár a távolabbi múltra visszavetítve is igaz lehet. Így van ez az ábrán szereplő, mára elpusztult Almási csárda esetében is, ahol minden bizonnyal a régi – török alatt elpusztult – Almást átszelő utak jelölték ki a csárda helyét.

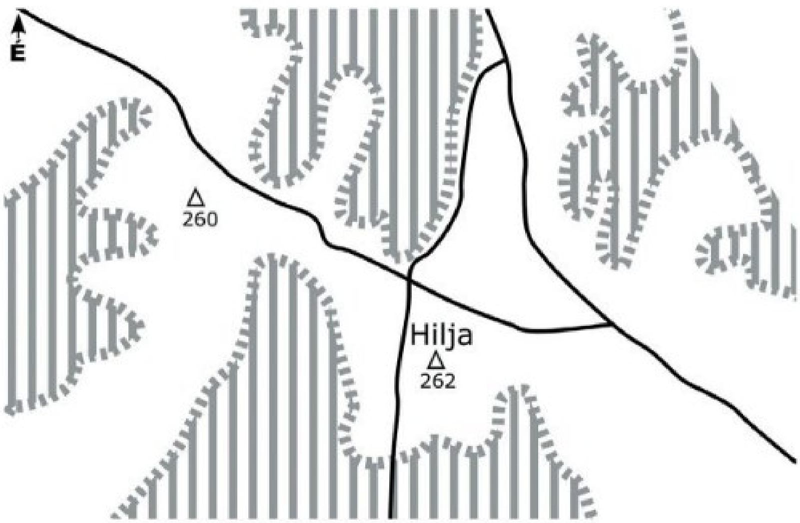
A Hegyháti járás területén, a dombtetőkön is fontos csomópontok voltak (40. ábra). Természetesen a legfontosabb csomópontokat a települések lakott részén vagy gazdasági telephelyek környékén kell keresni, ahol a térbeli aktivitás nagyobb.

Az útirányok, nyomvonalak használata függ az időjárástól, pontosabban szólva a használat rendjét főként a helyi mikroklíma befolyásolja. A legjobb, legszárazabb állapotban általában a dombtetőkön végigfutó gerincutak és a völgyaljban (dombszoknyán) haladó derékok (országutak) voltak, a völgytalpi utak csapadékos időben vagy hóolvadáskor nehezen száradtak fel, ezért ha tehették, kerülték őket. Az útirányt tapasztalat alapján, a közlekedés célja, az éppen aktuális időjárás és a rakomány nagysága alapján választották ki.

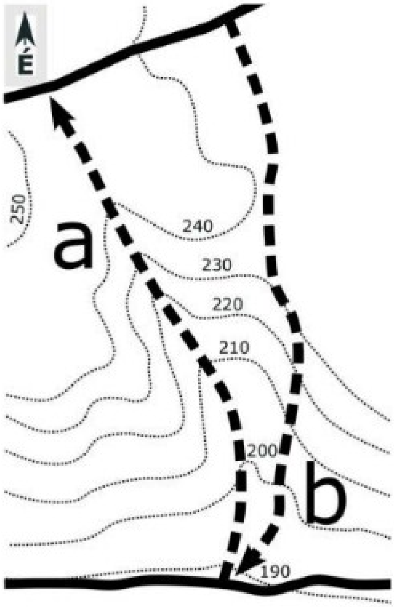
A domboldalakon esetenként több, egymással párhuzamos és akár egy időben is járt nyomvonal, mélyút alakulhatott ki. Egyes mélyutak esetében közmegegyezésen alapuló forgalmi szokásrend is életben volt. A kárászi Teleki-horgosok esetében az egyik nyomvonalon üres szekérrel, csak felfelé jártak, míg a másikon teherrel rakottan, lefelé közlekedtek (41. ábra). Más utakon kitérőket alakítottak ki, ahová

39. ábra. Az egykori Almási csárda és a hozzá vezető utak (rajzolta: Máté Gábor)

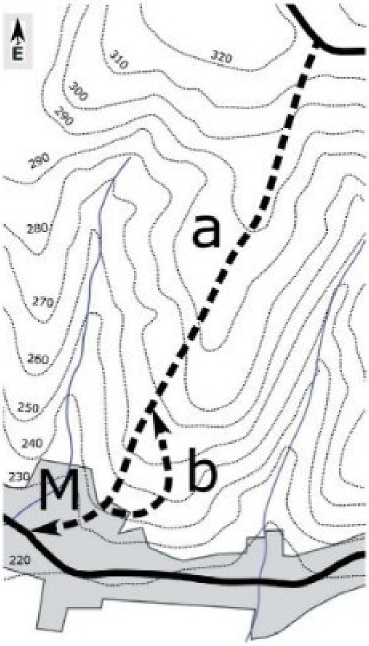
40. ábra. Útkereszteződés a Szalatnak, Köblény és Bikal határán fekvő Hilja-hegyen (rajzolta: Máté Gábor)

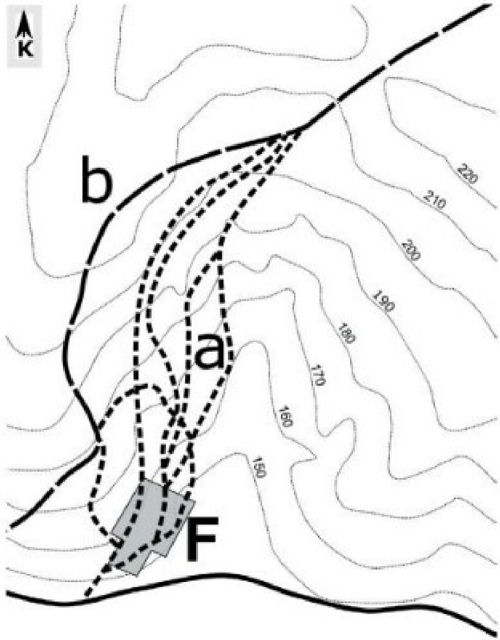

41. ábra. A kárászi Teleki-horgosok vázlata. Felfelé a Teleki-völgyet (a), lefelé a Teleki-horgost (b) használták (rajzolta: Máté Gábor)

az egyik szekér félrehúzódhatott (42. ábra). A mélyúthoz érve kiáltottak vagy fütyültek, hogy a horgosban közlekedők hallják közeledtüket. A meredekebb szakaszokon az utak gyorsabban pusztulnak, ezért itt több működő és használaton kívüli nyomvonal is kialakulhatott. Erre, a tájmorfológiai szakirodalomban ismert jelenségre a kisvaszari Codolló-hegy (43. ábra) szép példát szolgáltat (Muir 2000: 95, 99).

A 18–19. században a fővonalnak számító postautak és a kereskedelmi utak javítását a vármegye és az egyes uradalmak látták el, amelyhez nagy részben jobbágyi robotmunkát használtak fel. A feudalizmus megszűnését követően változott a helyzet, és az utak fenntartásában egyre erősödött az állami, megyei szerepvállalás. Kiépült a vasúthálózat is. A községi utak gazdasági felügyeletét és karbantartását a 18–19. században, és az 1940-es években is a helyi közösségek végezték. Az utak jó karban tartása helyi érdek volt, hiszen a rossz utakon a közlekedés során emberben, állatban, szekérben és rakományban is kár eshetett. Az utakat a falu gazdái közösen tartották rendben. Felszínüket legtöbbször kapával ritkább esetben ekével egyengették. Javításukra évente, főként búzahordás előtt került sor, az időpont kijelölése a bíró feladata volt. A munkákban minden háztól egy személy vett részt. Ilyenkor főként a mélyutak talpát igazították el. A zivatarok és hóolvadás utáni kisebb munkákat (pocsolyák lecsapolása, kidőlt fák kivágása, kövek elgördítése) a mezőőr, vagy az éppen arra járó gazda is elvégezhette. Szélsőséges időjárási események után ismételten sor kerülhetett közösségi munkára.

42. ábra (balra). A Magyaregregyi (M) Borziki-horgosok vázlata. A Hosszúhorgost (a) fel- és lefelé, a Rövidhorgost (b) felfelé, a meredek szakaszt kikerülve használták (rajzolta: Máté Gábor)

43. ábra (jobbra). A kisvaszari Codolló oldalába mélyült horgosok az erdőgazdasági épületek (F) felett. A felhagyott szekérutak (a) helyett ma egy dózerutat (b) járnak (rajzolta: Máté Gábor)

Az utak alaktana és karakterüket befolyásoló tényezők (morfológiai szempontok)

Az utak terepi felismerését alapvetően a nyomvonal bemélyülése teszi lehetővé. Dietrich Denecke szerint a mélyútképződés legfontosabb természeti tényezői a lejtőszög, a talaj, az alapkőzet és a növényzet.[49] Erdősi Ferenc a Mecsekben és környezetében végzett vizsgálatokat, melynek során aktív és fosszilis mélyutakat (szekérutakat) különített el, karakterüket tekintve négy típusba sorolta őket. A típusalkotásnál a mélyutak hosszát, a lejtő meredekségét, a mélyút mélységét és iránytartását vette számításba (Erdősi 1987: 113).

[49] Denecke munkáját idézi: Dávid – Ilyés – Baros 2006: 205. A mélyutak kutatásának az angol tájtörténeti, tájmorfológiai szakirodalom is nagy teret szentel, részletesen: Aston 2002: 58–59; Muir 2000: 102–103; Taylor 1979: 139–143.

A Mecsekháton végzett kutatásaim tükrében úgy vélem hat tényezőcsoport befolyásolja döntően az út karakterét:

– A talaj- és az alapkőzet minősége
– Lejtőviszonyok és a felszínleöblítés mértéke
– Klimatikus viszonyok
– Növényzet
– Az úthasználat jellege, intenzitása és tartóssága
– Kiépítettség

A következőkben az egyes tényezőket nem részletezve az utak kialakulásának és fejlődésének kérdésével foglalkozom. Legcsekélyebb bevágódással a mérsékelten vagy egyáltalán nem lejtő utak rendelkeznek. Ezek általában a hegyhátak gerincén vagy a völgyekben futnak. Mivel azonban a dombhátak nem egységes magasságúak, a gerincutakon is kialakulhatnak mélyebb, bevágódott és teljesen sík szakaszok. A gerincutakon ma jellemző a törmelékszórás és az erőgépekkel történő útegyengetés, melyeknek hatására ezek az utak egyre művibb külsőt nyernek. A földutak mindegyikére igaz, hogy a nehéz mezőgazdasági gépek miatt (és a fasorok, mezsgyék felszámolásának következtében) mélyülésük az utóbbi évtizedekben fokozódott.

A völgyekben inkább az akkumuláció (felhalmozódás) jellemző, ezért az út nyomvonala töltődik, a régi nyomok idővel követhetetlenné válnak. A völgyben futó utak esetében akkor van lehetőség egy-egy régi útvonal azonosítására, ha a nyomvonal a kőzetbe vágódott, vagy ha az a dombok szoknyáján haladt. A réti öntéstalajon, berkekben futó fosszilis utak megtalálására nagyon kicsi az esély. A Mecsekhát területén a déli, középhegységi részeken ellenállóbb kőzetek (mészkő, dolomit, fonolit, bazalt) vannak a felszínen, amelyek akadályozzák az intenzív bemélyülést. A magyaregregyi Singödörben a völgy geológiai változatosságának köszönhetően egy patakmederben haladó szekérút nyoma őrződött meg (44. ábra). Az út mindössze 20–25 méteren, keményebb kőzetféleségekben követhető nyomon. A völgy neve a népi etimológia szerint a szekérkerék singvasából ered, mert azt a rossz út folyton tönkretette (Reuter 1961b: 378–379; 1968: 36–38). Mint a népi névmagyarázatok általában, ez a magyarázat is eredhet a beleértés nyelvi jelenségéből, azonban így is jól artikulálja azokat a közlekedésbeli körülményeket, amelyekkel a mindenkor itt szekerező parasztoknak számolniuk kellett.[50]

[50] Az út kialakulása mindenképpen egy intenzívebb táj- és úthasználati korszakkal függ össze. E tekintetben fontos körülmény lehetett, hogy a középkorban a völgy alján egy Fonyászó nevű település létezett, ahonnan keleti irányban (Püspökszentlászló és Márévára irányában) ez az egyetlen völgyi útvonal kínálkozott. Az út korának meghatározásához régészeti és geológiai vizsgálatok is szükségesek lennének.

44. ábra. A középső jura üledékes kőzetbe mélyült útszakasz a magyar-egregyi Singödörben, 2014. szeptember (Máté Gábor felvétele)

A legkarakteresebb és legjobban nyomon követhető formákat a domboldalakban találjuk. A közlekedés hatására az utakból különböző profilú mélyutak alakulhattak ki. Denecke a mélyutak vizsgálata során nyolc idealizált útprofilt különített el.[51] A döntően puha kőzetekkel fedett Mecsekhátton két aktív és két fosszilis forma a legelterjedtebb: keréknyom, trapéz formájú mélyút, vályús mélyút, vízmosássá alakult mélyút.

A szekérutak bemélyülésének első fázisában csak nyomsáv látható, amely azonban nem egy szekérnyomból, hanem párhuzamos és egymásba futó vágatok szövedékéből áll.[52] A *horgosok* mélyülése a teherrel történő közlekedés esetén a legintenzívebb. Főként a lefelé, teherrel közlekedő szekerek vágták, porlasztották a *horgosok* alját.

A magyar *horgos* szó is a talajfelszín fellazítására utal, és a horol kifejezésre vezethető vissza (Takács 1980: 240). Ereszkedéskor a szekér kerekét lánccal kötötték be, vagy csúsztatót (45. ábra) tettek alá, a szekér így nem szaladt, hanem csúszott a lejtőn. A nagyon meredek oldalakon több, akár mind a négy kerék bekötésére is szükség lehetett (Máté 2006: 120–121).

[51] Denecke munkáját idézi: Dávid – Ilyés – Baros 2006: 205.

[52] Hasonló formakincs mutatkozott a középkori Muhi város főutcájának régészeti feltárásánál is (Laszlovszky – Miklós – Romhányi – Szende 2003: 370–371).

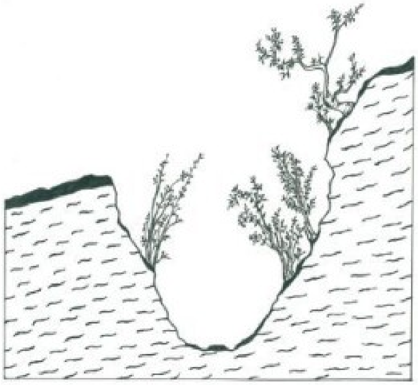

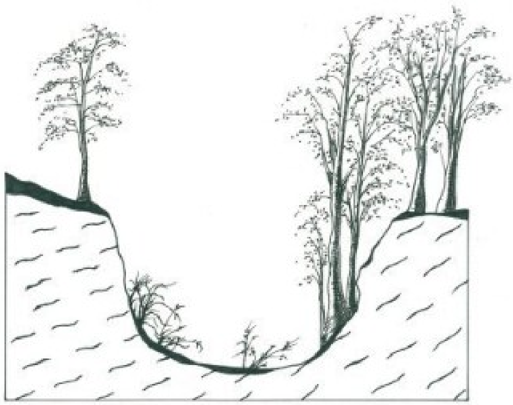
45. ábra. Csúsztató a nagybodolyai (Podolje, HR) tájház gyűjteményéből, 2013. október (Máté Gábor felvétele)

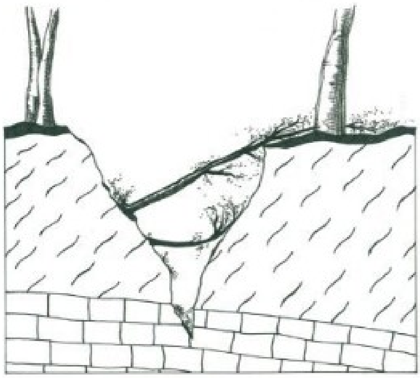
Adott tényezők esetén megkezdődik az út bemélyülése. A működő és használatban lévő (aktív) mélyutaknak talpuk van, legtöbbször trapéz alakúak (46. ábra). Ezt az állapotot (alakot) a *horgos*-ban zajló közlekedés és a talajegyengetés tartja fent. A horgosok alja zivatarok után jelentős deformáción megy keresztül, a lezúduló víz, aszimmetrikus módon a mélyebben fekvő keréknyomot kimélyíti. Az utak karbantartásakor a nyomvályúkat szintbe hozzák, földet húznak az árokba, vagy az egész talpat legyalulják. Ma már gyakran téglát, építési törmeléket hordanak a mélyutak aljára, vagy szilárd útburkolattal látják el őket. A legtöbb esetben azonban ez sem képes megállítani az út további mélyülését. Problémát jelent az állandó kőzetpergés és a partfalakról bedőlő növényzet eltakarítása is. Az egykor szekerekkel járt *horgosok* egy része lejtőmeredekségük miatt nem alkalmas a gépjárműforgalomra, ezért a Mecsekháton a mélyutakat a szőlőhegyi utak kivételével ritkán alakították át aszfaltos úttá. A mélyre vágódott horgosok néha nevükben is hordozzák földrajzi sajátságaikat (Sötét-horhos, Világos-horhos, Nagyhorgos, Szurdok).[53] A mélyutak egyik különleges elnevezése lehet a *Vaskapu* név is, amely vizsgálataim szerint a különösen mély és forgalmas horgosok megnevezése volt. Gyakran várakhoz, erődökhöz, stratégiailag fontos utakhoz kapcsolódva fordul elő (Máté 2013a: 88).[54]

53 Az említett helyneveket lásd: BMFN I.: 129 – 17/24,74; 156 – 24/137; 159 – 25/49, 50.

54 A tanulmány 2014-es változatában nem szerepeltek Baski Imre (2005: 91–92) dolgozatának tanulságai, amiben a szerző a Demirkapu és a Vaskapu helynevek közötti nyelvészeti és történeti kapcsolatokat elemzi mélyrehatóan. Meggyőzően bizonyítja, hogy a magyarok és a törökök is hasonló névadási logika alapján nevezték – vaskapunak, illetve demirkapunak – a hegyszorosokat. Ennek a kapcsolatnak a tanulságai a baranyai helynevek szempontjából is nagyon fontosak, gondolhatunk például a pécsi Dömörkapu helynévre, illetve a Dunaszekcsőhöz közeli, török időkben elpusztult középkori Dömörkapu falura. A pécsi Dömörkaputól a Tettyéig mészköves

46. ábra (fent balra). Aktív, aszimmetrikus, omló oldalú, bevágódott nyomvályúval rendelkező mélyút metszete (szerkesztette: Máté Gábor, rajzolta: Hervanek József)
47. ábra (fent jobbra). Fosszilis, mérsékelten feltöltődő, U keresztmetszetű, reliktumformáját jól őrző mélyút metszete (szerkesztette: Máté Gábor, rajzolta: Hervanek József)
48. ábra (balra). Fosszilis, szakadékká mélyült, V keresztmetszetű, reliktumformáját elvesztett mélyút metszete (szerkesztette: Máté Gábor, rajzolta: Hervanek József)

A használaton kívüli (fosszilis) mélyutak keresztmetszete idővel U alakú lesz (47. ábra), vagy az árkolódás következtében V alakúvá válik (48. ábra). Az első esetben a partfalakról aláhulló törmelék és a *horgosok* fölé magasodó növényzet lombja halmozódik fel, a fényviszonyoktól függően cserjék vagy fűfélék jelennek meg, alakja azonban emlékeztet egykori funkciójára. A felhagyott és kevésbé meredek utak gyakran őrzik U keresztmetszetüket, ezek a legjobban kutatható reliktumok. Az utak vizsgálatakor érdemes figyelmet szentelni az útperemen felnőtt, jellegzetesen tönkről sarjadt növényzetre is (főként a hárs, a gyertyán és az akác tipikus), amit a partfalak védelme miatt hagynak felnőni. Az útperemen sorakozó tönkök olyan tővonalat alkotnak, amit abszolút és relatív kormeghatározáshoz is segítségül

talajba vágódott mélyút húzódik, ami formailag tökéletesen megfelel a Vaskapu helynevek által jelzett természeti objektumoknak. Itt azonban feltételezhető, hogy a névadás a Tettye ('Tekke') nevéhez hasonlóan oszmán kori lehet. Ugyanakkor a kelet-baranyai, középkorban is fennálló Dömörkapu falu neve azt bizonyítja, hogy a névvel már a török hódítás előtt megismerkedtek a magyarok.

hívhat a tudomány (dendrokronológiai, illetőleg gyökérkitakaródási vizsgálatok) (Kóródy – Kázmér – Székely 2009).

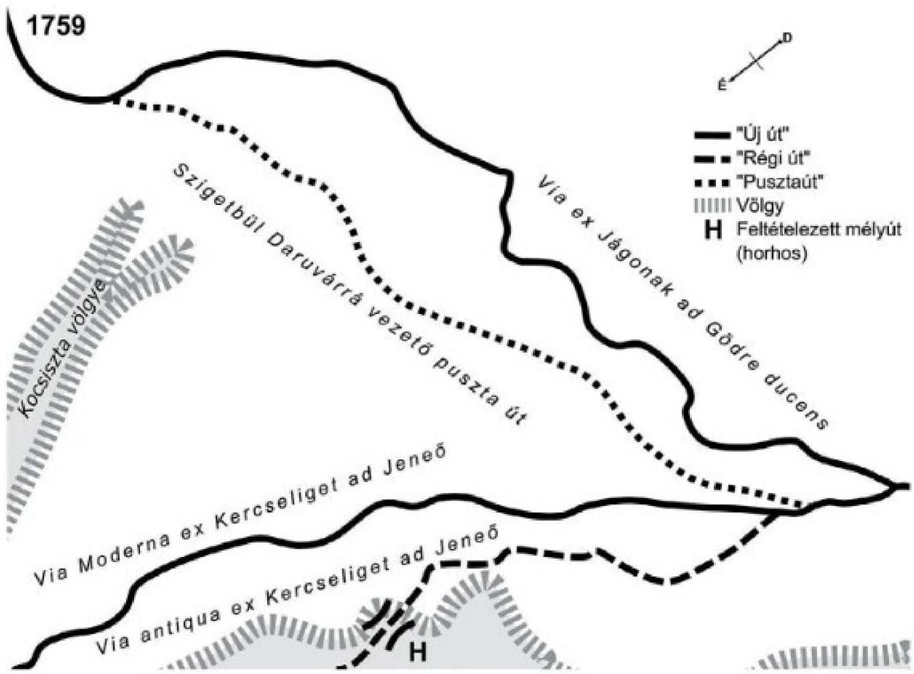
A meredekebb oldalakon lévő mélyutak rendszerint szakadékká alakulnak át (37. ábra). Erdősi Ferenc kutatásai szerint a szakadékok olykor olyan mélyek, hogy elérik a vízadó réteget és az aljukon forrás tör elő. A mélyülés a kőzetréteg aljánál sem ér véget, az alatta fekvő – olykor keményebb – rétegben is folytatódhat (Ádám 1969: 148). A mélyre vágódott, vízmosássá átalakult utak már nehezen azonosíthatók, morfológiai alapon igen nehéz őket elkülöníteni az eróziós völgyektől, amelyek nem csak antropogén hatásra vezethetők vissza (természeti-antropogén formák).[55] Az egykori, kevésbé pusztult mélyutak terepi jelzője, hogy rendszerint nem merőlegesen keresztezik a szintvonalakat, más szóval a lejtősíkhoz mérten enyhébb lejtésűek. Az aktív és fosszilis mélyutak az úthálózat azon, markáns megjelenésű elemei, amelyek a történeti tájkutatásban és a településtörténetben a legeredményesebben vizsgálhatók.

SZINKRON ÉS DIAKRON ÚTVIZSGÁLATOK (TÖRTÉNETI SZEMPONTOK)

Az eddig ismertetett vizsgálati szempontok összetett alkalmazására van lehetőség történeti források (térképek, határleírások) elemzésekor. A szinkron, azaz idősíkban végzett vizsgálatok esetén a rendelkezésre álló levéltári források (határjárás, birtoklevél, birtokper, útleírás, kéziratos térkép), vagy régészeti terepmunka alapján egy idősíkban megnyilvánuló térbeli viszonylatok megismerésén van a hangsúly. Változásvizsgálat esetén egy útszakaszra, vagy úthálózatra vonatkozóan több, más korból származó forrás összevetésén van a hangsúly, amely egyúttal kielégítő képet ad a változás folyamatáról, dinamikájáról. A következő mecsekháti példák szinkron és diakron út, illetve úthálózat vizsgálatokat mutatnak be.

A 49. ábra egy 1759-es, Kercseligetet ábrázoló határtérkép útjait mutatja, ahol használatban lévő, régi és puszta közlekedőutak nyomvonalai jelennek meg. A kéziratos térkép egy újjáéledt tájat ábrázol, ahol a török alatt elpusztult tájszerkezet bizonyos elemei is megjelennek. A térképi elemek relatív történeti mélységet és datálhatóságot biztosítanak. A nyomvonalak terepi lokalizálása nem könnyű feladat. Az utak közül azonosítható a Jenőre vezető régi út *(antiqua),* amely egy

[55] A geomorfológia szakszavai között szereplő horhos löszszurdokot jelent, ellenben a tanulmányban szereplő 'horgos', 'horhos', 'hóró' azonos jelentésű szavak, a löszmélyút helyi megfelelői. Erdősi Ferenc (1987: 113) a helyi – dél-dunántúli – terminológiával ellentétesen a horhosokat természeti formáknak, a természet-antropogén eredetű formákat vízmosásnak nevezi.

49. ábra. Kercseliget határán fekvő utak (rajzolta: Máté Gábor, alaptérkép: MNL OL S 16 No. 0155)

igen meredek oldalban (M) kapaszkodik fel a megyehatárt is hordozó dombhátra. Mivel ez az út a 19–20. századi térképeken már nem szerepel, jó okunk van feltételezni, hogy az új *(moderna)* nyomvonal használatba vétele után jelentősége csökkenhetett, esetleg fel is hagyhatták. A dombhát peremén lokalizált vízmosások (50. ábra) egykoron ennek az útnak a domboldalba mélyült *horgos*ai lehettek. A helyszínen beazonosított vízmosások egyike az út felhagyása utáni 200–250 évnyi erózió nyomát viseli magán (mélysége 11 méter, szélessége 8 méter). Az útprofil a felhagyás datálhatósága miatt további morfológiai vizsgálatok (például mélyülés ütemének kutatása) tárgya lehetne.[56]

Kárász északi határán húzódó völgyben több határjárást végeztek a 18. században. Egy irat szerint ebben a völgyben húzódott a *Via Regia* névvel feljegyzett sószállító út, amelyen a Dunától Nagykanizsáig szállították a sót (Borsy 2001: 50). Az út a 17–18. században már használaton kívül lehetett, mivel „régi útként" írtak róla. A török alatt nemcsak ez az út, ahol a határjárás végighaladt, hanem a völgyben fekvő középkori falvak, Bolda és Himesd is elpusztultak. Pontos elhelyezkedésük

[56] Hasonló vizsgálatokra volna lehetőség más példák esetében is. Lásd K. Németh Andrásnak a kötetben szereplő, úthálózattal kapcsolatos vizsgálatait.

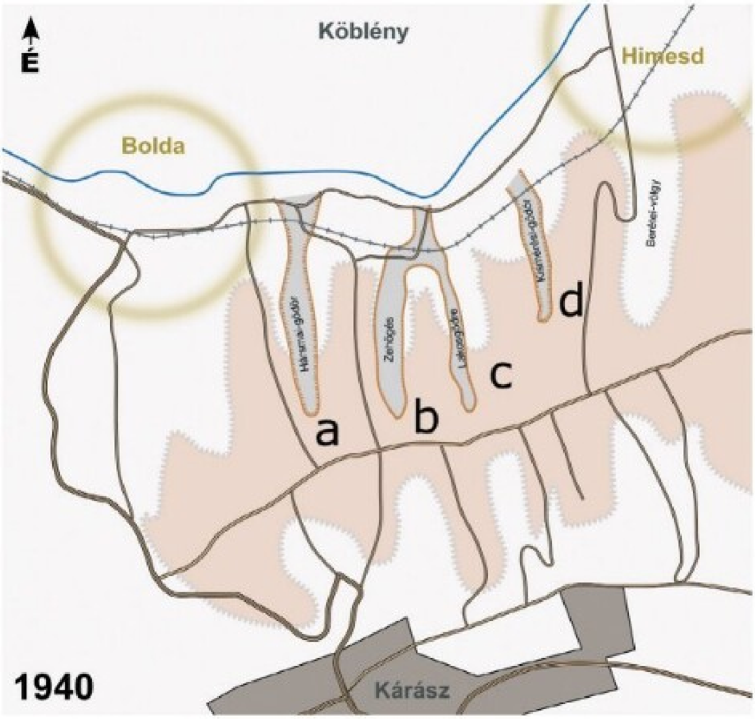
ma ismeretlen. A patakvölgy elvizenyősödése és a 19. században kiépített vasút földmunkái tüntethették el nyomukat. A határjárásban több régi és új utat is említenek a kercseligeti példához hasonlóan, ezek azonban a határpontok fekvési bizonytalansága – főként fák és határhalmok voltak – miatt nem határozhatók meg pontosan. Joggal feltételezhetjük azonban, hogy a völgyben fekvő középkori falvakból több *horgos* is vezetett a délre lévő falvakba. Az északnak dűlő oldalon négy jól fejlett V alakú szurdokvölgy található, melyek alakjukat tekintve ma egyáltalán nem emlékeztetnek a dűlőutakra (51–52. ábra).

A felszín morfológiája és a határjárás említései mégis valószínűsítik, sőt kétségtelenné teszik, hogy itt utak voltak a török előtt. A laza, könnyen pusztuló felszínen ma csak újabb nyomvonalakat látni, egyik-másik azonban a nagy vízmosások partjára is lefut (olykor azzal párhuzamosan haladva), jelezvén, hogy az átrendeződés ellenére a régi útirányok közül több ma is aktív (a régi út már egy esetben sem használatos). A terepi kutatás alapján valószínűnek tűnik, hogy a határjárásban említett, régi, Kárász-Köblény közötti út a Hársmai-völgy lehetett. Ez a szinkron, útrekonstrukciós példa tehát nem a pontos datálás miatt érdekes, hanem azért, mert a felszíni viszonyok és a 18. századi források egy régi térstruktúra elemeit adják ki. Az utak a pusztafalvak meghatározásában, a térbeli kapcsolatok feltérképezésében, és a datálhatóság révén a tipológiakészítésben is segítséget nyújthatnak.

A diakrón vizsgálatok révén vizsgálhatjuk az úthálózat szerkezeti változásait és a térbeli aktivitás átalakulását. Kárász község teljes községi úthálózatának változása az 1950-es évektől kezdődően követhető pontosan, mivel ettől kezdve állnak rendelkezésre a helyi utak mindegyikét feltüntető topográfiai térképek és légifotók, továbbá a vizuális forrásokon fel nem tüntetett

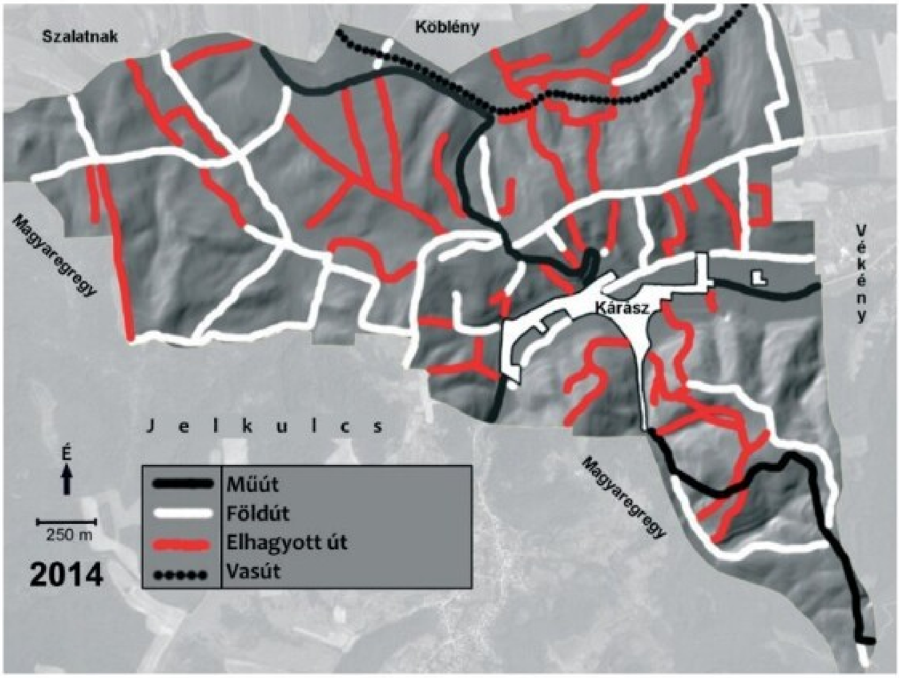
50. ábra. A régi kercseligeti út valószínűsített nyomvonala, 2013. július (K. Németh András felvétele)

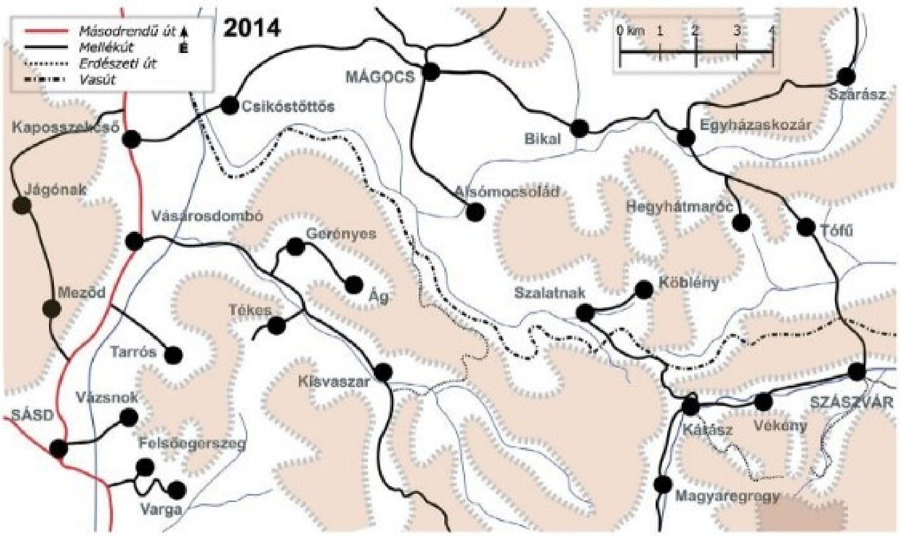
51. ábra. Kárásztól északra húzódó vízmosások vázlata (rajzolta: Máté Gábor)

52. ábra. A Hársmai-gödör szurdokja, 2006. február (Máté Gábor felvétele)

53. ábra. Kárász úthálózata 2014-ben (rajzolta: Máté Gábor)

54. ábra. A vizsgált térség közúthálózata 2014-ben (rajzolta: Máté Gábor)

útvonalak a helyiekkel készített interjúkból is felderíthetők, illetve elbeszélések alapján korrigálhatók. Az itt bemutatott térkép (53. ábra) a dűlőúthálózat 59 év alatt történt változását (1955–2014) mutatja be. Ez idő alatt az útsűrűség jelentősen csökkent, több száz éve járt gerincvonalakat hagytak fel, megszűntek a szomszéd falvakba vezető földutak, továbbá a mélyutak többsége is használaton kívül került. Mindez nemcsak a motorizációval függ össze, hanem a táji aktivitás csökkenésének is betudható.[57]

A diakrón vizsgálat akkor is tanulságos lehet, ha nem egy faluhatár gazdasági útjait, hanem a falvak közti közlekedőutak változását vesszük szemügyre. Az 54. ábrán a vidék mai közúthálózata látható. A 36. ábrával összevetve megfigyelhetjük, hogy a korábbi, falvak közti közvetlen útkapcsolatok igencsak megritkultak, a határos falvak lakói bekötőutakon át, olykor óriási kerülővel közelíthetik meg egymást. A kapcsolatvesztés a korábbi gerincutak vonatkozásában is észlelhető. A meglévő földutakon a gépjárműforgalom nagyon korlátozott (csak terepjáróval járhatók), így a földutak a közlekedés szempontjából csak egy szűk használói kört tudnak kiszolgálni. Az utak leaszfaltozása a szocializmusban jellemzően egy nyomvonalra – és a belterületi utcák burkolására – korlátozódott, a szilárd burkolat nélküli utakon a busz- és autóforgalom megszűnt. Mindez zsákfalvakat eredményezett, mely falvak igen nehezen kapcsolódnak az országos közúti vérkeringésbe. Ez a megváltozott kapcsolati háló azért is nagyon tanulságos, mert rámutat arra, hogy a községek az 1950-es évektől a mindenkori vidékfejlesztési és településpolitikai elképzelésektől függenek, mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy a korábban igen kevés munkaidő ráfordítással fenntartott úthálózat modernizálása erőforrások hiányában megakadt.

A vázolt kép, még inkább a jól kiépített utak orientációja ugyanakkor azt is mutatja, hogy a helyi lakosság már nem a faluhatárból él, hanem döntően városi munkavégzésből, ennek is köszönhető, hogy a falvak közti mozgás, a helyi gazdasági és társadalmi kapcsolatok térbeli intenzitása csökkent.[58] A motorizáció és az úthálózat kiépítése ugyanakkor korántsem csak fejlődésként értelmezhető (ahogy például a szocialista a korszak propagandisztikus írásai tárgyalták), hanem a térbeli kapcsolatok szempontjából a központi irányítás eszközeként is, ami a társadalmi és gazdasági folyamatok szabályozójaként a vidéket a város alá rendelte.

[57] Ennek társadalmi vonatkozásairól: Máté 2006; 2012.

[58] Részletesen: Máté 2013a: 245–256.

Máté Gábor

A Dél-dunántúli puszta (1683–1735) tájrekonstrukciója (18. századi határperek tanulságai)

A puszta

A puszta eredetileg elpusztult földet jelentett, elhagyott települések határát és belterületét. A pusztasággá, pusztává vált földek a török kori (1526–1686) háborúk hatására szaporodtak el Magyarországon.[59] A falvak elpusztulását eredményező folyamatot a magyar tudomány pusztásodásnak nevezi, melyet két korszakra oszt. A településpusztulás első szakasza a 14–15. századra tehető, amit korai vagy első pusztásodás néven tárgyal. A pusztásodás hátterében Európa más térségeit is jellemző tényezők, főként járványok, negatív éghajlati változások és ezek következtében kitört éhínségek álltak, melyek a falusi népesség megfogyatkozását és városokba vándorlását idézték elő.[60] A jelenség elsősorban a Magyar Alföldön mutatható ki, legalábbis az eddigi kutatások szerint a tanulmány tárgyát képező Dél-Dunántúlon nem okozott számottevő változást.[61] A pusztásodás második korszaka a török hódításhoz kapcsolódik. A mohácsi csatavesztést (1526), Buda (1541) és a Dél-Dunántúl (1543-45) elfoglalását követően a mai Magyarország több mint fele birodalmak közti ütközőterületté, peremvidékké, másként fogalmazva olyan állandósult frontierré vált, ahol falvak ezrei sorvadtak el és pusztásodtak.[62] Ilyen módon a puszta nem egy építkező, a gazdaság és a műveltség emelkedését hozó korszakban gyökeredzik, hanem egy kifejezetten dekadens, a korábban ott élt emberek és struktúrák pusztulását hozó időszak hagyatékának tekinthető. Még akkor is így van ez, ha egyfajta dialektika is érvényesült és a pusztulás korában, időről időre újranépesedés is bekövetkezett. A 19. századi romantikus festményeken megcsodálható magyar puszta áttételesen jelent tájképet, növényzetet, és a táj képét fenntartó gazdasági tevékenységeket, főként rideg állattartást és pásztorkultúrát. Ezek mondhatni a rárakódott, életmóddal összefüggő táji jellemzők.

59 A tanulmány első, angol nyelvű megjelenése után a témában publikált tanulmány: Máté 2019a.

60 Nemzetközi és hazai példák: Duby 1973: 49–73; Neumann 2003; Simms 1976; Szabó 1971: 183–188.

61 A dunántúli településhálózat megritkulására: Müller 1975; 1976. Lásd még: Neumann 2003.

62 Hofer 1965; 1985 [2009]: 57–63; Hollander 1960–61; Szakály 1997: 151–163.

Ezt a másodlagos jelenségegyüttest is egy fejlődésben megrekedt, de valamelyest konszolidálódott korszakban, a 18–19. század során sugározta szét a világban, amikor az egykori ütközőterületre jellemző tünetjegyek még nem tűntek el teljesen.[63] A pusztát jellemző tájkiélési módok az Alföldön maradtak fent legtovább, ezért a puszta alföldi specifikum lett. A Dél-Dunántúlon különböző újranépesítési akciókkal már a 18. században felszámolták az érintett térségeket, így a pusztákból inkább csak a név maradt meg, s ráadásul annak értelme is megváltozott. A puszta kifejezés elpusztult falu, elpusztult táj helyett 'földesúri üzem' jelentést vett fel, mivel a földesúr ezeken építtette fel birtokközpontjait, ahová nagyszámú mezőgazdasági munkást is letelepített.

A magyar kutatókat régóta foglalkoztatja a kérdés, hogy milyen is volt a puszta a török korban. A néprajzi, történeti és demográfiai kutatások elsősorban a településrendszer és a népességszám változásainak kérdésére fordították a figyelmüket, a táj bemutatása – ami ezektől elválaszthatatlan, de mégis független kérdés – általában a számszerű ismeretek aláfestésére szolgált. A táj bemutatásakor többnyire 17. századi utazók, követek, hadvezérek jelentéseit, misszionárius papok regényes történeteit, 18. század eleji országleíró munkákat, és a beköltöző telepesek óhazába írt leveleit használták fel, egyszóval olyan – döntően külső nézőpontú – kortárs elbeszélő munkákból szerezték ismereteiket, amelyek a tájat kietlennek, vadnak, műveletlennek tartották (Bél 1726–1729 [1979]: 338; Szilágyi 1983: 44–49; Nagy 1987: 19; Molnár 2006: 111–118; Gaál 1984:127–140; Várnagy 1990: 156).[64] A korszakkal foglalkozó szakmunkák olykor kritika nélkül vették át az elbeszélő források vélekedéseit és nem, vagy alig figyeltek más kortárs tapasztalatokra és egyéb forráscsoportokból leszűrhető tanulságokra.[65] Elterjedt és mindmáig népszerű az a gondolat, hogy a dél-dunántúli telepeseket a török kiűzése után őstáji állapotba visszavadult környezet fogadta, és a vadont a betelepülők alakították kultúrtájjá.[66] Számosan vannak ugyanakkor olyan szerzők is, akik árnyaltabb képet festettek a 17–18. század fordulójáról.[67] Mendöl Tibor már 1941-ben azt hangsúlyozta, hogy,

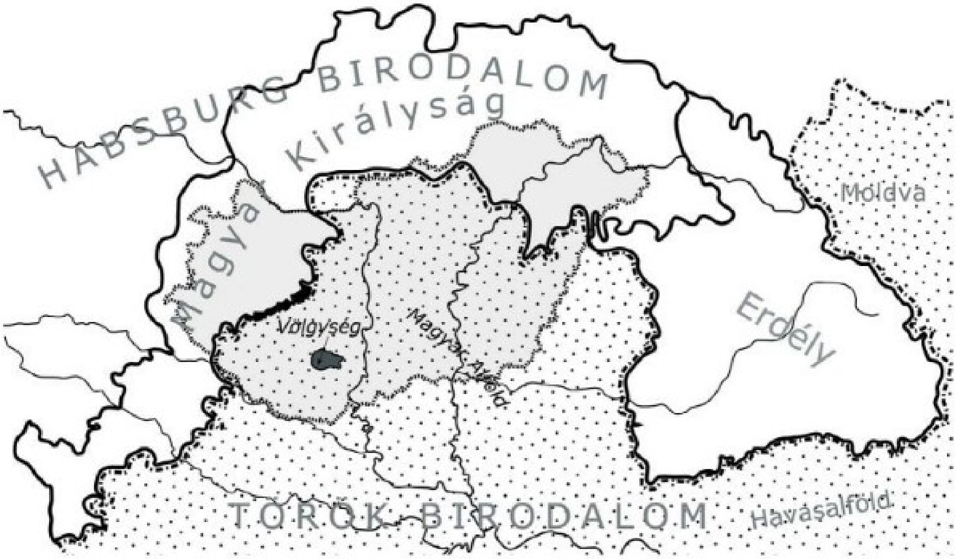
[63] A puszta felfedezését a képzőművészetben lásd: Sinkó 1989.

[64] Bél munkájának újabb kiadása: Bél 2017.

[65] Jól összefoglalja: Makkai 1985: 1425.

[66] Erre nézve: Ács 1987: 43–45; Bai 2008; Follajtár 1942: 4; Glatz 1996: 276, 285; Kosáry 1990: 56–57; Polónyi 1966: 226–227; Schmidt 1939: 13–15; Szekfű 1936: 393–395; Szita 1993: 9; Wellmann 1979: 12; Wellmann 1987: 62; Weidlein 1935: 673, 681.

[67] Andrásfalvy 2011a: 248–249; 2011b: 264–265; Ágoston – Oborni 2000: 86–92; H. Németh: 129–132; Katus 2010: 538; Makkai 1987: 1425–1430; Maksay 1976: 45–54; Takács 1976: 19–35; Tomisa 2011: 70–74. A Tolna megyei erődítményekről és környékükről forráskritikailag és módszertanilag kiváló feldolgozást ad: Gaál 1984. A középkori falvak, a helynévkutatás és a tájtörténet szempontjából alapmunkának számít: Weidlein 1934; 1935; 1936.

55. ábra. A Völgység elhelyezkedése a Kárpát-medence 1664-es térképén (rajzolta: Máté Gábor, alaptérkép: Cartographia)[68]

hogy a táj nem maradt lakatlan és műveletlen sem, de a táj szegény, tönkretett és leromlott volt (Mendöl 1941 [1991]: 170–174), szerzőtársa szerint a településrendszer sem egyszerre, és nem táji összefüggések szerint pusztult el (Eperjessy 1940 [1991]: 129). Az ettől eltérő, vadságot és civilizálatlanságot feltételező állásfoglalás napjainkig tartja magát, a négy kiadást megélt Magyarok krónikájában például ezt olvashatjuk: *„A romlástól leginkább sújtott középső területeken a bozótos, lápos környezethez szokott, ideiglenesen összetákolt házakban szakadozott öltözetű, emberi mivoltukban elhanyagolt, a közösségi erkölcsben visszaesett társadalom élt"* (Glatz 2006: 276). A történészek egyetértenek abban, hogy a legnagyobb pusztulást a 16–17. század fordulója (15 éves háború) mellett a 17–18. század fordulójának háborúi okozták. Ez a rendkívül pusztító korszak önmagában is három háborús eseménysorra osztható fel, Bécs ostromára (1683), Buda és Dunántúl felszabadítására (1686) valamint a Rákóczi-szabadságharcra (1703–1711).

A tanulmány az események hatására előállt település- és tájpusztulás hatásait, valamint az újratelepülés utáni tájváltozást vizsgálja. Színhelye egy kisebb dél-dunántúli földrajzi egység, az ún. Völgység (55. ábra), ahol a késő középkori

[68] Az áttekintő rajz a Cartographia Kiadó térképe alapján készült: (https://tudasbazis.sulinet.hu/HU/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/magyar-tortenelmi-terkeptar/torokellenes-harcok-a-17-szazad-masodik-feleben/torokellenes-harcok-a-17-szazad-masodik-feleben-kronologia-2)

települések nagyjából 87%-a pusztult el a török alatt.[69] A reorganizáció (18. század) során mintegy 42%-a éledt újjá, területük nagyjából 2-3-szor lett nagyobb, mint a középkori falvaké volt. A tanulmány fő kérdése tehát, hogy a háborús események előtt és alatt mennyire volt „ősállapotú" a környezet és vajon tényleg vadon alakult-e ki a pusztán vagy valami más?

HATÁRVIZSGÁLATOK

Dolgozatom 18. századi határvizsgálatokon alapul, mely iratok a török után igen nagy számban képződtek és kiváló területi lefedettséget biztosítanak a környezettörténeti munkához. A határvizsgálatok zömében a táj újranépesítése után keletkeztek (1730–1760-as évek), amikor is fontos kérdéssé lépett elő, hogy hol vannak a puszták, illetőleg merre haladnak a puszták és a lakott falvak határai.[70]

A perek kiindulópontja szinte minden esetben parasztok közti határvillongás volt. Ezek lehettek békésebb jellegűek, például elszántás vagy tiltott legeltetés során előállt nézeteltérések. De a határviták olykor véres verekedésekig és az ispánok, hajdúk vezetésével végbe vitt hatalmaskodásokig is elfajulhattak.[71] Ilyen esetekben gyakori volt, hogy az elkövetőtől zálogot szedtek (ekét, baltát, ökröt stb.), vagy megkötözték és tömlöcbe hurcolták, vagyis az elkövető maga lett a zálog, akit társai pénzért váltottak ki. A birtokügyek rendezését azonban nem az egymás közti adok-kapokra, hanem – a kutató nagy szerencséjére – a vármegye igazságszolgáltatására bízták, amely igen sokat foglalkozott a vitás határok kérdésével.

A perek során több irattípus keletkezett, amelyek ismertetésétől most eltekintek. Csak a néprajzi szempontból legértékesebb irattal, a határvizsgálati tanúkihallgatási jegyzőkönyvekkel *(metalis inquisitio)* foglalkozom, melyek a helyi emberek (parasztok, pásztorok, hajdúk stb.) határral kapcsolatos tudásanyagát rögzítették. A Völgység nyugati felének határpereiből 21 *metalis inquisitio*-t használtam fel, amelyekben összesen 242 tanú vallomása szerepel. Ám még mielőtt a tartalmi elemzésre térnék szükséges szólni a tanúvallomások főbb szerkezeti egységeiről.

1. A határleírás iratrészben *(ductus)* a határvonal futását rögzítették, pontról pontra. A ductust nem minden esetben komponálták bele az iratba. A vizsgált

[69] Jelen tanulmányban nem a néprajzi Völgység területét, hanem a földrajzi kistájat vizsgálja. A táj elhatárolásáról részletesen: Marosi – Somogyi 1990. A késő középkorból adatolható falvak száma 88, ezekből a török időkben (illetve alárendelten a török előtt) 77 falu pusztult el.

[70] A határperek néprajzi kutatásáról, és forrásértékéről részletesen szólnak: Bárth 1990; Égető 1989; T. Mérey 1967; Tóth 1987; 1989.

[71] A határjárások, és a határ kutatásához kapcsolódó alapvető mű: Takács 1987.

21 iratból ductust csak 8 tartalmaz, 2 esetben a kérdőpontok *(de eo utrum?)* felelnek meg a határleírásnak, 11 esetben pedig a határjeleket a vallomástevők a tanúvallomásokban *(fassiones testis)* sorolják fel.

2. A kérdőpontok iratrész *(deutrum vagy de eo utrum?)* a hivatalos személyek által megszerkesztett, határismeretre, puszta helyére stb. vonatkozó kérdéseket tartalmazza, amelyeket a tanúknak tettek fel.

3. A tanúvallomások *(fassiones testis)* a tanúknak esküvel hitelesített visszaemlékezéseit tartalmazzák.

A határ a perbe idézett tanúk „közös tudásanyaga" volt, amelyet olykor – mint már említettük – külön ductusba rendeztek. Amennyiben a határleírás a vallomásokban fordul elő, a tanúk általában árnyalatnyi eltérésekkel mutatják be a határt, amelyek érzékelhetően nem is az ő szavaikat tükrözik, hanem a közösen bejárt és az írnok által rögzített, egyfajta tömörített ismereteket. A tanúk visszaemlékezései azonban többnyire egyediek és eltértek egymástól, mivel másként és más időben ismerték meg a határt. Forráskritikai szempontból megjegyzendő, hogy a tanúk ellenszolgáltatásért (pénz) cserében vállalták a tanúskodást, ezért nem kizárt, hogy valamelyik fél irányában elfogultak lehettek. Persze feltehetően nem ez volt a jellemző, hiszen a tanúk esküt tettek tanúságuk igaz voltára a hiteles személyek előtt. Az esetleges hamisságoknak a környezettörténeti rekonstrukció szempontjából egyébként sem lenne nagy jelentősége, mivel a szemle *(oculata)* során, a szolgabíró és esküdtek jelenlétében megvizsgált határpontok bizonyosan valósak voltak. A régmúltra vonatkozó emlékek között pedig ha voltak is hamis, vagy elferdített tények azoknak a maguk korában hihetőnek vagyis valósághűnek kellett lenniük.

A bemutatott iratrészek közül a legfontosabb a határleírás és a vallomás. A ductus elsősorban a táj szerkezetét ismerteti meg, fajokat, felszínformákat, a táj sajátosságait. A vallomásokban jóval kevesebb információt találunk a növényzetre vonatkozóan. Ellenben a tájon végzett tevékenységekről, gazdálkodásról és a mindennapi eseményekről nagyon értékes adatokat olvashatunk, illetőleg ez adja a perek történeti kitekintését is, hiszen a tanúságtevők többnyire a múltbéli tájat (20, 30, 40 évvel ezelőtti) idézték fel és szembesítették a jelennel. Természetesen a határperek nem tükrözhetik az egész tájra jellemző tájhasználati sajátosságokat, különösen hiányoznak az egykori falvak belterületére és azok környezetére vonatkozó ismeretek. Az „eredendő hiányosságokat" a mintaterület megválasztásakor igyekeztem kompenzálni. Arra törekedtem, hogy a vizsgált határ minél hosszabb legyen, eltérő tulajdonságú földrészleteket tárjon fel, és elpusztult települések teljes határát is körbekerítse. A nyomvonal kiválasztását más perek feldolgozása során és a terepbejárásaim alkalmával szerzett empirikus ismeretek is irányították.

MINTATERÜLET

56. ábra. A vizsgált terület falvai és pusztái (szerkesztette és rajzolta: Máté Gábor)[73]

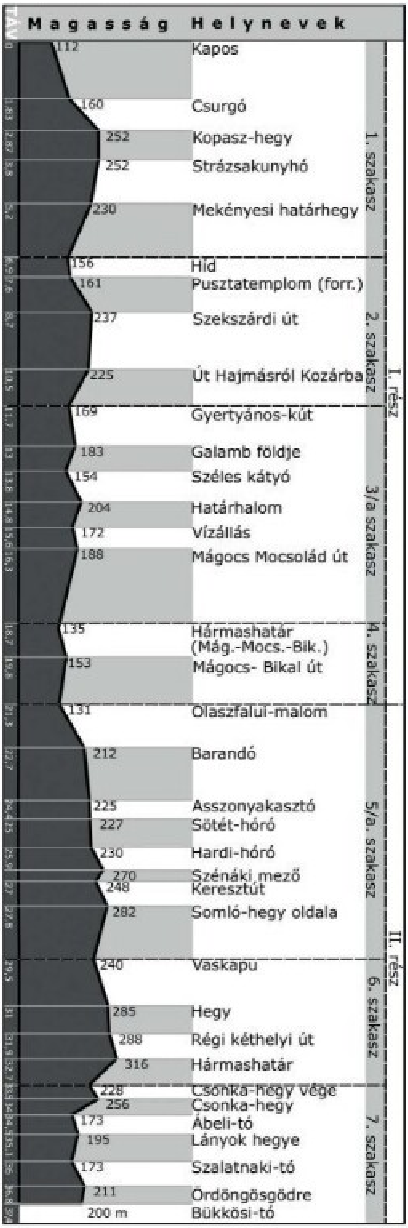
A határperek alapján a Völgység nyugati felén egy fordított S alakú, észak-déli futásirányú határvonalat állítottam össze (56–57. ábra), amely újjáéledt települések és puszták határán húzódik végig. A fő határvonal hossza 37 km.[72] Ehhez két helyen kiegészítő határszakaszokat társítottam, amelyek a fő határvonalba visszatérnek olyan formán, hogy a kiegészítő és a fő határok egy-egy nagyobb földdarabot fognak közre. Az északi földdarab egy vitatott hovatartozású határrész, az ún. Gyertyános erdő (805 ha), ahol a 17–18. század fordulóján egy Nagyhajmáshoz tartozó rövid életű rác telep (puszta Nagyhajmás) is létezett. A déli földdarab szintén peres földterület, egy elpusztult középkori település (Almás) valószínűleg tejes határa (442 ha) lehetett. A két kiegészítő határszakasz hossza mintegy 12 kilométert tesz ki.[74]

---

72 A mérést a MePAR böngésző (www.mepar.hu) segítségével a topográfiai térkép fedvényen készítettem.

73 A térképen nem jelöltem minden elpusztult késő középkori települést. A határvonalak futása csak a vizsgált határszakaszok esetében pontos, a többi hozzávetőleges.

74 A táblázatban külön jelöltem a kiegészítő határszakaszokat.

57. ábra. A vizsgált terület keresztmetszeti ábrája (Máté Gábor rajza)

A fő határvonal a Kapos folyó berkeiből indul és az Izmény-Györei-vízfolyás forrásvidékén ér véget. Igyekeztem úgy „vezetni a határt", hogy a táj domborzati, növényzeti és mikroklimatológiai adottságai a markánsan érvényesüljenek. A határjárás I. része metszi a térségre (földrajzi Völgység) alapvetően jellemző aszimmetrikus dombsorokat (1; 2), melyeknek északi oldala meredek, déli oldala lejtős és hosszú lefutású. Áthalad a délre néző nagyhajmási és kápási dombsor patakokkal tagolt lejtőin (3/a; 4), a kiegészítő szakasz (3/b) pedig vízfolyások mentén keríti a Gyertyános erdő nevű területet. A határjárás II. része végighalad a gerényesi dombhát tetején (5/a), a kiegészítő szakasz innen ereszkedik le és megy fel a nyugati kitettségű Róka-hegyre (5/b), majd visszakanyarodik a fővonalba. A fővonal a hegyhát tetején folytatja útját Egregy felé (6), délkeleti irányban. Az utolsó szakasz (7) kezdetben északi, majd keleti irányultságú, dél-észak irányú hegyhátakkal, patakvölgyekkel és kis medencékkel tagolt területeken halad keresztül.

A PUSZTULÁS MÉRTÉKE, A BIRTOKOK ÚJRAADOMÁNYOZÁSA

A táblázatban szereplő határperek idején (1743–65) 14 község létezett. Ezen kívül a vizsgálati időben 9 pusztát, vagyis lakók nélküli, de jogilag különálló települést, valamint 2, jogilag nem önálló határrészt tartottak számon, amelyek a középkori forrásokban még faluként fordultak elő. Emlékük a hosszú török uralom alatt veszett el, de az is lehet, hogy az élelmes gazdatisztek és parasztok tudatosan, a föld megszerzése miatt tagadták le falu voltukat. Igen jellemző, hogy a pusztákat

1. táblázat. A határ szakaszai, a szakaszokon érintkező községek és puszták (pr.), a per évszáma, a rekonstrukcióhoz elsődlegesen használt levéltári irat jelzete és a perben álló uradalmak neve

Rész	Szakasz	Az iratban vizsgált községhatárok[75]	Év	Jelzet	Perben álló uradalmak
I.	1	Csurgó (pr.) – Györgyi (pr.)	1757	MNL OL P 108. Rep. 92. cs. 556. f. VIII. n. 316/a.	Esterházy – pécsi pálosok
		Mekényes – Györgyi (pr.)			
	2	Mekényes – Györgyi (pr.)	1759	MNL OL P 108. Rep. 92. cs. 556. f. VIII. n. 317/a.	Esterházy – pécsi pálosok
		Mekényes – Nagyhajmás			
		Köveskút (pr.) – Nagyhajmás			
	3/a	Nagyhajmás – Bikal; Mágocs – Bikal	1751	MNL BML IV. 1. p. 3. VIII. 206.	pécsi pálosok – Petrovszky
	3/b	Nagyhajmás – Bikal; Mágocs – Bikal	1752	MNL BML IV. 1. p. 3. VIII. 238.	
	4	Mocsolád – Bikal	1745	MNL BML IV. 1. p. 3. V. 123.	Sztankovánszky – Petrovszky Sztankovánszky – pécsi pálosok
		Mocsolád – Mágocs			
II.	5/a	Háb (pr.) – Mocsolád	1756	MNL OL P 108. Rep. 92. cs. 556. f. VIII. n. 306.	Esterházy – Sztankovánszky
		Gerényes – Mocsolád			
		Vaszar – Almás (pr) (Mocsolád)			
	5/b	Almás – Ravaszlik	1756	MNL OL P 108. Rep. 92. cs. 557. f. X. n. 386.	Esterházy – Sztankovánszky – Petrovszky
		Mocsolád – Almás[76]			
		Szalatnak – Almás			
		Kéthely – Almás			
	6	Vaszar – Kéthely	1765	MNL BML IV. 1. p. 3. XXII. 655	Petrovszky – Esterházy
	7	Egregy – Kéthely	1743	MNL BML IV. 1. p. 3. III. 76.	Petrovszky – pécsi püspökség
		Egregy – Szalatnak			
		Kárász – Szalatnak			

a 18. század első felében a földesurak a telepes közösségek gyarapodása érdekében a falvak használatába adták, árendát, vagy az ott megtermelt javak után boglyapénzt, makkpénzt stb. kértek utánuk. A 18–19. század fordulójától azonban már

[75] Az iratok mindig egy-egy vitatott határszakasz vizsgálatát rögzítették, tehát falvak teljes kerületét csak rendkívül ritka esetben lehet egy iratból összeállítani.

[76] Almás fekvése volt a per tárgya.

az árutermelés érdekét tartották szem előtt, többségüket igazgatásilag beolvasztották egy-egy közeli falu határába, aminek úrbéri és uradalmi földjeit gondosan elválasztották.[77] Ekkor már a pusztákat a saját gazdaságának kiépítésére használták fel a földesurak, a majorságok területén istállót, magtárat, vadászházat, és egyéb gazdasági építményeket emeltek, illetőleg kastélyt, kúriát építettek rájuk.

Mindent összevetve a vizsgált iratokban a határvonal két oldalán 24 egykori település emléke maradt fent (szóbeliségben, helynevekben). A középkorban a falvak száma ennél is több volt, a határvonal mentén a 15. század végén még 34 település létezett.[78] A 34 településből mindössze 5 nem pusztult el a 16–17. század során (Gerényes, Nagyág, Vaszar, Egregy, Kárász). A jelzett öt településtől északra fekvő terület egésze elpusztult, ahová a 17. században a töröknek behódolt rác telepesek érkeztek. A rácok[79] a magyar falvak nevét és határait megtartották, pontosabban a török adminisztráció őrizte meg őket, amihez a rácok alkalmazkodtak. A rácok azonban ritkán vették birtokba az elenyészett magyar falu belsőségét, többnyire új helyen építették fel házaikat. A pusztásodás ugyanakkor az ő falvaikat is érintette, melyek egy része már Bécs ostromakor (1683) lakatlanná vált, a Rákóczi-szabadságharc alatt pedig az így-úgy helyreállt rác településhálózat egésze elpusztult.[80]

A felszabadulás után a térséget kezdetben a királyi kamara simontornyai majd pécsi provizorátusa (felügyelősége) kezelte. A terület egyedüli régi-új birtokosa a pécsi püspökség volt, aki 1703-ban kapta vissza – új adományként – középkori birtokait.[81] Az Esterházy család 1692-ben vásárolta meg a vizsgált határ mentén fekvő falvakat és pusztákat, melyek a dombóvári dominium részévé váltak (Ódor 1992: 67). A pálos rend 1719-ben lett birtokos (Borsy 2001: 99). Rindsmaul Farkas gróf és a Lengyel család 1720 körül szerzett birtokokat a térségben. A Lengyel család a Sztankovánszky,[82] Rindsmaul pedig a Petrovszky családnak[83] adta el falvait, így

77 A változásokról részletesen: Rúzsás 1964. Somogyi vonatkozásban: Hofer 1955.

78 Döbrököz, Csurgó, Lázi, Györgyi, Mekényes, Nagyhajmás, Köveskút, Bikal, Kozár, Móri, Vargány, Mocsolád, Kápás, Olaszfalu, Varjas, Háb, Ravaszlik, Almás, Gerényes, Nagyág, Vaszar, Köszvényes, Bágyon, Kéthely, Szalatnak, Ábel, Bakóca, Lipóca, Petrőc, Bolda, Egregy, Kárász, Köbli. A történeti források alapján (K. Németh 2015c) a Mekényesi-völgybe helyezhető Varsa település is.

79 A török alatt felköltözött balkáni eredetű szláv népesség etnikai meghatározása igen problematikus, ezért a magyar szakirodalomban elfogadott 'rác' megnevezést használom gyűjtőnévként. Lásd: Hegyi 2002: 29.

80 Részletesen: Máté 2018: 373–374; 2019: 379–381.

81 Borsy 2003: 191. A püspökség a török alatt is végig birtokolta a településeket. Füzes 1997: 109.

82 A kamarától a Lengyel család kapta a fegyverváltság lefizetése után, a puszta betelepítése a Sztankovánszkyak alatt történik. Füzes 1998: 74–75.

83 Petrovszky I. József Rindsmaul Farkastól vásárolta (1724) meg Köblényt és Bikalt (Sonkoly 2001: 87), Szalatnakot pedig a Sauska családtól, melyeken – Szalatnak és Kéthely kivételével – rácok éltek. Petrovszky a rácok helyére németeket telepített.

a perekben már ők voltak érintettek. A falvak eltérő időben népesedtek be, amiről a 2. táblázat és az 56. ábra is tájékoztat. Fontos megjegyezni, hogy a megtelepítés idején a falvak többségében már éltek lakók és a falvak határát is használták, az évszám az újratelepítésről és a régi lakók elköltözéséről (kiszorításáról) tájékoztat.

2. táblázat. Tulajdonviszonyok és településtípusok a határperek idején (1743–1759), zárójelben a megtelepítés éve olvasható[84]

Birtokosok	Esterházy család	Petrovszky család	Pécsi pálos rend	Pécsi püspökség	Sztankovánszky család
Birtokba iktatás ideje	1692	1732	1719	1703	1724
Falu (pagus, possessio)	Mekényes (1735) Ráckozár (1717) Gerényes (ősi) Nagyág (ősi) Vaszar (ősi)	Szalatnak (1719) Köblény (1726) Bikal (1721)	Mágocs (1718) Nagyhajmás (1719)	Egregy (ősi) Kárász (ősi)	Mocsolád (1729)
Puszta (praedium)	Csurgó Köveskút Almás (vitatott hovatartozású)	Kéthely	Györgyi	–	Ravaszlik Almás (vitatott hovatartozású)
Határrész (diverticulum)	–	–	Olaszfalu Kápás (vitatott státusú és hovatartozású)	–	–

A határjárások tájtörténeti értékelése

A határjárások tanulságai

A határper rendkívül sokoldalú forrás. A néprajztudomány több területen is hasznosította a benne rejlő ismereteket, például a migráció, az irtásgazdálkodás, a településpusztulás kutatásában, de a legteljesebb körű elemzést jogi néprajzi területén végezte.[85] Emellett környezettörténeti, tájtörténeti szempontból is igen gazdag elemzési lehetőségeket rejt. A következőkben ezt szeretném részletesebben is kifejteni, elsősorban a határjelölő objektumokra (határfák, határhalmok stb.), és

[84] Készült a határvizsgálati iratok, és a vármegyei adóösszeírások alapján (MNL BML IV. 6. c. Baranya vármegye adószedőjének iratai, háziadó összeírások 1711–1752)

[85] Néhány fontos példa: Bárth 1989; Kocsis 1979; Takács 1976; 1980; 1987.

az egyéb, határ szereppel felruházott objektumok (árok, jelöletlen fa, elpusztult építmény stb.) vizsgálatára helyezve a hangsúlyt.

A határhalmok fizikai állapotából levonható következtetések

A 18. század első felében végzett határjárásokban még kevés határhalommal találkozunk, számuk idővel nő. Ez főleg azokon a határszakaszokon (1. sz.; 7. sz.) figyelhető meg, ahonnan több határjárás is rendelkezésünkre áll. Észlelhető az a tendencia is, hogy a halmok főként természeti elemek rovására (felszínformák, vizek) gyarapodtak. Ne gondoljuk azonban, hogy ez egy ősibb vagy primitívebb határjelölést kiszorító „modernizációs" folyamat eredménye volt. Sokkal inkább arról van szó, hogy az elnéptelenedést hozó időszakokban a határokat kényszerűségből kötötték természeti objektumokhoz, mivel csökkent a táji aktivitás, kevesebb szántót és rétet használtak. Figyelemreméltó, hogy a korai, 18. század elején keletkezett határperekben a török időkben létesített határhalmokról és a török földesúr jelenlétében történt határjárásokról emlékeznek meg a tanúk.[86] Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az alkotott határjelölők, különösen a halmok készítése a konszolidáltabb viszonyok velejárója lehetett és a pusztásodási időszakokban a „nem alkotott", emlékezetben élő, illetőleg természeti objektumokhoz kötődő elemek vették át a főszerepet.

Környezettörténeti szempontból a régi, több évtizede fennálló halmok vizsgálata lehet eredményes, mert a halmok a környezet megváltozása esetén is továbbörökítik a növényzetet. Nem ritka eset például, hogy a halom közepébe fát ültettek azzal a céllal, hogy védjék a halmot az eróziótól, vagy fordítva, a fa köré halmot hánytak, hogy a jelet hordozó fa *„nyilvánságosan"* mutassa a határ futását. A vizsgált perekben ugyanakkor erre csak két esetben van példa. A halmok füves, gyepes volta is a készítés régiségét mutatta, a füves halom látványa a birtoklás és a határ elismerésének egyik kifejezője volt, éppen ezért az ilyen eseteket bizonyosan feljegyezték a határjárók. A gyepes határhalmok vegetációtörténeti szempontból nem hordoznak különösebb jelentést, hiszen a határhalmok erdős, ligetes tájon – különösen erdőszélben – előbb utóbb nyilvánvalóan begyepesednek. Haszno-

[86] Erre nézve példa a Papd és Tésla közötti vitás határszakasz, ahol a török időkben az *„iszpaják"* határhalmokat hányattak. MNL TML XVIII. 1., 30. d. 183. (1734). A határok felügyeletére és megtartására kétségtelenül utal az alábbi részlet: *„nem csak Harcz, hanem más puszták is jelek által az török által el voltak határozva"* MNL TML IV. 1. b. 10: 695. Harc, Szentgál, Adács határvitája (1733).

sabb, ha a figyelmünket a halmok körüli megyékre fordítjuk, ahol már nagyobb eséllyel észlelhetünk a tájra jellemző klimax növénytársulást. A 3-as szakaszban például a Bikal és Nagyhajmás közti erdőségek helyén a betelepítések után csupán egy csalitos, cseres megyére szűkült össze az eredeti vegetáció. A közeli szántókon ökröket legeltető pásztorok a megyében emelt határhalmokon pihentek, amit szélesebb, gyepes, fás határsáv kísért. A cseres határsávban nyilvánvalóan a pusztásodás során felnőtt növénytakaró reliktumát láthatjuk, amelynek maradványai a konkrét helyen mára teljesen eltűntek. A halmokról szóló visszaemlékezésekben gyakran találunk a mindennapi életre és gazdálkodásra vonatkozó néprajzilag igen értékes utalásokat, melyek a tanúk határral kapcsolatos ismereteit támasztották alá. Ilyen, „addicionális" elbeszélésekből szerezhetünk tudomást a nagyági és kárászi pásztorok közötti verekedésről, amely a határon túli legeltetésből keletkezett, vagy arról, hogy egy pásztor a határhalom tetején aludt. Nemcsak a gazdálkodástörténet, de talán még az etnomuzikológia számára is fontos adalékot jelent, amikor egy helyi diszópásztor az egyik határhalom tetejéről, kürttel hívta össze sertéseit.[87]

Nem tartozik szorosan a témához, de fontos megemlíteni, hogy a határhoz gazdag hiedelemvilág is kapcsolódott. Elterjedt volt az a hiedelem, hogy a határhalmok alatt kincs rejtőzik. Illetőleg az is inkább hiedelemmonda lehetett, hogy a törökök égett bort vagy holt szenet rejtettek a halmok alá.[88] Akár igazak a határhalmokhoz kapcsolódó cselekmények, akár nem, szerepük hasonló lehetett a halmon történő egyéb emlékeztető (megismétlődő) rítusokhoz (gyermekek megverése, szitkozódás, illetőleg ajándékozás), melyek alapvetően a halmok emlékének és a határnak a fenntartását szolgálták.

Határfák faja, állapota, erdőtípusok és mai természeti viszonyok

A határleírások a határfákat mindig faj szerint jegyezték fel. A dolgozat bázisát képező 21 iratban összesen 91 fára vonatkozó adatot találtam (3. táblázat). A vizsgált határszakaszok közül csak a 3/b jelzetű határvonalon nem állt határfa, mivel a határ egy patakot majd egy utat követett, az egyetlen, cserfára vonatkozó említés is a tanúvallomásban fordult elő. Egyébiránt ezen a szakaszon halom is csak egy volt, ami az itt létesült falucska gyors pusztulásával magyarázható. A táblázatban nem szerepeltettem az ugyanazon szakaszokon, de más időpontban történt

[87] MNL BML IV. 1. p. 3. VII. 197. (1749)

[88] MNL TML Apponyi család levéltára, 30. d. 183. (1734)

határjárások fafajokra vonatkozó adatait, ugyanis nehezen tudtam volna kizárni azt az eshetőséget, hogy egy fa kétszer szerepeljen az adatbázisban, továbbá a jó forrásadottsággal rendelkező, 3-4 iratos határszakaszok felülreprezentáltak lettek volna. A táblázat adatai természetesen nem egykorú fákra vonatkoznak, nagyjából a 17. század közepétől a 18. század közepéig élt, különböző korú egyedekről van szó, de a „minták" 1757-től 1765 között élő növényeket reprezentálnak.

A vonalon található határfák közül a legtöbb a tölgy, amit a bükk és a cser követ. Magas arányszámuk nem meglepő. Ezek ugyanis a legellenállóbb fafélék, és a terület természetes vegetációját is tiszta állományaik vagy társulásaik alkotják, melybe (különösen a bükkösökbe) a hárs is belevegyül. A keményfák közül a mai állapothoz mérten a bükk elterjedése mutatja a legnagyobb változást. Az adatokból látszik, hogy a bükk az egész földrajzi Völgység területén honos lehetett, főként a nedves völgyekben, a nyugati és az északias domboldalakon volt jellemző. A bükkre egyébiránt a Mecsekben és a Hegyhátön ma is igen jellemző az ún. emeletfelcserélődés, vagyis amikor a fafajt a szokványos magaslati elhelyezkedésétől eltérően a párás, hűvös mikroklímájú völgyekben tenyészik. A bükk szélesebb körű elterjedését és 18-20. századi térvesztését a térség mai helynévanyaga is megerősíti. Említésre méltó, hogy a bükk a II. határrészen szerepel a legtöbbször, ahol ma is potenciális faj. Az 5/b-vel jelzett területen a határvonal egy jó darabon bükkerdőben halad, feltehetően egy régi szálas erdőben, ami talán a középkorban is az volt. A megváltozott erdészeti szemléletnek és a szántóföldek kiterjedésének köszönhetően már sem itt, sem az ettől északra eső részeken nem jellemző ez az értékes, de lassan növő faféleség.

A juhar a határjelölés szempontjából viszonylag fontos faj volt. A táblázatban nem szereplő határjárásokban is számos alkalommal előfordul. A nyárfa ritkán, nem jelölt faként, hanem látképileg orientáló, irányjelölő szerepben jelenik meg (száraz, magas, stb.). Egyéb perekből tudjuk, hogy az éger is hasonló szerepű lehetett. Ez alapján kijelenthető, hogy a völgytalpak közelében is inkább a keményfákat, illetőleg más határjelölőket, főként halmokat részesítették előnyben. A gyümölcsfák közül a körte és a dió a leggyakoribb. A körte közismerten hosszú életű fa, a 19–20. században is tipikus határbeli fa volt, amit előszeretettel ültettek a szántóföldek, rétek szélére. Előfordulása mindenképpen az intenzívebb emberi jelenléttel mutat kapcsolatot. A fás vegetációval együtt tárgyalom a szőlőt is, erről a kontinuus falvakhoz közel, illetve Csurgóról találunk említést. A határon említett szőlőskertek közül egy bizonyosan új ültetésű volt (Ravaszlik), kettő pedig régi eredetű (Csurgó, Nagyág) lehetett.

Lényeges, és vegetációtörténeti szempontból érdekes kérdésként említem meg, hogy egy esetben, egy régi, használaton kívüli út mellett fenyőfa volt a határjel.

Mivel ez a hely egy délre néző, melegebb mikroklímájú dombháton helyezkedett el, elsőre talán azt gondolhatnánk, hogy ültetett fenyőről lehetett szó. A fenyőfa azonban egy másik, itt részletesebben nem vizsgált határjárásban is szerepel, ami már felveti annak a kérdését, hogy a fenyő ültetetett, vagy természetesen, magától újuló faj lehetett ekkoriban? Az említett közeli (de a vizsgálati területbe be nem volt) határjárásban lucsifák (vagyis erdei fenyők) szolgáltak határjelölőként a Köblény és Vékény közötti határszakaszon.[89] A fákat itt nem délre néző részen, hanem egy kevésbé benapozott, délről zárt völgyben, völgyalji helyzetben említették. Vajon ezek az adatok a fenyő egykori természetes előfordulását jeleznék? Erős a gyanú, hogy igen, hiszen 20–30 km-re nyugatabbra fekvő Zselic területén a 18. században még fenyő jelenlétét emlegetik a források, amelyek bizonyosan nem ültetéssel, hanem természetes módon, spontán erdősüléssel keletkeztek (Reuter 1962). Ha ez így volt, akkor feltételezhetjük, hogy a fenyő a kora-újkor hidegebb klímájával összefüggésben a nyírhez hasonlóan, elegyes állományokat alkotva lehetett jelen a vizsgált térségben.

3. táblázat. Határon álló fák faj szerinte megoszlása az 1. táblázatban szereplő iratok alapján

Szakaszok	I. rész					II. rész				I. r.	II. r.	Ö.	%
	1. 1757	2. 1759	3/a. 1751	3/b. 1745	4. 1745	5/a. 1756	5/b. 1756[90]	6. 1765	7. 1765				
tölgy	1	12				3	6	4	6	13	19	32	35%
bükk		1	1			2	18			2	20	22	24%
cser	3	1	3		1	1				8	1	9	10%
hárs		1	1				4		1	2	5	7	8%
gyertyán		1	2						1	3	1	4	4%
körte					1	1	1			1	2	3	4%
szőlő[91]	1					2				1	2	3	4%
juhar		1			2					3		3	3%
mogyoró						1	1				2	2	2%
nyárfa		1					1			1	1	2	2%
nyír				1		1				1	1	2	2%
dió						1					1	1	1%
fenyő					1					1		1	1%
Összesen	5	18	7	1	5	12	31	4	8	**36**	**55**	**91**	**100%**

89 MNL BML IV. 1. p. 3. III. 76. (1743)

90 Részletes, főként határfákkal jelölt határszakasz, halmok nincsenek.

91 Szőlőskerteknek feltételezve.

Határfák állapota és az erdők pusztításának körülményei

Amint azt a bevezetőben említettem, a térségről szóló irodalom egy része igen sötét színekkel festette le a török utáni táji állapotokat. Tóth Andrásné Polónyi Nóra (1966: 226) például így ír róla: *„a Dunántúl hajdan virágzó kultúrtájai a pusztulás legmélyebb szintjére süllyedtek”*, ahol *„az újonnan felburjánzó vad növényzet, a bozót tüntette el az emberi kéz, az emberi munka egykori összes alkotását, néhol még ezek nyomait is. A népes települések, művelt szántók, dús szőlők helyett a kietlen, elhagyatott, tövisbokorral és bozóttal benőtt puszta – az idegen utazók szerint »Heide« – vette át az uralmat.”* A fő kérdés tehát az, hogy mekkora erdőségek voltak a területen? Valóban vadonná vált a vidék, ami csak a telepeseknek köszönhetően jutott ismét a kultúrtáj állapotába?

A határleírások és a tanúvallomások megbízhatóan és érzelmektől mentesen mutatják be a térség 17. század végi és 18. század eleji táji állapotait, ami a kortárs feljegyzésekről nem minden esetben mondható el. Egyébiránt teljesen érthető, hogy nem sok szépet írtak erről a vidékről. Az idegeneknek nemcsak a kontinentálisabb időjárás, a gazdasági nehézségek (vetőmag és állathiány) okozta viszontagságokkal, hanem epidémiákkal és száz más problémával is meg kellett birkózniuk, amíg a tájon berendezkedtek és otthonra leltek. De, hogy a térség erdőségeinek állapotáról, kiterjedéséről részletesebb ismereteink legyen a következőkben a fő határvonalat két részre bontva elemzem a térség erdeit és erdőirtásait.

Az 1–4-ig terjedő szakasz két aszimmetrikus dombsort metsz, majd a déli dombsor lábánál halad el egészen az Olaszfalui malomig. A fölső dombsor (1 sz.), ami Mekényes és Csurgó között húzódik, ma is erdőség. A domb tetején irtásföldek voltak a török időkben, tehát a 17. század végén hagyták fel őket és csak a 18. századi újratelepülés után kezdték újra művelni. A hegytetőn található a Kúr bassa bükkje nevű szántóterület, ami utalhat arra, hogy a terület a török világban is művelés alatt volt, egyúttal gyönyörűen kifejezi a terület eredendően erdős jellegét is. A tanúságtevők a Tisztás völgy környékén is nagy irtásokról számolnak be az 1730–1740-es évekre vonatkozóan. A mekényesi pusztaszentegyházat elhagyó és a déli dombhátra felkúszó határ gyertyánosban, majd tölgyesben irtott szántóföldeket talál, melyek az 1730-as, 1740-es években keletkeztek. A déli hegyhát tetején is erdőségek voltak korábban, amelyek folytatódtak egészen a 2. szakasz határpontjáig, a beszédes nevű Gyertyános-kútig, majd azon túl a Nemerődi-vízig. A Gyertyános-kút fölött is szálas erdőt emlegettek a tanúk. A hatalmas erdőséget egy helyen törte csak meg egy kisebb szántóterület. Az adatokból az rajzolódik ki, hogy ennek az összefüggő erdőségnek a határhoz közelebb eső része öreg erdő lehetett, a falvakhoz közelebb eső erdőrészletek

ugyanakkor inkább a felszabadító háborúk (1686) után alakulhattak ki. Az irtások is az egykori falvakhoz közelebb eső erdőkben kezdődtek, amelyek 20-30 éves, ligetes, bokros, fiatalos erdők lehettek. A 3/a és a 3/b szakasszal övezett terület erdő volt a századfordulón. A vármegyei adószedők elől elmenekült nagyhajmási rácok ezen a határrészen építették fel házaikat és mintegy 10 évig éltek itt. Azt sajnos nem tudjuk, hogy ideköltözésük idején erdő volt-e a terület, de azt igen, hogy a falucska feletti cseres erdőket az 1710-es években a kárászi magyarok kezdték irtani, mivel akkor Bikal és Nagyhajmás nagyon kevés, ráadásul igaerő nélküli lakóval bírt. Az 1730-as években már az igaerőben megerősödött horvátok is bővítették az irtásokat. A magyarok nemcsak ezt a területet, hanem a rácok által 1704-ben elhagyott Rácbikal szántóit is megművelték. Ők kezdték el irtani Bikal falu középkori helyét is, amely mintegy 1,5 km távolságra volt a rác falutól. Bikal és Nagyhajmás között is feltehetőleg az erdő volt az úr, hiszen a vizsgált iratok részleteiből tudjuk, hogy a bikali horvátok a magyarok újonnan tört szántóin, a hajmási telepesek pedig erdőkben telepedtek meg. A nagyfokú erdősültséget alátámasztja egy hajmási tanú vallomása is, aki visszaemlékezésében így jellemezte a tájat: *„akkor mind erdő kevés mező lévén."*[92]

A Mágocstól délre eső, Kápástól Olaszfaluig tartó határszakaszon (4. sz.) nem említenek erdőket és irtásokat, ami arra utalhat, hogy erre eleve kevesebb erdő lehetett és a területet a török alatt is szántóként használhatták. Nem mellékes körülmény, hogy itt kezdődnek a környék legjobban termő, csernozjom barna erdőtalajú szántói, melyek laposabb fekvésűek, jól munkálhatók, itt tehát kevésbé számolhatunk török alatti erdősödéssel.

A második szakaszon (5/a. sz. – 7. sz.) már jóval erdősültebb a táj. A határ felkúszik a Barandói-hegy tetejére és egészen a 5/a. szakasz végéig, a Vaskapuig egy dombhátton halad. A kedvezőtlen domborzati- és talajviszonyok ellenére szántóföldek, gyümölcsfák, utak és egyéb antropogén elemek fekszenek a határon, tehát a táj eleve humanizáltabb jellegű volt, melyet változatos, a gazdálkodással és történeti eseményekkel kapcsolatos régi magyar helynévanyaga is alátámaszt. Ettől a határtól nyugatra már kontinuus településeket találunk (Nagyág, Vaszar). Erdőirtások természetesen itt is voltak, méghozzá újonnan tört és hajdinával, valamint kukoricával bevetett irtásföldeket említettek, amelyeket nyílhúzással osztottak fel egymás között a nagyágiak. Az irtásföldeket hordozó hegyhát nem volt igazán alkalmas szántóföldnek. Nagyobb részt csak az 1730-as években irtották ki és fogták eke alá, ami talán a környező uradalmak pusztahasználatot (bérelhetőséget) tiltó rendelkezései idézték elő. Az itteni hegyháti földek egy része ugyanakkor talán már középkor óta művelt lehetett, minekután a szántóföldek a középkori agrotechnikára oly jellemző

[92] MNL BML IV. 1. p. 3. VIII. 224. (1751)

módon hosszanti irányban, keskeny földnyelvként húzódnak végig a dombháton. A hegyhát délnyugatnak néző, „belső" oldalán szőlőskertek is voltak, egész az úrbéri elkülönözés időszakáig, amik feltételezhetően eredetileg nem a nagyágiak, hanem valamely elpusztult középkori faluhoz tartozó szőlők lehettek. Ezek a közvetett adatok azt sejtetik, hogy a Barandói-hegytől a Vaskapuig terjedő hegyhát irtásai zömében újkoriak voltak ugyan, de középkori eredetű irtások is lehettek közöttük.

A 6–7. sz. szakasz dombsági, helyenként középhegységi jellegű, mely szinte végig erdősült, kevesebb helyen találunk irtásföldeket. A Vaskaputól a Lányok-hegyéig kevesebb, a Lányok-hegyétől a Bükkösi-tóig több szántóterület volt. Ezen a két szakaszon a középkori településhálózat az átlagosnál is kisebb mértékben regenerálódott, csupán Szalatnak éledt újjá a 18. században. Az itt fekvő kicsiny középkori, részben kisnemesi falvak (Ábel, Bakóca, Petrőc, Kéthely, Szalatnak, Lipóca, Ciklőd, Bágyon, Köszvényes) többsége már a 16. század végére elnéptelenedett, határukat nem a rácok, hanem a mecseki magyar falvak lakói használták tovább. A települések helyén az erdei állattartás lett meghatározó tájkiélési forma. A helyzet a pusztabérleti lehetőségek megszűnésével, az 1730-as évektől kezdve változott meg. Nem használhatták tovább a mágocsi, bikali, szalatnaki szántókat, ezért a 16. században beolvadt kis falvak területét kezdték irtani és egymás közt felosztani a mecseki magyarok. Elsősorban a laposabb hegytetőket fogták eke alá, semmi esetre sem a domboldalakat vagy a völgyaljakat, ahol a 19. század végéig rétek terjeszkedtek. A vizsgált területen (a táji újraszerveződés elmaradása miatt) tehát épp itt, a magyar falvakhoz legközelebb eső részeken konzerválódtak leginkább a pusztásodással járó környezeti változások jellemvonásai.

A HATÁRHASZNÁLATI RENDSZER VÁLTOZÁSA

A régi, török alatt is folytonosan lakott falvak esetében három övezetből álló határhasználati rendszer alakult ki. A török alatt az úrbéri jogviszony megszűnt, a telek jelentősége adóztatási szempontból lecsökkent, ennek következtében a földek nagy része idővel közösségi tulajdonba került. A közös földet sorsolással osztották fel egymás között. Feltételezhető ugyanakkor az is, hogy bizonyos helyeken fennmaradt a középkorból örökölt nyomásos gazdálkodás, legalábbis a falvakhoz közel eső szántókon. Ezeket a szántókat a mai meliorált és egybeszántott földektől eltérően nyomásokra, dűlőkre, és parcellákra osztották, és mindezt nem geometrikus módon, hanem a földrajzi viszonyoknak (domborzat, vízhatás, benapozottság) engedelmeskedve tették. A földek között tehát kisebb-nagyobb bokros-erdős megyék, vizenyős-sásos földek, horhosok és vízmosások helyezked-

tek el. Ez a határhasználati mintázat a régi falvak esetében a 18. század végéig is életben lehetett, míg a telepes falvaknál jellemzően a geometrikus térfelosztás érvényesült. A falvak belső szántóövezete, és a kerti földek permanens használatban lehettek. A távolabbi, erdők közt lévő szántókról már nem mondható el ugyanez. Itt bizonyosan parlagoltak, vagyis bizonyos időszakonként hagyták, hogy az erdő felnőjön, majd égetéses irtásos módszerrel eltakarították róla a bozótot, ami a nehéz műveletű, agyagos termőföldeken a tápanyag-utánpótlást is biztosította. A kontinuus falvak által használt harmadik övezet az elpusztult falvak határa volt. A távolabbi, olykor félnapi járóföldre eső puszták területén magánbirtoklású, szabadfoglalásos földhasználat terjedt el. A török kiűzése után ezeken a területeken csak kilencedet fizettek, a tizedfizetéstől mentesültek. Természetesen nemcsak a szántókat, hanem a puszták rétjeit és erdeit is művelték, amiért boglyapénzt és makkbért fizettek a földesúrnak, a puszták után járó pénzt vagy terményt a török világban a térség falvait birtokló pécsi és nádasdi szpáhiknak adták. A mintaterület déli falvainak sajátságos, perzisztens mezőgazdasági elemeként értékelhetjük a középkorban kialakított hegyi szántóföldeket (Egregy, Vaszar, Kárász), melyek folytonos használatban lehettek, és irtás útján épp a 18. század elején bővítették őket.[93] Egyik-másikra a megszakított használat is jellemző lehetett, vagyis a középkori használat után beerdősülés, majd a 18. században újra szántófölddé alakítás következett (például az egykor Kéthelyhez tartozó egregyi Csonka-hegy lehetett ilyen). A középkorban jellemzően „keréknek" nevezett, irtással keletkezett földek jellegzetessége a hosszú, dombhátakhoz igazodó szalagszerű kiképzés, de jellemző rájuk a csekély meredekség is.

A vizsgált területen létesült telepes falvak esetében a szabadfoglalásos földhasználatnak kisebb jelentősége volt. A letelepedés utáni években még egalitáriusabb módon, osztás útján történt a földhasználat, például a nagyhajmási és bikali horvátok esetében, akik ideérkezésükkor igásállattal sem rendelkeztek. Az első telepes generáció életében alakulhatott csak ki valamiféle gazdasági és társadalmi tagolódás. Ideig-óráig tehát a Wellmann Imre által leírt, 18. század elejére nézve általánosnak tekintett, földközösségi alapú fölművelés lehetett érvényben. Azonban a földesurak visszatértével, és a birtokok szorosabb felügyeletével igen hamar kialakult a feudalizmusban szokványos földesúr – úrbéres viszonyrendszer, annak minden velejárójával, a telki alapú adózással, nyomásos határhasználattal, az igaerőn alapuló üzemviteli tagolódással (házatlan zsellér, házas zsellér, jobbágy).[94]

Mind a telepes, mind pedig a régi falvakra jellemző volt, hogy a nagyobb erdőirtásokat közösségi összefogással vitték végbe. Így nem egyéni birtoklású,

93 A perzisztens és reliktum elemekről: Ilyés 2007.

94 A 18. század eleji állapotokra nézve irányadó munka: Wellmann 1979: 11–22.

hanem közös földterületeket nyertek, amelyeket a földközösség fennmaradásáig osztással juttattak az igaerővel bíró gazdáknak. Ilyen, ún. *nyilas földek* kialakítására az újratelepült Mágocs (Kúrbassa bükkje) és Nagyág (Somló-hegy) esetében is van adatunk. A nagyhajmási horvátok az 1730-as években a Köveskúttal szomszédos erdőségükben *„szörnyű irtásokat tettek"*, az így nyert földet osztályban művelték. A relatíve túlnépesedett telepes-falvak hamar kimerítették erőforrásaikat és szemet vetettek a szomszédos falvak tartalékföldjeire is. A 18. század végén a szalatnaki és a köblényi németek is erőszakos erdőirtásokba kezdtek a szomszéd falvak határában, ahol öreg, makkoltatásra alkalmas bükk és tölgyerdőket pusztítottak el.[95]

A területen a 18. század közepére visszaállt a két, illetve három nyomásos határhasználati rendszer, ami a középkorban honos volt a területen. A megváltozott gazdálkodási körülmények miatt kialakult földközösségi és az egyéni birtoklású földművelést, továbbá az irtásgazdálkodást váltotta fel. Jól lehet az irtás alapú földszerzés még 200 évig folyamatosan zajlott.

ERDEI ÁLLATTARTÁS

Mivel a területen a pusztásodás következtében jelentősen megnőtt az erdők kiterjedése, a táj hasznosításában egyértelműen az erdei állattartás vált a legfontosabb tevékenységgé. Ez elsősorban disznótartást jelentett, de juhok, kecskék és szarvasmarhák erdei legeltetése is jellemző volt. A legfontosabb mindenképpen a sertéstartás volt. A sertésmarha nemcsak az élelmezésben betöltött szerepe miatt volt fontos, hanem jó értékesíthetősége miatt is. Nem túlzás azt állítani, hogy a sertés a Dél-Dunántúl pusztáinak hasznosításában olyan fontos volt, mint a szarvasmarha az Alföld haszonvételében. A sertéseket télen-nyáron erdőn tartották. Minden falunak megvolt a sertéslegelője, ahol a házi fogyasztásra szánt disznót legeltették. A nagyhatárú mecseki falvak távoli szegleteibe és a puszták erdeire többnyire az értékesítésre váró disznófalkákat hajtották, ahol makkon hizlalták fel őket. Erre nem volt minden parasztnak módja, csak a gazdagabb, pásztort felfogadott parasztok és kereskedők bérelték ki a pusztákat. A bükkös, cseres és tölgyes erdőket makkbérért adta ki a földesúr. A makk feletetése az augusztus-szeptemberi makkhullás után történt, de főleg a párásabb, nedvesebb idő beálltával volt rá mód, amikor a lehullott makk már csírázni kezdett. Makkoltatásra legalkalmasabb idő a koratél volt. Makkéréskor nagyon megnőtt az erdők utáni kereslet, *„makk után néző"* pásztorok, vadászok járták az öreg erdőket, hogy megbízóik vagy maguk

95 Pl. BML IV. 1. p. 3. XXIII. 738, 740. (1774); továbbá Borsy 2001: 50–55.

számára az erdőt felmérjék és lefoglalják. Ezek sokszor távoli falvak lakói, helyi szóval „vidékiek" voltak, apari, sombereki, szakcsi parasztgazdák, de leggyakrabban a közvetlen szomszédságból jöttek a falkák, nyájak.

A házi sertést, a *„sörtvés (vagy sörtvéles) disznót"* jól látható morfológiai jegyek különböztethették meg az *„erdei disznótól"*, amit gyakran csak *„erdei"*-nek hívtak. Az itt tenyésztett disznónak nem ismerjük a fajtanevét, ha ugyan a Bél által lejegyzett siska (vagy ziska) disznót nem nevezzük annak, melyet elbeszélése szerint nagy lelógó fül jellemzett és a rác lakosoknál fordult elő.[96] A siska a szerb nyelvben gubacsot, a magyarban lógó fülű disznót jelent (de nem fajtára utal), jelentése tehát mindkét nyelvben az állattartással vagy az erdei környezettel is összefüggésbe hozható. Noha extenzív tartásmódról volt szó, az erdei állattartás nem nélkülözhette az építményeket és a pásztor jelenlétét sem. A pásztor a disznók számára ólat vagy istállót készített, maga számára pedig tanyahelyet, ami nem sokban térhetett el a 19–20. századbeli társaitól. A disznótanyák többnyire a völgyekben, források mellett álltak, a legfontosabb adottság a víz közelsége volt. A disznópásztorok a disznókat kutyákkal terelték és tartották kordában, illetőleg az állatok egybehívására a 19. században már eltűnt pásztorkürtöt is használták. Takarmányozásra utaló adat, hogy a berkekben, puhafás területeken a disznókat *„gyöngyözték"*, vagyis a fákon nőtt fagyöngyöt gyűjtötték számukra.

A sertésekkel legeltetett erdő semmiképp sem „vadon" kinézetű volt. Ellenkezőleg, a legeltetett erdő sokkal tisztább volt, mert a disznó az erdő talaját átforgatja, a cserjéket, gyökereket, fatönköket, túrja, rágja, ezért cserjeszintje átlátható maradt. A vadság legfeljebb a szukcesszió kezdeti fázisaiban lévő szántóparlagokra vagy a néha valóban áthatolhatatlan berkekre lehetett csak igaz. Bizonyos, hogy a vidék alapvetően a sertéstartásnak kedvezett, göbölymarha nevelésre utaló vallomásokat erről a vidékről nem ismerek. Ökrök tartására is az irtásföldek létesítésével és szántással kapcsolatosan vannak adatok. A sertéshez hasonló életteret igényelt a juh és a kecske, amely a gyorsan rügyező bokrosokban, parlaggá vált szántókon is otthonosan érzi magát. A juh- és kecsketartás szinte kizárólag rácokkal kapcsolatosan jött elő, ez bizonyosan nem véletlen, hanem életmódbeli különbségekkel magyarázható.[97] Tekintettel arra, hogy e két háziállat a bokros és füves vegetációt fogyasztja, idővel a tájszerkezetet is jelentősen átalakítják. Ennek nyilván nagy szerepe volt az erdők irtásának és tisztításának folyamatában és egyes területek nyíltságának, gyepes vegetációjának megőrzésében.

A pusztai állattartást a birtokok újranépesítéséig korlátlanul gyakorolhatták. A telepesek megérkezésével azonban egyre kevesebb erdőt adott árendába a földesúr. Az erdei legelők a földrajzi Völgység keleti és középső területein a 18. századi

96 Bél 1726–1729 [1979]: 337.
97 Erről részletesebben: Máté 2019b: 419–422.

erdőirtások folytán szinte teljesen eltűntek. Ellenben a Mecsekben és a szomszédos Hegyhát erdősebb tájain a 19. század végéig tovább élt a legeltetés hagyománya. Bár nem tartozik szorosan a tanulmány témájához, de fontos megemlíteni, hogy a magyar falvak folklórját, különösen a régi, török alatt fennmaradt közösségekét ezer szállal átszőtte a török alatt megerősödött erdei állattartáshoz és a török elleni harcokhoz kapcsolódó motívumvilág. Martin György szerint a magyar tánckultúra legrégiesebb rétegét és típusait találjuk meg itt, melynek fennmaradása a rideg állattartás továbbélésének is köszönhető. Jellegzetes régi táncstílusa a kanásztánc (ugrós), ami a 19. század végéig feltűnően népszerű maradt. Régies népdalaik az egész magyar nyelvterület legarchaikusabb, ereszkedő kvintváltó dallamaihoz tartoztak, melyek szövegvilágukban is visszatükrözték a pásztori élet természeti és társadalmi vonásait (Martin 1970: 51).[98] Úgy is fogalmazhatunk, a helyi folklór ebből a világból merítette utolsó nagy „ihletét", mely a 19–20. század fordulóján más vidékektől is jól megkülönböztethetővé tette.

Vízrajzi elemek, rétgazdálkodás

A terület vízben igen gazdag, az átlagos éves csapadék 700-750 mm, de a 16–17. század átlagcsapadéka feltehetőleg még ennél is magasabb volt. Nem meglepő tehát, hogy a határjárásokban nagyon sok vízre, vízmederre utaló adatot találunk.

A völgyek állapotáról sokat elmond, hogy a térség három meghatározó patakját is sárnak hívták a forrásokban, és a vizek mellékére gyakran használták a berek megnevezést. Ezek a kifejezések a víz lassú lefolyására, a völgyek mocsarasodására utalnak. A Méhész-patakot, a Hábi-patakot és az Izmény-Györei-vízfolyást is sárnak nevezték a tanúk, ami egyfelől a vizek természetes mederviszonyaira, másfelől talán nehéz átjárhatóságukra is utal. Csapadékosabb időszakokban, híd nélkül nehéz lehetett az átkelés. Ez kitetszik az egyik tanúvallomásból, amely szerint a bort hordó nagyágiak híd nélkül a sáron voltak kénytelenek átvontatni szekereiket.[99] Kéthely és Almás puszta határán egy igen kiterjedt berkes, mocsaras rész alakult ki, aminek a neve a forrásokban Fekete-berek volt, megmaradt részeit manapság pedig Fekete sárnak hívják. A határjárásokban gyakran tesznek említést *kátyó*król *(katyal, katyu)* és *förtő*kről *(förtés)*, melyek a sertések itató és dagonyázóhelyei voltak. A *vízállás* is ezen nevek szinonimája, melynek rác megfelelője a *kalilo* volt.[100] Kátyók

[98] Az ugrós táncok zenéjéről (dél-dunántúli, magyaregregyi példákkal): Paksa 2010: 39–63.

[99] MNL BML IV. 1. p. 3. VIII. 238. (1752)

[100] A szerbiai Morović disznópásztorainak tanyáin kaljuzsistyének, kaljugának hívott vízállások vannak, melyek a kalilohoz hasonló szerepet töltenek be. Lásd: Máté 2017b: 109.

nemcsak a völgyekben, hanem magasabb térszíneken, főként források mellett voltak, illetőleg rossz lefolyású, agyagos, esővizet megtartó dombhátakon. A környéken legeltető pásztorok visszaemlékezéseiben igen gyakran szerepeltek a kátyók. Thodor Regylics tanúvallomása szerint például Almás puszta délkeleti határán lévő *„határ katyalak"*-nál olykor több falu pásztorai is összegyűltek sertéseik itatására.[101] Ez mutatja azt is, hogy a víznyerőhelyek a társas kapcsolatok szempontjából is fontosak voltak. A sertéstartás visszaszorulásával és az erdőirtásokkal a kátyók, förtések szerepe is csökkent és a szántók bővítése miatt be is temették őket. Ilyen történt a Mágocs–Szekszárd út mellett, ahol egy nagy vizes kátyót farönkökkel, majd földdel töltöttek be, míg végül szánthatóvá vált.

Tájtörténeti szempontból kulcskérdés, hogy a vizek szabályozatlansága és a berkek növekedése mennyire lehetett új jelenség a tájon, vajon degradációról, vagy a kis jégkorszak következményeiről beszélhetünk? Az elpusztult középkori falvak patakok, források mellett voltak. A települések a völgyek alján, a patakok árterének peremén helyezkedtek el. Elképzelhetetlen, hogy a falvak körül náddal, fűzzel felnőtt berkek, bozótok, nehéz lefolyású területek lettek volna, hiszen ezekből megélni nem lehetett, ráadásul a közlekedést is akadályozták volna. A völgyi vizeket bizonyosan kordában tartották, a haszonvétel és a vízkezelés kulcsát a vízimalmok jelentették. A tanúvallomásokban számos vízimalmot említenek, melyek történetében a felszabadító harcok és a Rákóczi-szabadságharc időszaka törést jelentett. A malmok egy része összefüggésbe hozható középkori településekkel (pl. Kápási malom, Olaszfalui malom, Ravaszliki malom), tehát a malomhelyek kontinuitásáról beszélhetünk. Az új telepesek kezdik csak újjáépíteni őket az 1720-as években, utolsó (1704 előtti) ismert tulajdonosaik rácok voltak. A malmok csatornás vagy árkos kivitelezésűek lehettek, gátjuk mindkét esetben átjárást biztosított a völgyön.

A határjárásokban mindössze három tó emlékével találkozunk. Érdekes módon mindhárom a 7-es határszakaszon, elpusztult középkori település közelében feküdt. Az Ábeli-tó Ábel (58. ábra), a Szalatnaki-tó a középkori Szalatnak, a Bükkösdi-tó pedig Bolda település közelében lehetett, ami felveti annak a lehetőségét, hogy korábban ezek is malomtavak lehettek.

A határjárásokból jól követhető a rétek szukcessziója. A felhagyott rétekből sásos, nádas terület lett, majd égerrel és fűzzel felnőtt berkek keletkeztek, ilyen romlott, 50-70 éve felhagyott kaszálókat ma is sokat találunk a területen, jelezve, hogy az utóbbi évtizedekben hasonló tájfelhagyási tendenciák alakultak ki. A felhagyott szántókon és réteken nyír is nőtt a 18. században, melynek nyomát a tanúvallomások mellett már csak helynevekben találjuk. A nyír jelenléte annyira elképzelhetetlen

[101] MNL OL P 108. Rep. 92. cs. 557. f. X. n. 394. (1757)

58. ábra. Az Ábeli-tó feltételezett helye a Szalatnak és Magyaregregy közötti határon (erdő és rét találkozásánál), 2019. december (Máté Gábor felvétele)

volt a 20. század közepén, hogy a jeles nyelvész és erdész Reuter Camillo a nyír erdővel kapcsolatos helyneveket a vizes, nyirkos jelentéssel hozta kapcsolatba, és kizárta a faféleséggel való szorosabb kapcsolatot (Reuter 1961b: 375). Az adatok azonban egyértelműen a nyír, mint faféle megjelenését támasztják alá. Bár a rétek rendkívül érzékenyen reagáltak az elnéptelenedésre és sok kaszálóból berek és bozót lett, bizonyos területeket végig hasznosítottak, kaszálták, szénáját feletették. Ilyen például a mekényesi pusztatemplom környéki rét, melynek a pusztulást követően is végig voltak használói. Általánosan elmondhatjuk, hogy az elpusztult falvak belsőségén, egykori házai és templomuk közelében fekvő réteket tovább használták.

Szót kell ejtenünk a forrásokról is, mivel a források közül nem egy kiemelkedő jelentőségű volt. Csurgó puszta feltehetően arról a forrásról kapta a nevét, amely a szőlőhegyen feküdt, a forrás neve Csurgó vagy Szentkút volt, ami a forrás korábbi szakrális fontosságára utalhat. A mekényesi Pusztaszentegyház mellett lévő kút pedig a középkori Mekényes víznyerőhelye lehetett. Kitüntetett határpont volt a Gyertyános-kút nevű forrás is, ahol Köveskút, Bikal és Nagyhajmás határai találkoztak. Nemcsak emlékezetes hármashatár volt, hanem a pásztorok számára is alkalmas tanyahely.[102]

[102] MNL BML IV. 1. p. 3. V. 124. (1745); VIII. 238. (1752)

TELEPÜLÉSI OBJEKTUMOK, UTAK

A tájkép meghatározó részét képezték a régi településekhez kapcsolódó objektumok. A határjárásban három templomromot[103] és két temetőt említenek.[104] Ezen kívül hat direkt utalás van rác települések 18. századi pusztulására.[105] Házakról, belterületi objektumokról kevesebbszer esik szó, a vizsgált határszakaszon csak Nagyhajmás elpusztult veremházairól számoltak be a tanúságtevők. A határvonal mentén jóval több elpusztult szakrális épületre van adatunk, mint amennyit a perek megőriztek. Györgyiben egy kolostor és egy templom, Mágocson egy kolostor és plébániatemplom, Kéthelyen, Köblényben, Petrőcön, Mocsoládon, Kozáron és Nagyhajmáson is egy-egy templom romjai álltak, melyek még az elsüllyedt magyar világ emlékét hordozták.[106] Mivel a középkori határok többé-kevésbé átöröklődtek, ezért a határok környékén ritkábban fordult elő templomrom. Ellenben malmot vagy malomárkot gyakran említettek (Mekényes, Kápás, Olaszfalu, Ravaszlik és talán a Kéthely északi határán fekvő Bardi-kút) a határ kerületén. A pusztulásról a források csak ritkán, szűkszavúan szólnak. Ha mondanak is valamit, többnyire az elpusztulást kiváltó hadakról, háborús eseményről, illetőleg annak hozzávetőleges idejéről beszélnek. A határokhoz közel leggyakrabban állattartáshoz kapcsolódó objektumok álltak, ólak, istállók, pásztortanyák, ám ezek helye nem volt állandó. A határjárás lefolytatásakor a helyek (határjelek) beazonosítása szempontjából mégis fontosak voltak.

A legfontosabb határjelölő objektumok kétségtelenül az utak voltak, melyeket olykor kilométer hosszan követett a határ, de a határjárásokban akkor is megemlékeztek róluk, ha csak megközelítették, vagy keresztezték a határvonalat. Nyilván azért, mert jól felismerhető, formájukat sokáig őrző felszínformák. A térséget váltakozó vastagságú lösz borítja. A forgalom nyomán a talaj hamar pusztul és a nyomvonal könnyen a löszbe vágódik. Ennek eredményeként változatos mélységű és formakincsű löszmélyutak alakultak ki. Az utak fontosságára fényt vet, hogy csak a határjáráshoz (térkép, táblázat) felhasznált 9 irat határleírásában 22 utat említettek. Az utakhoz a dokumentumokban különböző minőségjelzőket kapcsoltak, melyekből fizikai paramétereikre (válús, mély, horgos, elszántott stb.), korukra (régi, új, járt, puszta, újonnan tört), használati sajátosságaikra következtethetünk. A határjárások minden esetben rögzítették az utak irányát, vagyis az út által összekötött (közvetett vagy közvetlen módon) falvakat. Az elpusztult utak többnyire

[103] Mekényes, Mágocs, Szalatnak.
[104] Bikal és Mágocs határában.
[105] Györgyi, Nagyhajmás, Puszta Nagyhajmás, Mágocs, Mocsolád, Bikal.
[106] Részletesen: K. Németh 2015a.

a régi, középkori magyar falvakat kapcsolták össze, de egyes útpályákat már jóval korábbi korokban is használhattak.[107]

ERDŐLÉS, VADÁSZAT, MÉHÉSZET

Az előző fejezetekben láthattuk, hogy 1683-at követően indokolt újraerdősödési periódusról beszélni. Vajon az erdőségek növekedése együtt járt a kihasználatlansággal, vagy amiről az utazók és a telepesek oly sokat panaszkodnak, a vadak uralmával?

Kétségtelen, hogy a fa nélkülözhetetlen alapanyag volt. Az „erdőlés" vagy „faizás" az erdő hasznosítását, a tűzre való fának a vágását és szedését, a házhoz való épületfának (zsindely, oszlopfa, falazat stb.) és a munkaeszközökhöz szükséges faanyagnak a kitermelését jelentette. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a térségben a faépítkezés a 18. század végéig általános és uralkodó volt, és az erdőkben nagyszámú állatot neveltek, sokkal inkább erdőművelésről, mint a falvak peremén terjeszkedő vadonról beszélhetünk. De nézzük meg a perekből kibomló részleteket. Feltűnő, hogy a tanúk sohasem „fát vágni" mentek az erdőre, hanem a fa hasznosításának megfelelő tevékenységet folytattak. Hordóabrincsokat vágtak, mogyorózni jártak, oszlopfákat kerestek, gerendelynek való fát vágtak stb. Az erdős táj fáját tehát szelektíven használták. Favágásról, erdők kipusztításáról kizárólag az irtásföldek kialakítása kapcsán hallunk. Ekkoriban még a határ egészéről lehetett fát szedni. A téli tüzelő is sokkal inkább a hullott, száraz ágfából, itt-ott kiszemelt, tüzelőnek alkalmas fák hazaszekerezéséből keletkezett, semmint erdőrészek célzott levágásából. Az erdőlés ugyanakkor elválaszthatatlan volt a vadászattól, az állattartástól és a méhészkedéstől, amit rendszerint egy időben, egy térben végeztek.

A vadászat a kor egyik meghatározó határbeli tevékenysége volt. A tanúk gyakran vadászat során jutottak el a per tárgyát képező földterületre, ahol egy nagyobb tudású, öregebb vadász sorolta fel, és tanította meg nekik a határpontokat. A vadászat tehát nem „ismeretlen területen", „vadonban" történt, a vadászok jól ismerték az egykori falvak határait, amelynek javaiból részesedtek. A vadászat és egyéb „böngésző" tevékenységek nemcsak a zsákmányszerzés miatt voltak fontosak, elmélyítették a későbbi megtelepedés és a pusztabérletek (kaszálók, makkerdők) szempontjából fontos tájismeretet is. Egy ismerős erdőség vagy rét kibérlésére már sokkal nagyobb valószínűséggel vállalkozott a távolban lakó bérlő. A perekből kétféle vadfogási, elejtési módszerre van adatunk, a csapdával végzett vadfogásra és a puskás vadászatra. A csapdázás emléke az ún. farkasverem, amellyel főként

[107] Részletesen lásd: Máté 2014a.

vaddisznót – és nem farkasokat – ejtettek el. Ilyen farkasverem állt például Mocsolád és Almás közötti határon, ahol a verem határjelként szolgált.[108] A puskás vadászatot feltehetően a török elleni hadakozásból visszamaradt fegyverekkel űzték. A rácok és a magyarok is önvédelemre berendezkedett életmódot alakítottak ki, de a fegyveres férfiak a nagyobb, országrészen keresztülvonuló hadakhoz is csatlakoztak (a magyarok a keresztény seregekhez és Rákóczi kurucaihoz).[109] A zsákmányszerzésen túl a szenvedély hajtotta a vadászokat, amire a megfogalmazásokból következtethetünk *(„vadászatot szerető ember lévén")*.[110] A vadászatok rokoni és baráti szálak mentén szerveződtek. A puskás vadászat módját tekintve cserkelő, azaz a vadat kereső, lopakodó vadászatra, illetőleg leshelyről történő vadászatra is van adatunk. Leggyakrabban *„öreg vadakat"* (nagyvadakat), őzeket, szarvasokat, vaddisznókat ejtettek el. Bármennyire is meglepő, a puskás paraszti vadászat szabad tevékenység volt. Tolna megye pl. csak 1726-ban tiltotta (K. Balog 1978: 256) meg a fegyverviselést, ami azt mutatja, hogy relatív vadbőség lehetett, illetőleg azt is, hogy a közbiztonság és a közállapotok csak lassan terelődtek a feudalizmusról általában gondolt mederbe. Mindazonáltal túlzónak, vagyis inkább egyoldalúnak kell tekintenünk azokat a kortárs elbeszéléseket, amelyek hatalmas vadkárokról, félelmetes vadakról írnak és ezzel még szörnyűségesebbre festik a leromlott természeti és társadalmi állapotokról alkotott képet. A telepesek őshazájában feltehetően jóval korlátozottabb lehetőség nyílt csak a paraszti vadászatra, mert ott már a földesúr jóval korábban kisajátította magának ezt a jogot.

Az erdei vadak élettere egybeesett a legeltetett jószág életterével, ezért – és a kötetlen vadászat miatt – nem lehetett túlontúl sok vad. A mai analógiák szerint a jószág fajtatulajdonságainak tisztán tartása miatt a szükséges és fontos a vadállomány féken tartása és elkülönítése a házi sertésektől. A Száva melléki sertéspásztorok például nagy gondot fordítanak a vad és a tenyésztett állatok (legalább szaporodás idején) szétválasztására, hiszen a vadon élő sertés lassabban nő, húsa más szerkezetű és ízű (Máté 2017b: 108). Azt kell tehát mondjuk, hogy a vadak elszaporodása a határhasználat kötetlenségével, a vadászat szabadságával és az extenzívebb, alapvetően erdei állattartáson alapuló gazdálkodással járt együtt. Ezt a helyzetet azonban nem „visszaesett termelési színvonalként", hanem lehetőségként élték meg a helyiek, például a diósberényi magyarok, akiknek az erdőségből egy korabeli visszaemlékezés szerint nagy hasznuk származott (Galambos 1989: 201).

A vadméz gyűjtése is népszerű foglalatosság volt. Noha a tevékenységre igen sok adat van, a gyűjtés menetét nem részletezik. A határleírás során jelzett dokumentu-

108 MNL OL P 108. Rep. 92. cs. 557. f. X. 394. (1757)
109 Lásd például: Máté 2013b: 44.
110 MNL BML IV. 1. p. 3. VIII. 224. (1751)

mokban egy ízben arról szerezhetünk tudomást, hogy a művelet a fa elpusztításával járt, a többi esetben nem említik a méz kinyerésének a módszerét. A tanúvallomások nem térnek ki rá, de egyéb, gazdatiszti iratokból tudjuk, hogy a mézet az uradalmak felvásárolták, és nem kételkedhetünk abban sem, hogy a méz a török világban is jól értékesíthető termék volt. Gondoljunk csak a törökök sajátos táplálkozási szokásaira, amiben az édes, mézzel készült ételeknek igen nagy szerepük volt. A vadászat, az erdőhasználat és a mézgyűjtés tárgykörét szemrevételezve látható, hogy nem igazolhatók a dolgozat első felében bemutatott szakirodalmi állítások a török alatti nyomorúságos életkörülményeket illetően. Az értékesítési lehetőségeket megragadó, a tájban élő és a táji adottságokat megragadó közösségekről beszélhetünk.

ÖSSZEGZÉS

A határperek környezetre vonatkozó adatait összegezve az országleírások, naplók, misszionáriusi jelentéseknél árnyaltabb, ugyanakkor bizonyos szempontok alapján azzal megegyező környezeti kép vázolható fel.

A vizsgált időszakban a legnagyobb változás feltehetően a víz által befolyásolt, réti területeken történt. Noha a rétek használatáról a felszabadulás utáni évekből is vannak adataink, mégiscsak ez az a térszín, ahol a legtöbb elpusztult objektummal találkozunk. Falvak, malmok, malomárkok, patakokat kísérő utak (országos út is) pusztultak el, és ezek megnehezítették a völgyekben való, és a völgyeken történő áthaladást. Ezt méginkább akadályozták a malomárkok és -tavak elmocsarasodása folytán kialakult pangóvizek, tómeder-maradványok, a disznók által kifötört kátyók, égerrel, fűzzel benőtt vizenyős berkek. Ezek nagy száma és kiterjedése arról tanúskodik, hogy a vízgazdálkodás a vizsgált időszakban alacsonyabb fokú volt, mint korábban és ez az 1683–1686-os, majd az 1704–1711-es elnéptelenedés, pusztásodás velejárója volt. Fontos utalnunk rá, hogy a török időkre vonatkozó visszaemlékezések több esetben ennek ellentettjét adják vissza, vagyis ép és funkcionáló malmokról és malomárkokról, művelt rétekről szólnak. Mindez nyomatékosítja, hogy a tájkiélés rendje folyamatos változásban volt, ugyanakkor azt is leszűrhetjük belőle, hogy a felszabadító harcok után sem volt teljes a pusztulás, de a falvak és objektumok elpusztulása bizony a lakott völgytalpak, domboldalak romlását hozták.

1683-tól kezdődően erdősödés vette kezdetét, amit az 1710-es évektől intenzív erdőirtás váltott fel. Összegezve az irtásra vonatkozó adatokat arra a következtetésre juthatunk, hogy az erdők képe és állapota igen változatos volt. Egyes területek sohasem erdősödtek be. Ahol huzamosabb ideig nem telepedtek le új lakók, illetve kevesen voltak, erdősödés kezdődött. Ilyen volt például Kéthely környéke, ahol nagy,

makkoltatásra alkalmas szálas erdők foglalták el a régi falvak helyét, s a török világ végére már feltehetően ezek domináltak. A rácokkal benépesített, következésképpen a török világban is újra- és újra felfrissülő faluhelyeken és faluhatárokban azonban – a gyakoribb népmozgások és pusztulások miatt – degradálódott, erdősödő szántók, kiterjedtebb bokrosok jelenlétével számolhatunk.

A táj legsikeresebb gazdasági ágazata az erdei állattartás volt, amelyet vallásra, etnikumra és elhelyezkedésre való tekintet nélkül minden itt élő csoport kiaknázhatott. Míg az Alföldön a szarvasmarha, addig ezen a tájon a sertés volt a legjobban értékesíthető termék. A környéken élő gazdák és kereskedők is tartottak állatokat. Feltűnő különbség mutatkozik azonban a rác és a magyar népesség között a juhtartás terén. A rácok nagyobb számú juhot és kecskét tartottak, míg a magyarság inkább a szántóföldi növénytermesztés révén formálta a táj arculatát. Egyformán járták a tájat vadászatok, mézgyűjtés alkalmával és a két nép véres háborúi ellenére a mindennapok intenzív cserekapcsolatokból és baráti találkozásokból is álltak. A megpróbáltatásokkal teli évtizedek után sem tűntek el az emberek a tájról. A nagy földesúri telepítések (1717–) megindulása előtt már minden pusztának volt használója, sőt néhol állandóan megtelepült magyar és rác lakosok is éltek, akik épp a telepítések hatására voltak kénytelenek elköltözni. Ha számuk nem is volt sok, munkájuk révén a földesúri telepítések valójában már településcsírákra, településkezdeményekre támaszkodhattak, hiszen rétet és szántóföldet, erdőt műveltek az önellátásukhoz és olykor gyarapodásukhoz is elégséges mértékben. A telepítések tehát nem vadonban történtek. A középkori falvak 2/3-át nem telepítették újra, és a török korban létesült falvak túlnyomó része sem lett falu. Az új birtokosok már nem a természeti javak begyűjtésében, hanem a javakkal való gazdálkodásban voltak érdekeltek. Megváltozott tehát a szemlélet, a tájra érkezők idegenkedve nézték az erdős pusztát, a romokat, a fegyverviselésben jártas embereket, akik korábban eredményes gazdasági stratégiáikat kívántak tovább folytatni. Erre az újratelepítéseket követően már egyre kevesebb lehetőségük volt, ekkor egy teljesen új kultúrtáj kezdett kibontakozni, amely születésekor magában hordozta a „régi tagadását”, akárcsak más tájtörténeti fordulópontok esetében. Például a feudalizmus megszűnésekor és a mezőgazdaság szocialista átszervezésekor. A puszta is emberformálta táj volt, ha úgy tetszik kultúrtáj. A források ennek a megváltozott, és a messziről jött emberek számára viszolygást keltő tájnak a mindennapjaiban igazítanak el minket.

K. Németh András – Máté Gábor

KÖZÉPKORI EREDETŰ MALMOK ÉS MALOMHELYEK FOLYTONOSSÁGA A KAPOS ÉS A VÖLGYSÉGI-PATAK VÍZGYŰJTŐJÉBEN

BEVEZETÉS

A vízkerék ugyan ókori találmány, a vízenergia a középkori agrárforradalom idején vált kiemelkedően fontossá, számos munkafolyamat termelékenységét hatványozta meg a gabonaőrléstől a deszkavágásig, a fémmegmunkálástól a kártolásig, ezáltal pedig a vízmeghajtásos szerkezeteknek a települések gazdasági életében kitüntetett szerep jutott. Az 1795-ben Pécsre látogató erdélyi utazó, Teleki Domokos elragadtatással vette szemügyre a Malomséden (ma Tettye-patak) egymást érő vízimalmokat, ahol a forrást követő néhány száz méteres szakaszon 12 őrlőmalom (és egy papírmalom) is állt. Ez a *„hihetetlennek látszó"* malomkoncentráció is mutatja, hogy a jó adottságokkal rendelkező patakok a középkorban és az újkorban is nagy gazdasági értéket képviseltek, amint azt a városrész egykori elnevezése a „Malomszög" is jelzi, utalva a hegyek közé szorult településrésznek a középkori város életében betöltött szerepére (Teleki 1795 [1993]: 51).

A 18–19. századi, sőt a 20. századi vízmeghajtásos malmokban számos középkori ipar- és építészettörténeti, üzemtörténeti elem és gyakorlat fennmaradt, melyről igen értékes tanulmányok láttak napvilágot (Vajkai 1981; 1983; Lambrecht 1915; Pongrácz 1967). Tanulmányunk nem ehhez a gyakrabban tárgyalt kutatási kérdéshez kíván adalékokkal szolgálni, hanem a régészet és a néprajztudomány látómezejét egyesítve szempontokat és példákat kíván meghatározni a középkor óta tartó telephelyi folytonosság kutatására vonatkozóan. A telephelyi folytonosság elsősorban településtörténeti kérdés, amely segíti a középkori települési struktúra kutatását, továbbá az újkori és a középkori településszerkezet, infrastruktúra (utak, hidak, révek), gazdasági és közösségi objektum-rendszerek (templomok, csárdák) közti topográfiai és funkcionális kapcsolatok meghatározását. Mindezeknek különösen nagy jelentősége van azon területeken, ahol pusztult struktúrákkal találkozunk. A Kapos és a Völgységi-patak vízgyűjtője is ilyen terület, mivel a török alatt több időszakban, de tájilag eltérő mértékben pusztásodtak. Míg a déli részén, az erdősebb határú területeken kisebb, addig az északi, nyíltabb területeken nagyobb volt a pusztulás mértéke. Éppen ezért a déli területeket egyfajta „reliktum tájként", míg

az északi részt „pusztult tájként" értelmezhetjük, hozzátéve azt is, hogy mindkét területen találkozhatunk továbbélő és pusztult elemekkel és tájrészletekkel.

Tanulmányunk első felében egy szempontrendszert határozunk meg, ami a középkori írásos források, az újkori térképek, a régészeti kutatások és a toponímiák alapján tekinti át a malmok továbbélésére utaló eseteket. A tanulmány második része a 18–20. századról szól, ami a konszolidált, háborúktól mentes évszázadok „történeti ritmikáját" követve, főként konjunkturális és technikai alapon bekövetkezett változások telephelyre gyakorolt hatását tekinti át. A tanulmányban bemutatjuk egy pusztafalu malomhelyének (Enyőd) történetét is, mely példán végigkövethetők mindazon változások, melyek egy tipikus Kapos vidéki malomhely története során bekövetkeztek.

A KÖZÉPKORI MALOMHELYEK KONTINUITÁS-VIZSGÁLATÁNAK SZEMPONTRENDSZERE

A középkori vízimalmok topográfiai kontinuitását többféle szempontból vizsgálhatjuk. Legkézenfekvőbb az objektumok folyamatosságának valószínűsítése abban az esetben, ha valamely faluban középkori oklevél említ malmot, és amennyiben a faluban – vagy annak pusztulása esetén a falu helyén vagy annak közelében – a 18–19. századi források is tudnak malomról, gyakran térképek is rögzítik helyüket (1. a.). Néhány szerencsés esetben ilyen – középkori és újkori forrásból egyaránt adatolt – malmok léte régészetileg is igazolható (1. b.), amely megerősíti a topográfiai azonosságot. A fentiek figyelembevételével, és ismerve a középkori írott források pusztulásának mértékét, olyan esetekben is valószínűsíthetjük egy-egy malom – egész pontosan malomhely – középkori eredetét, amikor ezeket nem említi Mohács előtti oklevél, de az újkori malom közvetlen közelében a felszínen középkori település régészeti nyomai azonosíthatók (2. b). Még inkább indokoltnak tűnik az ilyen, csak az újkorból adatolt őrlőberendezések középkori létesítésének feltételezése, ha a malom a középkori település elpusztult temploma közelében tűnik fel (2. a.). Az egyházi épületekhez vezető középkori utak nyomvonala nem egyszer éppen az átkelőként is használt malomgátakon keresztül vezetett tovább (Stibrányi 2008: 192–193).

Kutatásaink nem előzmény nélküliek abban a tekintetben, hogy a régészeti topográfiai kutatás az ország különböző területein mutatott már ki középkori malomhelyeket,[111] de újkorig történő használatuk igazolására egy konkrét terület vonatkozásában még nem ismerünk példát.

[111] Vö. MRT 1–11: passim.

Az adatok részletes bemutatása előtt le kell szögezni, hogy valójában nem malmok, tehát egyes malomépületek több száz éven át történő fennállását szeretnénk igazolni – ez a romlandó anyagból készült épületek sérülékenységét és a vizsgált vidék viharos történelmét ismerve túlzott elvárás is lenne –, hanem malomhelyek, azaz malom építésére alkalmas, korábban is esetlegesen már malomépületnek helyet adó, konkrétan meghatározható helyek kontinuitását.

1. Középkori malmok újkori továbbélése (írott források és térképek alapján)

a) Középkori forrásból ismert malmok, kontinuus helyen az újkorig

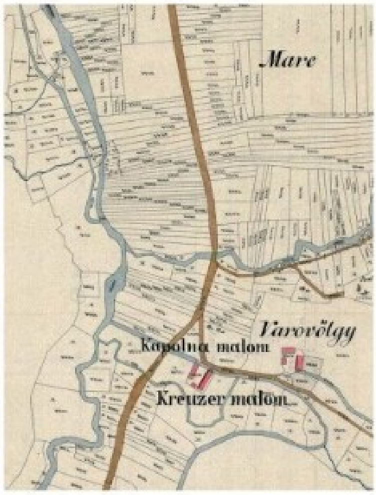
A malmok kontinuitása kapcsán első helyre kívánkoznak azok az objektumok, amelyeket már a középkor századaiban is említenek írott források, és a török kiűzése után is hosszabb-rövidebb ideig működtek. A tíz, alább tárgyalt település közül az egyik helyen régészeti módszerekkel is sikerült igazolni a malom évszázadokon keresztül történt fennállását: Ábrahámon 1524-ben említik az itteni ciszterci apátság malmát, 1720-ban pedig az apátság helyétől délre, a Dombóvár melletti Tüskepusztán egykerekű, alulcsapó malmot írtak össze (Ferenczi 2003: 20–21). Maradványait 2009-ben Szabó Géza és Boruzs Katalin tárta fel a Konda-patak bal oldalán, az Aldi áruház telkén (Szabó 2010a: 63–65; Szabó 2010b: 190–191).

Berkiben (ma Nagyberki) 1486-ban említenek halastavat a rajta álló malmokkal együtt (F. Romhányi 2010: 88, 148). Egy 1719-es tanúvallatás szerint *„Dombóváron felül egy mérföldel vagyon bizonyos Berky Gát nevű malom Gát, azon is által mehetni a Kapos Vizén”*.[112] A malom kétségtelenül török kori eredetű, mert Berkigát néven török palánkvár is létezett, először 1655-ben említik, a magyarok 1660-ban pusztították el (Tolnai 2012: 53). A malom a 18. század végén Berkitől délkeletre, a Kapos déli felén, Kisberki közelében állt.[113]

Döbröközön 1446-ban egy hatalmaskodás során említik a vár alatti malmot.[114] Bizonyára azonos lehet vele az 1693-ban a mocsárban említett négy malom egyike,[115] 1720-ban pedig a két malom közül az egyik *„a váron alul”* feküdt (Merényi 1905: 337). Az EKF a Kapos átkelője mellett jelöl malmot.[116]

Kurdon 1263-ban, 1270-ben, 1272-ben, 1273-ban, 1280-ban szerepel egy, illetve

[112] MNL OL P 108. Rep. 55. cs. 349. f. M. Egry László levele (1719).
[113] EKF Coll. IX. Sect. 26.
[114] MNL OL DL 13937.
[115] MNL U. et C. 5:42 (b); U. et C. 29:47.
[116] EKF Coll. X. Sect. 27.

59. ábra. Az egykori Máré területén elhelyezkedő Kápolna- és Kreuzer- (Krajcár-) malom egy 1888-as kataszteri térképlapon (forrás: https://mapire.eu/hu/map/cadastral)

két malom az ábrahámi ciszterci apátság számára adományozott javak között.[117] 1552-ben egy jelentés arról tudósít, hogy „*az Terek az Kapos wysezen Kwrdon meg chynalta az gatat*" (Szalay 1861: 104). A malom a Kapos ma is meglévő átkelője – az egykori malomgát – északi felén, valószínűleg a keleti oldalon feküdt (Ferenczi 2003: 24–25). Az átkelő az EKF szerint a malomtó gátján futott.[118]

Máré birtokon (ma Magyaregregy-Márévár) 1353-tól kezdve gyakran – 1392-ben, 1411-ben, 1413-ban, 1433-ban és 1439-ben – említenek malmokat és malomhelyeket a vár tartozékai között, olykor helyük részletes leírásával.[119] Két malom az újkorig is működött, a Pesty Frigyes-féle dűlőnévgyűjtés a következőket őrzi: „*[...] a Mecsek magas hegyek tövében, hol most kétmalom áll, egy kis halmot, mely kertté idomíttatott, az Egregyi lakósok maig Kápolnának nevezik. Néhány évek előtt az Uradalomtol egy molnárnak malom épitésre eladatván, 's a régi kápolna alapkövei ki ásattatván, több érvényes kőfaragványokat kaptak.*" (Pesty 1864–1865 [2019]: 226). A Kápolna malomként is ismert Rein-malom épülete még áll (59. ábra), a Vár-völgyi kempinget üzemeltető család lakik benne.[120]

Simontornyán már 1346-ban említenek egy egykerekű malmot a Kaposon (amely alatt a Siót kell értenünk), amely a vár fenntartására szolgált. 1517-ben is említenek malmokat és malomhelyeket. 1518-ban a Buzlai Mózes által a simontornyai domonkosoknak tett adományok között szerepel a malom jövedelmének bizonyos része (C. Tóth 2000: 19, 104, 107. sz.). 1546-ban a török elárvereztette az utolsó magyar birtokos, Pesthyeny Gergely malmát (Kiss 1938: 65, 77, 321). 1546-ban két, 1552-ben és 1565-ben három, 1570-ben pedig már hatkerekű malom szerepel a defterekben (Dávid 1982: 266, 272, 284, 302). Egy 1726-os tanúkihallgatás szerint az Ahmed alajbég által építtetett malmot 1686-ban lerombolták. 1690-ben két kétkerekű malmot említenek, az egyik elpusztult (Kiss 1938: 321, és 93. jegyzet).

117 A kurdi malmokra összefoglalóan: Ferenczi 2003: 23–25.

118 EKF Coll. XI. Sect. 29.

119 Lásd: Zichy VI.: 139.; uo. IV.: 500.; uo. VI.: 152.; uo. VI.: 279.; uo. VIII.: 517–521.; Kőfalvi 2006: 689. sz.

120 Vö. BMFN I.: 191 – 31/301. Ez utóbbi kézikönyvben a Kápolna-malmot tévesen a Krajcár-malommal azonosítják. A Kápolna malom – és vélhetően a kolostor is – a Vár-völgyi strand feletti „Máré-vára camping" helyén áll, közel a Krajcár-malomhoz.

A 16. századig említett malom helyét Kiss István a várostól délnyugatra, a vasúti hídtól keletre fekvő egykori sziget keleti szélénél kereste, ahol a 18. század elején is gát fogta fel a Sió és az északról érkező patak vizét. Helyén a folyószabályozásig malom működött (Kiss 1938: 323). Valószínűleg ezt jelöli egy 1748-as térkép a településtől nyugatra, de jelöl egy másikat is a központi sziget keleti felén is.[121] A török kori (17. századi) malom Kiss István szerint a várostól keletre, a négyes határ (Simontornya, Pálfa, Cece, Sáregres) közelében, az ún. Forgó-szigetnél állt, ahol még látta a duzzasztógát maradványait (Kiss 1938: 321).

b) Középkori forrásból ismert malmok, talán kontinuus helyen az újkorig

A fenti helyeken túl – ahol régészeti adatok (Ábrahám/Tüskepuszta), a malomgáttal összefüggő átkelők helyzete (Berki, Döbrököz, Kurd), illetve az egy-egy településen említett nagyobb számú malom valamelyikének vélelmezhető fennmaradása alapján a malmok továbbélése igazolható vagy erősen valószínűsíthető – említésre méltó néhány olyan település, ahol a középkorban malom állt, és az újkorban is említenek ilyeneket, de terepi adatok hiányában topográfiai azonosságuk megkérdőjelezhető.

Egregyen (ma Magyaregregy) 1411-ben egy egregyi jobbágy malmát földesura, Izményi Péter lefoglalta, midőn a jobbágy kötelezettségeit teljesítve Bátmonostori László Battyán birtokára költözött (Zichy VI.: 105–106). Az EKF a falu déli végén malmot jelöl.[122] Az újkori Egregy területén a 19. század végén hat malom üzemelt.

Jánosiban (ma Komló-Mecsekjánosi) 1256-ban régi malomhelyet (Zichy I.: 10), 1329-ban pedig két malmot említenek és egy harmadik malomhoz tartozó malomárkot, 1359-ben malomhelyeket (Kőfalvi 2006. 98., 269. sz.). Az EKF Jánosi déli szélétől délnyugatra, a Kaszárnya-patak és az északnyugat felől belefolyó patak találkozásánál jelöl malmot.[123] A Pesty-féle dűlőnévgyűjtés szerint Jánosi helység a török kor előtt *„délnek feküdt, mellynek nyomai maiglan is tapasztalható és látható a plébánia földön (Mühlberg dictum)"* (Pesty 1864–1865 [2019]: 160).

Koppányban (ma Törökkoppány) egy 1092-re hamisított 14. század végi oklevél említ malmot (DHA I. 284). 1556-ban egy egykerekű és egy kétkerekű malmot írtak össze (Vass 1972: 65, 71). Egy 1687-es összeírásban is szerepel a *„Koppányi Vizén Való Malom"* (Hegedüs 1979: 51). *1690-ben egy tanúvallatás során egy tanú így nyilatkozott: „ezen koppányi vizen a várhoz közel két kerekű malom volt."* (Szakály 1975: 292). 1702-ben egyetlen egykerekű malmot említenek az Esterházyak kezén

[121] MNL OL S 91, No. 16.
[122] EKF Coll. XI. Sect. 30.
[123] EKF Coll. X. Sect. 29.

(Merényi 1904: 313). Az EKF a falu délkeleti részén, az észak felől érkező patak torkolatától keletre jelöl malmot.[124]

c) Török kori forrásból ismert malmok, feltehetően kontinuus helyen az újkorig

A középkorból ismert, az újkorban is említett malmok áttekintése után csak felsorolásszerűen említjük meg azokat a településeket, ahol a török kor másfél évszázada során malmokat említenek és ugyanezeken a helyeken az újkorban is volt malom: Bonyhád, Cél, Donát, Görbő, Hidas, Mucsi, Nagymányok, Nádasd, Pincehely, Szentmáriafalva, Szerdahely, Tevel.[125]

Különösen figyelemre méltók azok a helyek, ahol a legnagyobb az időbeli távolság a két időpont között, és ráadásul a középkori település az újkorban sem önálló faluként, sem pusztaként nem települt újra.

Donáton (ma Nagyszékely határa) 1570-ben egykerekű malmot írtak össze (Dávid 1982: 287, 304). 1866-ban a Donáti-malmot említik (Rómer 1866: 109–110), a második katonai felmérés idején még Kis malom néven malom létezett a helyén.

Görbőn (ma Pincehely-Görbő) 1565-ben és 1570-ben négykerekű malom őrölt (Dávid 1982: 287, 304). 1828-ban a Kapos átkelőjétől délre régi malmot jelölnek.[126]

Szentmárián (helye: Hidas-Malom-dűlő) 1546-ban, 1552-ben, 1570-ben és 1579-ben három malmot írtak össze (Dávid 2006: 60). A Pesty-féle helynévgyűjtésben Szentmária *„klastrumának”* helyén akkoriban egy malom állt (Pesty 1864–1865 [2019]: 140), utóbbiról kaphatta a középkori faluhely a ma is használt Malom-dűlő nevet.[127]

2. Középkori malmok újkori továbbélése régészeti adatok alapján

Néhány középkori vízimalom újkori továbbélését nem pusztán áttételes úton mutathatjuk ki, hanem szerencsés módon régészeti adataink is vannak róluk. Területünkön országosan is ritka módon két olyan középkori vízimalmot is ismerünk, amelyek helyén a 18–19. században még malom működött.

Már volt szó Ábrahám település 1524-ben említett malmáról, amelyet még 1720-ban is említenek, de 1735 után elhagyhatták, az EKF-en már nem szerepel. Helyén 2009-ben Szabó Géza és Boruzs Katalin végzett megelőző feltárást. A legkorábbi malomépülethez tartozó *„legalább kéthelyiséges, rótt gerendákból készített*

[124] EKF Coll. IX. Sect. 23.

[125] Az egyes helyekre vonatkozó adatokat lásd részletesen: K. Németh 2013c.

[126] MNL OL S 16 No. 1081. (1828) – Planum 2-dum continuativae novae assumtionis fluvii Kapos...

[127] Lásd az állami topográfiai térképek: EOV 24–414. szelvényét.

60. ábra. A Pincehelyről (Görbő) előkerült malomkő, 2020. október (K. Németh András felvétele)

falakat még a ciszterci kolostor működésének idejében emelték. A malmot a Kiskondai-patak vizével táplálták, a mai tüskei tótól, az egykori ábrahámi apátság alól induló csatornarendszeren keresztül." A malom az 1540-es években megsérült, de a következő évtizedben újra használatba vették. Az 1610-es évekre új, cölöpalapozású épületet emeltek, a feliszapolódott tavat kikotorták, a csatorna torkolatát áthelyezték, a malomkerékről lezúduló víz által kimosott mélyedéseket az ábrahámi apátság idehurcolt köveivel és tégláival feltöltötték. A felszabadító háború során valószínűleg ismét megsérült a malom, amelyet hamarosan kijavítottak, az ingoványt a kolostor apró omladékával töltötték fel, és a malomcsatorna torkolatát ismét áthelyezték (Szabó 2010a: 63–65; Szabó 2010b: 190–191). Görbő malmát már említettük. Helyén (Pincehely-Zrínyi utca 78.) földmunka során kb. 3 méter mélyről 110 cm átmérőjű forgókő került elő (60. ábra).

3. Középkori forrásból nem ismert malmok középkori faluhelyeken vagy közelükben (toponímiák és helyzetazonosság alapján)

A középkori malmok újkori kontinuitásának kétségtelen példái azok a (többnyire csak az újkorból ismert) malmok, amelyek – mi már tudjuk – a feltűnésük idején már rég nyomtalanul eltűnt középkori falvak/templomok közelében álltak.

61. ábra. A szerdahelyi pusztatemlom és malom ábrázolása egy 1746-os térképlapon (MNL TML XV. 3. T. 20.)

a) Középkori templomok közelében fekvő újkori malmok

Az ilyen faluhelyek között is még nyilvánvalóbb a malom középkori eredete, ha az ekkorra már elpusztult, vagy csak romjaiban létező templom közelében feküdt. Sajnos területünkről olyan középkori írásos forrással nem rendelkezünk, amely templomok közelében említ malmokat, de időbeli összetartozásukról még évszázadokkal később is árulkodik topográfiai helyzetük.

Máré birtok már említett, a forrásokban 1353-tól szereplő malmai közül az egyik a magyaregregyi Kápolna malom helyén fekhetett; e malom telkén sikerült azonosítani Máré mezőváros középkori kolostorát (G. Sándor 1964: 127. 2. jegyzet).

Szerdahelyen (más néven Fülöpszerdahelyen) (helye: Bonyhád-Jung-major) 1546-ban egy, 1552-ben, 1570-ben és 1579-ben pedig egyaránt két malmot írtak össze, 1570-ben a malmok romosak voltak (Dávid 2006: 61). Egy 1746-os térkép a falu középkori templomának romjait jelzi Bonyhádtól északra, a Völgységi-patak (a térképen: *Bonyhádi Bozót Paludosum*) mentén futó Pécs-fehérvári országút nyugati felén; a patak partján, az út keleti oldalán malmot tüntet fel.[128] Helyén ma is áll

[128] MNL TML XV 3. T. 20. (1746) – Mappa possessionis Bonyhád et Praedii Fülöpszerdahely.

egy malomépület (TMFN: 359–360 – 77/374), amely így valószínűleg csaknem 500 éve kontinuus helyen létezik (61. ábra).

Hasonlóképpen, a középkori Háb falu (helye: Csikóstőttős-Pusztaszentegyház) malma Szentiház (=Szentegyház) malom néven szerepel a második katonai felmérésen, a középkori templom helyétől kb. 150 méterre. Hábon 1720-ban egy kis fölülcsapó malmot említenek (Merényi 1905: 327), Németh Béla 1900 körüli kézirata szerint *„a templom romjai helyén még ezelőtt 12 évvel malom állott, melyet »hábi szentegyház malmának« neveztek"* (K. Németh 2015a: 51).

b) Az újkorból ismert malmok középkori faluhelyek közelében

Elpusztult középkori falvak nevével jelzett malmok

Bár forrásokból nem igazolható kontinuitásuk, mégis említésre méltó, hogy több, elpusztult középkori faluhely közelében az újkorban malom létezett, amelyeket éppen az egykori falu nevével illettek.

Erre legjobb példánk az Enyődi (vagy Enyedi) malom (Kercseliget északkeleti határában): egy 1759-es térkép a templomrom mellett tünteti fel a malmot *(Mola Enyödiensis)*.[129] A malom a MKF-en is szerepel Ennyedi malom néven. A középkori falu helyét közvetlenül a malom ma is megfigyelhető helye felett azonosítottuk.[130]

Az Enyődi malomhoz hasonlóan, a vizsgált területünkön kívül fekvő Bat (Tengőd-Bati-erdő), illetve Csát (Koppányszántó-Csád) falvak felszíni nyomait (K. Németh 2015a: 168–169, 96) térképre vetítve, közvetlen közelükben a MKF-en a falunevekből képzett nevű malmokat találunk (Bati malom; Csáti malom). A fentiek alapján valószínűsíthetjük azon 19. századi malmok egy részének középkori eredetét is, amelyek a legalább két, de olykor három-négy évszázada elpusztult falvak nevét őrzik, bár környékükön régészeti terepbejárás még nem történt. Ilyen a Sarádi malom Kaposszekcsőtől kissé délnyugatra egy 1836-os térképen,[131] a MKF-en pedig a Ravaszliki malom Alsómocsoládtól délnyugatra, a Hódosi malom Gerényes és Vásárosdombó között, a Szarándoki malom Oroszlótól nyugatra, és az Alapsi malom Majos és Hant között.[132] A középkori falu nevét őrizte meg az ági határban található Almási malom is. A MKF kárászi térképlapján, az Izmény-Györei-vízfolyás völgyében feltűnik egy „Öreghimesd" nevezetű malomjelölés, melynek írásos említésére nem leltünk és a szájhagyományban sem maradt

[129] MNL OL S 16 No. 155. (1759) – Mappa haec designat plagae inter terrena Celsissimi…

[130] A szerzők terepbejárása, 2013. május 24.

[131] MNL OL S 16 No. 304. (1836) – Rajzolatja a folyó 1836-dik esztendőben meg ásatott…

[132] Helytakarékosság végett Engel Pál adattárának (Engel 2001) cellakódjait adjuk csak meg. Ravaszlik: 18014; Hódos: 18030; Szarándok: 18025; Halapcs: 18285.

nyoma. A név a Vékény és Kárász határába beolvadt Himesd település nevét őrzi. A Váraljától délre, a Mecsek völgyében fekvő „Küvesdi malom" (Kövesdi malom) helyén is valószínűleg a középkor óta malom állt, neve a közelben fekvő Kövesd településsel hozható összefüggésbe, melyhez élénk történeti hagyomány is kapcsolódik, ami szerint a váraljaiak a török időkben ide húzódtak fel.[133]

Középkori faluhelyek közelében fekvő malmok

Külön fejezetben szeretnék szólni néhány olyan malomról, amelyeket írott források alapján nem keltezhetünk vizsgált korszakunkra, ám 18. századi források, helynevek és nem utolsósorban elhelyezkedésük – egészen pontosan középkori faluhelyek mellett való fekvésük – alapján gyanítható róluk, hogy helyükön korábban is üzemelt őrlőalkalmatosság. Az alábbi lista nem rendszeres gyűjtés eredménye, szisztematikus munkával bizonyára még több újkori malomról lehetne feltételezni, hogy elhelyezkedésük alapján középkori előzményekkel rendelkezhettek.

Békatón (Dombóvár-Békató) egy 1734-es térképvázlat malmot jelöl, 1720-ban pedig még valószínűleg romok álltak itt. Ferenczi László ezek, valamint a ciszterci gazdálkodás általános jellemzői alapján középkori malmot feltételezett itt, amely az ábrahámi ciszterci apátság ide valószínűsíthető majorjának a tartozéka lehetett. A malmot a vízszabályozás és a gátépítés feltehetően megsemmisítette (Ferenczi 2003: 22–23). A középkori falu a földrajzi adottságok ismeretében a malom közelében, a Kapos árterébe félszigetszerűen benyúló földnyelven kereshető.

Dúzson az EKF-en nem nehéz felismerni a Kaposon egy duzzasztott tavat, amelynek gátján út vezet át a folyó egyik partjáról a másikra. A tóból három ágban folyik tovább a víz, a keleti, a faluhoz legközelebb eső ágon malmot jelölnek,[134] amely fekvése alapján gyaníthatóan középkori malomhely. A gátat régi gát *(cataracta antiqua)* felirattal feltünteti egy a 19. századra keltezett – annak is valószínűleg az első évtizedeiben készült – kéziratos térkép is, de a – bizonyára újonnan épített – dúzsi malmot már éppen az ellentétes oldalon, a Kapos nyugati partján jelöli.[135] Bár a falu középkori helyét nem ismerjük, kétségtelenül a mai belterület alatt, a Kapos partján fekhetett.

Gödreszentmárton középkori templomát (K. Németh 2015a: 71) az EKF még feltüntette. A templomnak helyet adó domb északkeleti lábánál, a két ágra szakadt Gödrei-vízfolyás északi ágán malmot jelölnek.[136]

---

[133] Andrásfalvy Bertalan gyűjtése, 1966. „Küvesdi malom": TMFN: 376 – 81/80.
[134] EKF Coll. XI. Sect. 28.
[135] MNL OL S 70, No. 125.
[136] EKF Coll. IX. Sect. 26.

4. Malmok és átkelők kapcsolata

Röviden meg kell emlékezni a malomgátak, mint átkelőhelyek fontosságáról, amelyeknek az újkori természetalakítás előtt kiemelt szerepük volt az úthálózatban. Utóbbiak ellenőrzésére nem ritkán már a középkorban is várak épültek, amelyeket a hódoltság idején is használhattak (pl. Döbrököz), de a törökök is építettek palánkokat a már létező malomgátak és utak mellé.

Előbbire példa a már idézett Döbrököz, ahol a 1720-ban a falu mellett fekvő egyik malom helyét így adták meg: *„amint a kelő a vár felé átalmegyen"*. Utóbbira említhetjük a már elemzett Berkit, ahol szintén van késő középkori adat malmokról, s ahol rövid életű, beszédes nevű török palánkvár létezett Berkigát néven. A malomgáton keresztül haladó utak védelmére épült török palánkok másik jó példája a Pincehely és a Görbő között futó malomgát közelében, a Kapos szigetén létesített párkány; mindkét oldalon középkori eredetű (1546-tól, illetve 1690-től említett) malom is működött (K. Németh 2013a).

Természetesen nem minden, átkelőhelyként szolgáló gátat őrzött erősség. A Kapos átkelőin feljebb felsorolt, váras helyeken kívül át lehetett kelni Kurdon is (ezért *„csinálták"* a gátat a törökök 1552-ben) és említettük már a Dúzson a 19. században jelölt régi gátat is, ami kétségkívül hasonló célt szolgálhatott.

A TÖRÖK HÁBORÚK HATÁSA, TAVAS ÉS ÁRKOS MALOMTÍPUSOK

A koppányi szandzsák török adóösszeírásai arról tanúskodnak, hogy a térségben a 16. században többé-kevésbé még folytonos a malomhasználat. Ezt követően felgyorsul a pusztásodás, ám a jó helyzeti adottságokkal rendelkező malmok hosszabb-rövidebb ideig tartó lakatlanság és a háborús viszontagságok ellenére is újratelepülhettek. A térségben ott maradtak fent működő malmok, ahol a népesség is helyben maradt (Mecsek, Hegyhát), illetve ahol az új lakók berendezkedése a régi malomhelyet újra „életre hívta". A történeti szakirodalomban kevésbé ismert, hogy a huzamosabb ideig lakott rác falvak és garnizonok határában is működtek malmok, több közülük a régi faluhelyektől kölcsönzött nevét vitte tovább. Ilyen volt például a Kápási malom, melyet a mágocsi *Poznán* bírt, illetve a mágocsi rácok által használt Ravaszliki malom.[137] A nyergesi rácok az Enyődi malom birtokában

[137] Kápási malom: MNL BML IV. 1. p. 3. VIII. 238. (1752), Ravaszliki („Roaszliki") malom: MNL OL P 108. Rep 92. cs. 555. f. VIII. n. 307. (1756)

voltak.[138] Rácok malombirtoklására utaló további adat, hogy a döbröközi garnizon 1693-as leírásakor négy malmot említenek a mocsárban, melyek közül kettőt *„elég jó"* állapotúnak írnak le.[139] A magyar népesség eltűnése tehát nem jelenti azt, hogy a régi falvakhoz tartozó malomhelyek megszűntek volna. A malmokon kívül utak, templomok, csárdák, révhelyek kontinuitásával – még a háborús viszontagságok és a népességcsere ellenére is – számolnunk kell.

Számtalan pusztulásra utaló forrásrészlet, adat áll rendelkezésre, melyekből a malmok helyzetére (forgalmi fekvés), felszereltségére, használati módjára is következtethetünk. Ezek közül egy igen kifejező példa a Kapos vizére telepített pincehelyi malom esete:

> *„A háború előtt [ti. Rákóczi-szabadságharc] igőn derék három kerekű malma volt az uraságnak mellyben a városiak harmadoltak volna, de azon malom az elmúlt háborúkkal tűz miat tellyességgel elégett, semmivé lőtt. A Gáttya az is a' Kaposi, az mellyen a' malom volt egészen el hordotta."*[140]

A pusztulás mellett az újjáépítés is a kor, még inkább a háborúk utáni reorganizáció velejárója volt. Erre példa Dombóvár egykori malma, melynek reparálását az Esterházyak dombóvári uradalmának 1692-es összeírásában „irányozzák elő":

> *„Vagyon az Berekben egy Puszta Malom helly, az holott az előtt az Töröknek Malma vólt, azt jövendőben megh csinálhatni."* (Szőke Sándorné Zsíros 1983: 8)

A két háborút követő összeírásokból kitűnik, hogy a több kerékre épített, átkelők mentén fekvő malmok több pusztulást szenvedtek, állapotuk rosszabb, mint a dombok között elhelyezkedő, védettebb helyen fekvőké.[141] A török kiűzése utáni időkből már jóval több iratanyag áll a kutatás rendelkezésére: uradalmi összeírások, urbáriumok, vármegyei adóösszeírások, malomösszeírások, kéziratos térképek.[142]

[138] MNL OL P 108. Rep 92. cs. 555. f. VIII. n. 322. (1745); 324. (1747); BML IV. 1. f. 3. XVII/512. (1760)

[139] MNL U. et C. 29:47.

[140] Nova Conscriptio Bonorum […] Infra Lacum Balaton existentium facta per Ladislaum Egry […] bona deputatum. Mense Sept. Anno 1712. MNL OL P 108. Rep. 35. cs. 247. f. D. n. 123.

[141] Lásd a malmokra vonatkozó adatokat: Merényi 1904; Merényi 1905; Szőke Sándorné Zsíros 1983.

[142] Malmok számára és a tulajdonosokra vonatkozó iratcsoport: MNL TML *Conscriptio domestica et regnicolaris* Ö. 260–305. (1695–1752). MNL BML IV. 6. c. Baranya vármegye adószedőjének iratai. *Háziadó-összeírások* 0.a–43. (1695–1752). Malomösszeírás: Móró 1981; 1982; 1983; 1986. Egyéb baranyai forrás: *Széchényi Ferenc-féle descriptio*. (Descriptio Physico-Politico-Topographica Comitatus Baranyiensis, 1785–1786. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Lat. 289.).

Az említett források alapján a malmok több szempont szerint is csoportosíthatók. A vízejtetés (felül- vagy alulcsapott), a malomtengely iránya (horizontális, vagy vertikális), az őrlőkövek száma (egy, kettő, három stb.), a kerekek száma (egy, kettő stb.) alapján. Emellett számos, a malom teljesítményére, illetve állapotára utaló jelzőt is használnak az összeírók, amelyek objektív összehasonlítás alapját sajnos nem képezhetik *(„malmocska", „derék malom", „jó malom", „forgó malom").* A forrásokban gyakran fordul elő a *„potyogó", „kotyogó"* megnevezés, amely a hozzá kapcsolódó lekicsinylő jelzőkből kiindulva inkább a szerényebb őrlőképességű, kis kővel működő darálómalmok megnevezése lehetett. Érdekességként említjük meg, hogy a kifejezést a 20. században is használták a tájon, a *kotyogó* a völgységi magyar molnárok nyelvén a régi típusú, őrlőköves (nem hengerszékes), kizárólag vízzel működő malmok elnevezése volt.[143] Az írásos források alapján nem, vagy ritkán, a térképes ábrázolásoknál annál gyakrabban vehetjük szemügyre a malmok vízkezelési rendjét, mely igen fontos tanulságokkal szolgál a táj történetére és a telephelyek átalakulására nézve.

Tavas malom

A tavas malom esetében az erővizet a patakvölgy (vagy a folyó egyik ágának) elgátolása során feltorlódott víz biztosította, ennek „működési elvéről" egy alábbi, Töröcskéről (ma Kaposvár része) szóló forrásrészlet tájékoztat:

> *„Ezen a' határon is vagyon egy kotyógó malom mullott év annno 1710. maga számára épített egy Kósa János nevű paraszt ember, mikor esős üdő van, csak akkor forogh."*[144]

A forrásrészlet tartalma szinte teljesen azonos azzal, amit Lambrecht munkájában az ún. *„pokolidő malomról"* olvashatunk. A részletből kitűnik, hogy az időjárás szeszélyei jelentősen befolyásolták az őrlés idejét, ami arra az időszakra korlátozódott, amikor elegendő csapadékvíz gyűlt össze a tóban. A tóból vályún vezették a vizet a rendszerint alulcsapott malomkerékre. A malomtóból erővizet nyerő kisebb malmok

[143] Fábrics Gyuláné sz. Czigony Ibolya, Kárász. A kotyogó kifejezés Mezei Ottó (Kárász) szerint a kis kövű, kis garatú malmok elnevezése lehetett, ahol egy rázót szereltek a garat alá, ami a forgó malomkővel érintkezett és annak mozgási energiát továbbadta, megkönnyítve ezzel a gabona lefolyását. A rázó ugrálása, ütemes mozgása „potyogó", „kotyogó" hanggal járt. A szakirodalom szerint (Pongrácz 1967: 47–48) az ilyen malmoknál a malomkő és a garat között egy ún. „kisgarat" is volt, melyet a „rázófa" vibrációja mozgatott.

[144] Nova Conscriptio Bonorum […] Infra Lacum Balaton existentium facta per Ladislaum Egry […] bona deputatum. Mense Sept. Anno 1712. MNL OL P 108. Rep. 35. cs. 247. f. D. n. 123.

a vízvisszatartás rendszerét tekintve hasonlóak voltak a Kaposra telepített, több kerékkel működő nagy malmokhoz. Tavas rendszerű malmok már a török előtt is jelen voltak a tájon.[145] Közvetett adatok révén az is gyanítható, hogy e tavakban halgazdálkodás is folyt, mivel a tavas malmok több esetben is „barátok" birtoklásához köthetők.[146] A tavas malmok előfordulásának egyik meghatározó korszaka a 17–18. század lehetett, mindezt visszakövetkeztetéses alapon állíthatjuk, a 18. század végi térképeinkről szinte már teljesen eltűnik ez a malomtípus, holott a század közepén még számos adat szól róluk. Korábbi számarányukra vonatkozóan azonban még becslésre sem vállalkozhatunk. A tavas rendszerű malmok bizonyosan addig működtek, amíg kevesebb ember élt a tájon, és elegendő szántóföld és rét állt számukra rendelkezésre.[147] A malomgát által felduzzasztott víztömeg nagy területen vizenyősítette el a völgytalpakat, az így kialakuló – korabeli szóhasználattal élve – *berkeket* és *bozót*okat halászatra, vadászatra, nádvágásra, gyűjtögetésre és az állatok rideg (főként téli) legeltetésére használták. A tavas malmok gyakran okoztak víztorlasztásos károkat, melyek főként a szénakészítést és a szénabetakarítást veszélyeztették.[148]

> *„[…] Fatensnek tudására roaszliki földben a réteknek szélén malmot csinált Mocsolági uraság, melynek árkát mivel a vízállás almási határban károkat tett méltóságos herczegi háznak tisztjei elvágatták, úgy a malom idővel elpusztult […]"*[149]

A kaszálók iránti igény növekedése, továbbá a károkozás megszüntetésének igénye előmozdította egy másfajta elrendezés, az árkos vízejtetés általános elterjedését.

---

[145] Halastavas malomra utaló adatunk van a Koppány-völgyből, Peremartonból (Somogyacsa határában). 1524-ben a veszprémi püspök kúriájához tartozó háromkerekű malmot említi az urbárium, amelyet a halastóból kifolyó víz működtetett *(una piscina bona et satis magna, que volvit molendinum trium rotarum).* Kredics – Solymosi 1993: 67.

[146] A Györgyi kolostor alatt fekvő halastóra egy 1756-os vizitában tesznek említést (Tóth 2002: 136.). Feltehetően az ábrahámi kolostor békatói és tüskei malomtavát is használták erre a célra. (Ferenczi 2003: 22–23.; Szabó 2010a: 63–65.; Szabó 2010b: 190–191.)

[147] Hasonló jelenség történt a Filep Antal (2009) által bemutatott bakonyalji és bükkalji területeken.

[148] Tó átszakadására (nem víztorlasztásos kár) már 1482-ből is van adatunk. Ebben az évben István dömösi prépost a pálosoknak adta a prépostság *Fekethew* nevű pusztáját, részben kegyességből, részben kárpótlásul, mert az általa építtetett halastóból kiömlő víz (valószínűleg a gát átszakadásával) a szentpáli pálosok két döröcskei (ma Somogydöröcske) malmát és rétjét elpusztította *(quia duo molendina […] fratrum per inundacionem ex piscina per eum constructa sunt suffocata).* DAP II. 435. F. Romhányi Beatrix szerint e két malom Szentpálon állt: F. Romhányi 2010: 148.

[149] MNL OL P 108. Rep 92. cs. 555. f. VIII. n. 307. (1756)

Árkos malmok

Az árkos malmok főként a nagyobb eséssel rendelkező patakokra voltak jellemzők. A Mecsekben, a Hegyháton és a Zselic élénkebb domborzatú területein már a középkor folyamán is az ilyen rendszerű malmok lehettek túlsúlyban. A jelzett területeken feltehetően mindvégig megtartották fontosságukat. A középkori eredetű árkos malmoknál minden bizonnyal a 18. századig nem végeztek vízvisszatartást, a gáttal elterelt patakvizet egy viszonylag rövid (100–300 méter) árok segítségével, közvetlenül vezették rá a malomkerékre. Vízvisszaduzzasztásra azért sem lehetett szükség, mert a köves rendszerű, szerényebb őrlőképességű malmok működtetéséhez kisebb forgónyomaték is elégséges volt, tehát azok kisebb kerékkel és állandó vízfolyásnál is üzemelhettek. Ilyen, a 19. század végén már avíttnak számító, duzzasztás nélküli megoldást alkalmaztak a kárászi Szabó-malmon, aminek javadalmát annak értékesítéséig a kárászi plébánia élvezte, ezért sokáig Papmalomnak nevezték.

> *„A malomnak rendszeres duzzasztó műve nincsen, mert magán a fővízfolyáson fekszik, a völgy fenekén pedig egy vadvíz árok van, párhuzamosan a malomcsatornával. A malomfőnél zsilip nincsen, úgyszintén árapasztója sincsen. Malomfőül egy rozoga deszka szolgál, melynek magasságára a terveken feltüntetett hasonlító sík felett 98.53 méter. A malom hajtására egy 1,35 m. sugarú felülcsapott kerék szolgál, az üzemet ezen kerék tengelyére erősített fogaskerék hajtja, a malom vám őrlő és sima őrlésre van felszerelve, belső berendezése 2 pár kő és egy henger.”*[150]

A malomárkok kiásása és fenntartása is költséges volt. Egy Esterházyakkal kötött malomépítési szerződésből (Haibláib Imre kontraktusa) például kiderül, hogy a dombóvári uradalom Szarvasd pusztáján 1791-ben felépített új malom költségeinek felét (352 forintból 152-t) a malomárok kiásása adta, melynek hossza 1014 öl volt.[151]

Magasvezetésű árkos malmok

Az árkos malmok újabb típusa a 18–19. század fordulóján terjedt el, melyben az egyre fokozódó őrlési igény legalább annyira szerepet játszott, mint az uradalmak alkalmazásában álló tanult, „felvilágosult” gazdatisztek és mérnökök tevékenysége. Ebben az új rendszerben „magasvezetésű”, hosszú lefutású (több km-es) malomárkokat alakítottak ki. A malomárkok a patakkal (vadvízárok) párhuzamosan, a dombok szoknyáján, meghatározott tengerszint feletti magasságot tartva haladtak, majd a malomkereket elérve fenékszintjük lépcsőszerűen, több métert (kerék nagyságához

[150] KVL 6. 12b. XXVI/2. 42. cs.

[151] MNL OL P 108. Rep. 35. cs. 248. f. E. n. 139.

mérten) esett. Az árkok füzérszerűen kapcsolták össze a völgyben fekvő malmokat. Egy-egy árkon 4-8 malom is lehetett, anélkül, hogy a természetes árokból vízutánpótlást kapott volna. Ezzel az átrendeződéssel egy lényegesen kiépítettebb és műszakilag is rendszeresen felügyelt rendszer jött létre, ahol a malomárkokban történő vízvisszaduzzasztás mellett zúgók (árapasztó) építése, a malomkerékre érkező víz mennyiségének uradalmi (majd hatósági) szabályozása is a vízkezelés velejárója lett (Máté 2014c: 487–491).

A tavas malmok tehát vélhetően azért terjedtek el, mert elkészítésük kisebb munkabefektetést igényelt, ugyanakkor az általuk lefoglalt, igénybe vett réti területek szénájára sem tarthattak még igényt. A 18. században már visszaszorult ez a malomtípus, melyet a csekélyebb vizű patakokon is felváltott az árkos, vízduzzasztásos malomféleség. A Kaposon létesített keresztgátas malmok állandó árvízveszélyt eredményeztek, elrontásukra a 18. század folyamán került sor, így a Kapos szabályozásával végképp megszűntek a folyó menti, duzzasztásos malmok, számuk is kevesebb lett.

5. Az enyődi példa (pusztulás és újjászületés)

A korábban már említett Enyőd (Enyed) település Dombóvár közelében, a Kerceligeti-patak alsó, Kaposba torkolló szakaszánál feküdt. E település példáján nyomon követhetjük az eddig bemutatott változásokat. A falu a török alatt elpusztult, a környékére a hódoltság idején rácok telepedtek. Határát a közeli Nyerges rác lakói élték, akik az említett, akkor még *Enyődi-víznek* hívott patakon két malmot is bírtak. A faluról rendelkezünk ugyan birtoklástörténeti adatokkal, malmairól azonban nem találunk a 18. századnál korábbi említéseket.

A felső malom a felszabadító háborúk idején pusztulhatott el (62. ábra). Tulajdonosa Szávó Nyergesác, majd Vuitza volt. A tanúk *kalán malom, kalányos malom,* rácul pedig *kaszikár vodenicza, kaszikárica* néven emlegették az épületet, ami arra utal, hogy a mai Magyarországról eddig nem adatolt, ún. kanalas malom egyik török kori előfordulásával van dolgunk.[152] A kanalas malom a 19–20. században a Balkánon és a Déli-Kárpátokban fordult elő. Első hazai leírója, Cs. Sebestyén Károly szerint a csekélyebb vízhozamú hegyvidéki patakokra telepítették: *„csak ott van ilyen malom, ahol kevés vízű patak folydogál. [...] Fősajátsága valóban az, hogy aránylag igen kis vízmennyiség az, a mely a kanalas kereket mozgatja."* (Balázs – Vajkai

[152] A nevek említése: MNL OL Es. Rep. 92. cs. 556. f. C. n. 330. Balázs György és Vajkai Zsófia (1999: 255) szerint a magyar kanalas malom a német löffelmühle tükörfordítása. Forrásaink szerint ennek a malomtípusnak ez volt a belső fejlődésű elnevezése.

62. ábra. Enyőd puszta belső részét ábrázoló térképrészlet, amin az újjáépített Enyődi malom és az elpusztult kalán malom is látható (MNL OL S 16 No. 0155, 1759. – Mappa haec designat plagae inter terrena Celsissimi…)

1999: 255–256; Cs. Sebestyén 1908: 58; Vajkai 1983: 351; Pongrácz 1967: 57–61). A *Kalán malom* Enyőd és Szederjes falu határán feküdt, a határvonal a malom gátját vagy tavát (pontosan meg nem állapítható) átmetszette. Feltételezhető tehát, hogy ez a malom egy olyan korszakban létesült, amikor a korábbi birtokhatár szerepe megváltozott, bizonyos mértékig súlytalanná vált, vagyis vélhetően a török időkben. E két adat alapján talán nem alap nélkül gondolhatjuk, hogy a *Kalán-malmot* a török hódoltság idején felköltöző rácok létesítették, egy Balkánról származó, kevésbé termelékeny malomtípust honosítva meg a tájon. Nem zárható ki ugyanakkor az sem, hogy a malomhely közelében a középkorban malom állt volna, mivel terepbejárásunk során egy – valószínűleg a középkori Szederjessel azonosítható – települést ettől a helytől néhány száz méterre nyugatra azonosítottunk.[153]

Az alsó malomhely régiségéhez ellenben semmi kétség sem férhet, mivel az a terepbejárásunk során azonosított Enyőd középkori faluhelye alatt fekszik. Sajnos a tanúk által a malom fölött emlegetett enyődi templomot mindezidáig nem sikerült azonosítanunk. Ellenben a tómeder fekvése és a malomgát helyzete (melyen felte-

[153] Kercseliget, Berek. A szerzők terepbejárása, 2013. május 24.

hetően a faluba vezető út is futott) is hozzávetőleges pontossággal megállapítható. A malomhely régiségéről árulkodik az a körülmény is, hogy a 19. század végéig megtartotta a falura utaló nevét, vagyis Enyedi-, illetve Enyődi malomként emlegették, a vízikönyvbe is ekképp vették fel. A tanúk közül néhányan, igaz egy hamisnak bizonyult (a kercseligeti földesúr földszerzésének támogatását célzó) eredettörténetbe szőve a török előtti falu templomának „alapításával" hozták kapcsolatba.

> *„[…] ott volt háza Egyed nevű embernek, aki is azon a helen ahol mostanában is malom vagyon malmot csinyált vala, arul nevezték egyed malmának és mint hogy ezen ember vagyonos ember volt az templomocskát is melynek falai látszanak ő építette, Sz. Egyed tisztességére azon okból azt is Egyedi templomnak hívták idővel osztán falunak elpusztulása után az Egyed nevét Enyődre fordították, és az malmot Enyődi Malomnak, a Templomot Enyődi Templomnak is nevezték […]"*[154]

A visszaemlékezők mindegyike régi malomhelynek nevezi az Enyődi malom helyét.

> *„[…] azon puszta templomot és a régi ott lévő malmot a hol most is kercseligeti uraságnak malma vagyon"*[155]

Az Enyődi malom a török világban is rácok tulajdonában volt. Első ismert tulajdonosa *Komadin Ignatia* nyergesi rác volt. A felszabadító harcok után már *Vuitza* és testvére, *Mitár Bradáskovics* bírta. A testvérpár a Rákóczi-szabadságharc idején társaikkal együtt a Dráván túlra menekült. Mitre Bradáskovics és fia Martin viszszatért a tájra, azonban „félelmükben" sem a malom újjáépítését, sem a letelepedést nem kísérelték meg.

> *„Volt szándékuk azon alkalmatossággal is midőn fel jöttek volt kurutz világ után, hogy megmaradjanak, de látván malmoknak is pusztulását, s azon kívül, hogy körül belül ottan ráczok nem laktának vissza mentek Litoban* [Liptód, Baranya]."[156]

Az épületet 1711 után a térségbe költöző magyarok építették újra. *Nagy* (avagy Pap) *Ignácz* és *Lehőcz Ádám* dombóvári, valamint *Cséplő Mihál* szabadi lakos lettek az árendás molnárok, akik az akkor földesúrtól Madarász Lászlótól 10 évi adómentességet kaptak.[157]

---

[154] Bári Mihály vallomása (60 éves, Szabadi), MNL OL P 108. Rep 92. cs. 556. f. VIII. n. 324. (1747)
[155] Cséplő Mihály (46 éves, Szabadi) vallomása, MNL P 108. Rep. 92. cs. 556. f. VIII. n. 324. (1747)
[156] MNL OL P 108. Rep. 92. cs. 558. f. XI. n. 424. (1747)
[157] Farkas Mihály vallomása (58 éves, Szil), MNL OL P 108. Rep 92. cs. 556. f. VIII. n. 324. (1747)

„Minthogy pedig a fatens [tanú] testvérbáttyával Cséplő Mihállyal és Dombóvári lakós sógorával megvisgálván szederjesi puszta malomnak [Enyődi malom] állapotját által látták azt, hogy jó volna ő nékik ott malmot újonnan építeni."[158]

Az új malomépület az 1759-es térkép ábrázolása szerint fából készült és alulcsapott, kerékház nélküli malomkerék hajtotta. A malom az államosításig működött. Később – tulajdonosa után – Krakler-malomnak is nevezték. Az 1759-es térképen még malomtavas, az 1865-ös kataszteri térkép már árkos rendszerűként jelölik. A malomhoz futó víz a kercseligeti határban fekvő Bodó-malomtól, magasvezetésű csatornában jutott el az épületig, vagyis a vízkezelést tekintve a „modernizációs" folyamat itt is végbement. Tóth János építész az 1950-es évek végén még megörökítette az akkor már elhagyott, de álló, deszkafalú (talán zsilipelt, gerendavázas) épületet, amely feltehetőleg az árkos rendszerre való átállás idején (19. sz.) készülhetett (Tóth 1964: 212). A malmot a kollektivizálás után széthordták, lerombolták. Terepbejárásunk során a malomárok, a kerék mögött kimélyült kis tavacska és a malomépület törmelékei voltak kivehetők. Egyetlen épebb részlete a gerendelynél lévő, kváderkövekből rakott lábazat, mely esősebb időben most is félig vízben áll.

6) Területi koncentráció változása a 18–20. században

A 18. századtól kezdve a népesség megsokszorozódott a tájon. A gabonanövényeknek egyre nagyobb jelentősége lett, ezért a malmok száma is nőtt. Érdekes módon a Kapos mentén relatíve kevesebb a malom, mint a nagyobb esésű mecseki vizeken. Ez összefügg a Kapos szabályozásával, amelynek során a régi gátas malmokat elrontották és nagyobb kapacitású malomcsatornás malmokat helyeztek üzembe. A folyó kis esése miatt igen ritkán állhattak csak az új malmok.

Ebben az időszakban egy másik változást is megfigyelhetünk. A kisebb mellékpatakokon létesített malmok megfogyatkoztak. Egyik legszembetűnőbb változás, hogy a Mecsekről északnak folyó kicsi, de gyors folyású, nagy esésű patakokon épített malmok beszüntették tevékenységüket. Az 1920-as években szűnt meg a magyaregregyi Kápolna-, a Krajcár-, a Tótfülöp-, a kárászi Peske-, a szászvári Pacsker-malom, amelyeket nem modernizáltak. Megszűnésük oka a csekélyebb vízhozam mellett az lehetett, hogy az 1860-as évektől kezdve fokozatosan átalakult a vidék tájszerkezete. A török időkben és a 18. században kialakított mecseki irtásföldek az erdő- és legelő elkülönözések után az uradalom tulajdonába mentek

[158] Cséplő István vallomása (n. a.), MNL OL P 108. Rep 92. cs. 556. f. IX. n. 333. (1759)

át, aki beerdősítette azokat, tehát a malmok körül eltűntek a szántók. A szántóföldek területi súlya áttevődött a Völgységi-patak völgyébe és az attól északra fekvő dombságokra, ahonnan már hosszadalmas, fáradságos lett volna felszállítani a gabonát a szűk mecseki völgyekben fekvő malmokba. Ezekre a kis kapacitású, régi őrléstechnikájú, „kotyogó" malmokra még emlékeznek a molnárok leszármazói, de hogy mennyire idejétmúlt rendszerűek voltak arról a róluk fennmaradt „malomcsúfolók" tanúskodnak leghűségesebben.

A csikóstőttősi „*Kotyogómalom*" az adatközlők szerint olyan kis teljesítményű volt, hogy rigmus is szólt erről:

> „*Egy csöpp kevés, kettős sok / Három meg már nagyon sok.*" (BMFN I.: 53 – 3/156)

A kárászi Peske (Imhóf) malomról a következő, egyszerűbb őrléstechnikára, vízkezelésre és kombinált meghajtásmódra utaló visszaemlékezések maradtak fent:

> „*Azt mesélte mindig öregapám, hogy olyan kicsike [...] olyan gyönge vize volt, hogy amikor a kacsákat leengedték a vízre akkor megállt a kerék, mert elfogták a vizet [...] ezt csak olyan poénnak mondták.*"[159]

> „*[...] ilyen köves darálómalom volt, de én arra már nem emlékszem, de azt hiszem talán még az apám sem emlékezett rá, hanem azok is úgy hallották.*"[160]

> „*De víz nem volt (mindig) elég. Az emberek lépkedtek a keréken; taposó malom volt az régen.*"[161]

Ekkor szűntek meg a csekélyebb vizű dombsági patakokon létesített vízimalmok is, mint az egyházaskozári Sauerwein-malom vagy a hegyhátmaróci vízimalom. A vízimalmok a 19–20. század fordulóján tehát a bővebb vizű és nagy esésű patakokon maradtak fent, és ott is volt rá esély, ahol kevés víz volt ugyan, de sok gabona termett. A 20. század elején már egy „veszélyes vetélytárs", a gőzmalom vonzza magához a kuncsaftokat, s megkezdődött a szerényebb vízfolyásra települt malmok elsorvadása. Meg kell jegyeznünk, hogy ahol a malomgazdaságok anyagi lehetőségei engedték, segédmeghajtást (szívógáz motor, villanymotor stb.) használtak, illetőleg magát a vízimalmot alakították át gőzmeghajtásúvá. A modernizáció és a kedvezőtlen vízrajzi viszonyok a telephelyi folytonosságot nem mindenütt

159 Mezei Ottó, Kárász 48 é. (2004).
160 Mezei Ferenc, Kárász, 76 é. (2004).
161 Kereszturi József, 61 é. (1966, gy. Andrásfalvy Bertalan)

szüntették meg, még mindig jelentős számú, főként magasvezetéses rendszerű, középkori telephelyen felépült vízimalom volt üzemben. A malomhelyek fennmaradására nézve a legnagyobb változást az iparengedélyek bevonása jelentette, melynek következtében az összes vízimalmot bezárták (Máté 2014c: 494–496).

7. TANULSÁGOK

A fenti példák alapján megállapítható, hogy a török kiűzése utáni újratelepítések idején a középkori helyükön kontinuus települések malmait részben – nyilván megfelelő javítás, újjáépítés után – tovább használták. Ezek egy jól körülhatárolható csoportja az egykori várak közelében fekvő malmok csoportja, amelyek gátja a török korban átkelőhelyként is szolgált (Berki, Görbő). Egy részük középkori említésük alapján már a középkorban is fontos úthálózati és védelmi szerepet tölthetett be (Döbrököz, Simontornya, Tamási).

Számos elpusztult késő középkori-török kori település régészetileg azonosított helyén, illetve közvetlen közelükben is kimutathatóak malmok az újkorban, helyük a táj modern kori átformálásáig (vízszabályozás, téeszesítés) alkalmas volt malom üzemeltetésére. Újkori térképek malom-jelölései – más, a kutatás által a településtörténeti kontinuitás lehetséges elemeiként már korábban is meghatározott tereptárgyakhoz (pl. utak, csárdák) hasonlóan – a középkori településhálózat táji lenyomatai lehetnek még abban az esetben is, ha középkori előzményükre nincs írott forrás (Rosta 2010; Csiffáry 2003: 61).

A malmok kontinuitását tekintve fontos kérdés, hogy volt-e változás a török alatti malomhasználatban és a malmok vízkezelési gyakorlatában és szerkezeti megoldásai terén. Minden bizonnyal az egyszerűbb víztárolási és malomszerkezeti megoldások terjedtek el. Valószínűsíthetően gyakoribb lett a malomtavas elrendezés, új malomtípus lehetett a tájon (de legalábbis ekkor van róla először adatunk) a kanalas malom, melyet eddig csak Erdélyből és a Szörénységből írt le a néprajzkutatás. A vidék újjáépülésével párhuzamosan a malmok száma is növekedett. Az új népesség beköltözésekor a régi malomhelyeket ismét használatba vették, de egyre inkább árkos rendszerűre építették ki azokat. A víz esési erejének tökéletes kihasználása végett a 18. század végétől magasvezetésű malomárok-rendszerek épültek, amin malmok sorozatát telepítették az uradalmak. A 19. század második felétől csökkent a malmok száma, a kedvezőtlen adottságú, kis kapacitású malmok megszűntek, helyükre döntően gőzmeghajtású vagy vízikerekes, de segédmeghajtással szerelt, emeletes épületeket emeltek. A topográfiai kontinuitás azonban még így is sok malom esetében tovább élt, nem befolyásolta a vízvisszatartás rendszerének

változása, amely alapvetően a népességnövekedésből és az őrléstechnika változásából következett. A változásokat mintegy sűrítve tapasztalhatjuk meg az Enyődi malom esetében, ahol a török alatti és utáni hasznosítási rendszer és a 19. századi átalakítások hatása is megfigyelhető. Az Enyődi malom végét – akárcsak a többi vízimalom bezárását – a malomipar államosítása jelentette, melynek következtében a vízimalmokat bezárták. A középkor óta élő telephelyi folytonosság és az egymásra szervesen épülő vízkezelési, tájhasznosítási modellek kontinuitása megszakadt. A nagy malomsűrűségű területek és a kontinuus malomhelyek meghatározása kitűnő útmutatással szolgálhat a helyi, természetbarát energianyerési módszerek (törpe vízierőművek) jövőbeli elterjesztésekor.

K. Németh András[162]

Barátok tava – tájrégészeti és történeti megközelítések egy helynév eredetéhez

A Tolna megyei Hegyhát északi részén fekvő Kisszékely település északi szélén található a Barátok tava nevű népszerű horgásztó. Keletkezését az ismeretlen eredetű helyi hagyomány szerzetesekkel hozza kapcsolatba. Ennek legkorábbi megfogalmazását 1938-ból ismerem, Kiss István így ír erről simontornyai helytörténeti monográfiájában: *„A mai Kisszékely […] 1571-ben »Beraten-szigel« (Barátszékely). Erre utal a még most is használt Barátok tava helynév, melynek eredete Buzlay Mózesig vezethető vissza, ki itt két ma is létező halastavat ajándékozott a prédikáló szerzeteseknek."* (Kiss 1938: 74).[163] A tó közelében, tőle nyugatra fekvő erdőben található a Barátok pincéje vagy Barátok barlangja, amelyet a hagyomány szerint a törökök hagytak itt (TMFN: 90 – 10/59).[164] Az efféle névmagyarázatok, amikor a helyi lakosok a helynevekből „következtették ki" azok eredetét, a magyar nyelvterület egészére jellemzőek (MNL IV.: 38). A helynevünkhöz hasonló, a birtokos nevéhez kapcsolt -tava utótaggal képzett földrajzi nevek a középkor óta elterjedtek, pl. a kimerítően feldolgozott Szabolcs megyében a középkorban Apáttava, Ispántava, Páldeák-tava, Pap-tava, Prépost-tava, Úr-tava nevű tavak léteztek (Mikesy 1940: 5, 14, 24, 26, 28). A Barátok tava helynév kapcsán is felmerülhet a középkori eredet, 'barát' szavunk 'szerzetes' jelentése ekkorra már régen kialakult (TESz I. 246).[165]

A kisszékelyi Nagy-árok (vagy Kisszékelyi-árok, a 19. századi kataszteri térképen Wassergraben) eredeténél, annak két ágán létesített, V alakú Barátok tava két szára közti, északnyugat-délkelet irányú félsziget kiváló adottságot biztosított a védett vízparton előszeretettel megtelepedő embernek minden történeti korban. 1996-ban

[162] Köszönöm a lelőhelyet bejelentő Oláh László (Simontornya) segítségét, adatait, lektoromnak, Zatykó Csillának pedig a kézirathoz fűzött hasznos megjegyzéseit.

[163] Nem lehetetlen, hogy a mai is élő hagyomány éppen Kiss István művén alapul. Egy horgászati honlap napjainkban pl. így jellemzi a tavat: *„500 éve a Ferences rendi szerzetesek, »barátok« által létesített, völgyzárógátas tó"*. http://www.horgasz.hu/page/54/art/54/akt/54/html/kisszekelyi-baratok-tava.html [a letöltés időpontja: 2012. november 16.]

[164] Erre lásd részletesen: 189. oldal 232. jegyzet.

[165] Ugyanez a helynév megtalálható Jászfényszaru határában is, ahol a tó mellett Árpád-kori egyházas falu fekszik (Langó 2006: 81).

63. ábra. Temerkény falu helye a Barátok tava két ága által közrefogott földnyelven, 2013. március (K. Németh András felvétele)

lakossági bejelentés nyomán Ódor János Gábor bejárta a földnyelv keleti részét (az álló növényzet a nyugati oldal bejárását lehetetlenné tette).[166] A tóhoz közelebb eső részen a vízzel párhuzamosan a lengyeli kultúra kerámia-töredékeit, vele átfedésben északabbra kb. 700 méter hosszan a rézkori péceli kultúra edénydarabjait figyelte meg. A keleti patakág mentén kisebb római megtelepedés régészeti nyomait is azonosította.

2012. novemberben, majd 2013. márciusban szintén lakossági jelzésre kerestem fel újra a lelőhelyet, amikor immár a dűlő teljes területén, nyugaton egészen a nyugati patakágig sikerült megfigyelni a másfél évtizeddel korábban leírt kultúrák felszíni nyomait. A terepbejárás jelentőségét szempontunkból az adja, hogy a dűlő nyugati részén, a tó két ága által közrefogott félsziget kiemelkedő, északnyugat-délkelet irányú gerincén (63. ábra) néhány középkori kerámia-töredékeket is találtunk, a leletbejelentő Oláh László előzőleg pedig többszöri terepszemléjén számos középkori cserepet gyűjtött. A lelőhelyen középkori leletanyag létéről korábban nem volt tudomásunk, most tehát adott volt egy olyan középkori faluhely, amelyet meg kellett feleltetni a környék okleveles adatokból ismert, terepen nem azonosított középkori településeinek egyikével.

A környéken feküdt egy *Temerki(n)* nevű középkori település, amelynek emléke nem maradt fenn helyneveinkben, így pontos helyét a korábbi településtörténeti kutatásoknak nem sikerült meghatározni. Csánki Dezső az okleveles adatok alapján még *„Pinczehely, Görbő, Miszla, Pálfa sat. vidékén"* kereste (Csánki 1897: 455), Engel Pál hasonló forrásokra támaszkodva pedig Pálfától nyugatra helyezte (Engel 2001). Mint látni fogjuk, a lokalizálásban Dávid Géza jutott legközelebb a valósághoz a török defterek alapján, aki szerint az egykori falu a mai Kisszékely mellett feküdt (Dávid 1982: 132). Tekintsük át röviden időrendben a Temerkény falura vonatkozó adatokat. A település neve puszta személynévből, magyar névadással keletkezett,

[166] Wosinsky Mór Megyei Múzeum Régészeti Adattára 553–96. (Kisszékely-Bernát-tanya, 1996. június 19.)

az alapjául szolgáló ('vas' jelentésű, török eredetű) régi magyar Tömör név előzményéből kicsinyítőbokorral alakult ki (FNESz: II.: 675). 1335-ben Apor nembeli Miklós és fiai, János, Pál, Máté eltiltották rokonukat, Fülöpöt három birtok, Apor (ma Pálfa-Csalános-dűlő/Téglás-dűlő) (K. Németh 2015a: 138–139), Kusd[167] és Temerkény *(Themerken)* eladásától, Ozorai Miklóst pedig azok megvételétől (AO III. 122. sz.; AOkl XIX. 347. sz.). 1361-ben Gyánt (ma Tolnanémedi-Gyánti-földek) (K. Németh 2015a: 173–174) határjárásban említik a Gyántról ide *(Themerki)* vezető utat (Fejér IX/3: 267). 1387-ben Zsigmond király a hűtlen Apori Pál fia Gergely Aporban és Temerkényben levő *(Temerky)* két birtokrészét, összesen 20 népes jobbágytelket Báni Demeternek adta új adományul (ZsO I.: 293. sz). 1421-ben Apori Tamás – Apori Jakab fiai: Lőrinc, János és Tamás nevében – eltiltotta Apori Gergely özvegyét, Céli Mihályt és Ábeli Jakabot nevezett Gergely Apor, Temerkény *(Themerky)* és Petrőc (ma Kárász-Fekete-Petrőc) (K. Németh 2015a: 90) birtokrészeinek elidegenítésétől (ZsO VIII.: 374. sz). 1430-ban Gyánt határjárásban két tölgyfa mellett határjeleket említenek, a keleti Temerkényé *(Themerkyn)* (Fejér X/7: 285). 1431-ben a Németiből Temerkényre *(Themerken)* vezető út tűnik fel Görbő (ma Pincehely-Szentkúti hegy) (K. Németh 2015a: 139) határjárásában (Fejér X/7: 380). 1462-ben Mátyás király Garai László nádor özvegyének és fiának, Jóbnak adományozta Pálfalva (ma Pálfa) és Temerkény birtokokat, amelyek Apori Fülöp magtalan halála folytán szálltak a koronára.[168] 1518-ban Buzlai Mózes az általa alapított simontornyai domonkos kolostornak adta egyebek mellett Temerkényt is két halastóval *(prediolum de Themerken cum duabus piscinis in eo existentibus)*.[169] A defterekben a település Tömörkén néven szerepel 1565-ben, 1570-ben és 1580-ban, mindannyiszor pusztaként (Dávid 1982: 132, 278, 294).

Az 1518-ban említett halastavakról nincsenek további adataink. A rövid életű, ekkortájt alapított simontornyai domonkos kolostor[170] lakói legkésőbb Simontornya 1545-ös török elfoglalásáig élvezhették a tavak előnyeit. E halastavak a környék földrajzi adottságai alapján nem azok közé a halastónak nevezett, nagyszámú objektum közé tartoztak, amelyeket többnyire nagyobb folyók természetes kiöntésein létesítettek,[171] hanem a völgytalpon, patakmeder kiszélesítésével és felduzzasztásával hozhatták létre őket. Az oklevélben említett két halastó közül az egyik a Barátok tavával azonosítható, a másik pedig talán a tőle délkeletre néhány száz méterre

[167] Helye ismeretlen, Csánki a megyehatár környékén, a Sárvíz mentén kereste: Csánki 1897: 436.

[168] MNL OL DL 15705.

[169] Kiadása: MREV IV.: 257. CCCIII. sz. Regesztája: C. Tóth 2000: 107. sz. Említi: Harsányi 1938: 92. A domonkosok a Simontornyával szomszédos Igaron (Fejér megye) és a közeli Miszlán is rendelkeztek halastavakkal.

[170] Legújabban, további irodalommal: K. Németh 2015a: 147.

[171] Vö. legújabban: Zatykó 2011: 399–400.

ma is létező, ugyanazon a patakon létesített Csádés-tóval feleltethető meg. Említésre méltó utóbbi neve is, hiszen a csádé egyik jelentése a sok közül 'sásféle, sás és káka', egy másik pedig 'vizenyős helyen termő, sással vegyes fűféle' (ÚMTSz I.: 734–735),[172] ami utalhat egy élő tó sekélyvízi növényzetére, vagy az elhagyott tómedrekben előszeretettel tenyésző savanyú fűfélékre is.

Mint láthattuk, a falu fekvésére nemcsak a vele azonos birtokügyekben szereplő települések környékére fókuszálva következtethetünk, de rendelkezünk néhány konkrét adattal is környezetére vonatkozóan. Gyánt határjárásából kiderül, hogy Gyántot keletről Temerkény határolta, a simontornyai domokosnak adományozott birtokok felsorolásából pedig az, hogy határában halastavak is voltak.

A fenti adatokból következik, hogy összekapcsoljuk az írott forrásban Temerkény birtokon említett egykori halastavakat, valamint a terepen a Barátok tava fölött régészetileg azonosított középkori lelőhelyet. A lelőhely fekvése megfelel az idézett határjáró oklevelek alapján kikövetkeztethető hozzávetőleges helynek, amennyiben valóban Gyánttól (dél)keletre és Görbőtől keletre helyezkedik el, közte és a két említett falu között pedig nem ismerünk más középkori faluhelyet. A Barátok tava helynév középkori eredete a fentiek után joggal feltételezhető, kevéssé valószínű, hogy a török kor után nevezték volna el utólag a tavat, vagy annak helyét. Különösen valószínű ez annak ismeretében, hogy Kisszékely – ami ma közvetlenül a tó közelében fekszik – azon kevés település egyike Tolna megye belső területein, amelynek lakói írott források alapján bizonyíthatóan részben túlélték a török hódoltságot (K. Németh – Varga 2019: 35), tehát megőrizhették a középkori dűlőneveket is.

Temerkénynek nem maradt helynévi emléke, az 1580-as defter után több említését nem ismerjük. Közelében, tőle néhány száz méterre északra, a Nagy-árok keleti ága forrásánál a 19. század közepe táján jelenik meg Csókáspuszta,[173] amely nevének eredete nem ismert, a Pesty Frigyes-féle összeírásban 1864-ben még a dűlők egyikeként szerepel (Gaál – Kőhegyi 1975: 322). A tó feletti dűlő neve a nyomon követhető elmúlt másfél évszázadban egyaránt Szoros (TMFN: 90 – 10/43), amelynek jelentése 'szűk, meredek falú völgy, út' (TESz III.: 786). A dűlő bizonyára a Barátok tava déli gátján keresztül vezető, alább tárgyalandó mélyútról kapta a nevét, aminek Szoros lehetett a helyi megnevezése, a mai helynév tehát a mélyen bevágódott dűlőutat jelölő helynév jelentésbővülése folytán válhatott egy nagyobb dűlő elnevezésévé.[174]

---

[172] A régiségben a 17. század elején 'csalit, cserjés' értelemben tűnik fel, 'sásféle' jelentése a 18. század közepétől adatolt. TESz I.: 465.

[173] MOL S 78 236. téka Kisszékely 001-020. (1859); http://www.archivportal.arcanum.hu/kataszter/; http://archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfelm2b_google.html

[174] Erre Máté Gábor hívta fel a figyelmemet, segítséget ezúton is köszönöm.

64. ábra. Középkori eredetű mélyút a Barátok tava gátján vezető út folytatásában, 2013. március (K. Németh András felvétele)

A környéken nem szokatlan, hogy középkori falvak helynévi maradványok nélkül tűnnek el, annál is inkább érdekes, hogy az elpusztult Temerkény falu egyik dűlőneve fél évezred után is él. Erre éppen a közelben másik példánk is akad: a Temerkénnyel nyugatról határos Görbő 1431-es határjárásában említett Halyagoshát *(Halyagoshat)* nevű hely (Fejér X/7: 381) Hajagos néven ma is létezik (TMFN: 89 – 9/237). A tóneveknél maradva, a közeli Iregszemcse határában a 17. század végétől adatolt, ma is élő Bántava helynévről is valószínűsíteni lehetett, hogy azonos egy 1481-ben említett halastóval, amelynek névadója talán egyik birtokosa, Hédervári Imre macsói bán lehetett (K. Németh 2002). Bár a víznevek állandósága leginkább a nagyobb folyóvizekre jellemző,[175] kisebb állóvizek neve is fennmaradhatott, főként kontinuus lakosságú helyeken, mint a tárgyalt környéken is.

Következő lépésként a Kisszékelyen napjainkban létező két tó – a Barátok tava és a tőle délkeletre fekvő Csádés-tó – fizikai létét igyekszünk időben minél korábbra visszavezetni. Természettudományos vizsgálatok helyett itt most csak a környék

[175] Erre legújabban: Györffy 2010: 129–130.

térképi ábrázolásainak tanulmányozására vállalkozhatunk. A legkorábbi térkép, az 1780-as években készült EKF már meglepetéssel is szolgál, hiszen a mai két halastavat ezen hiába keressük, viszont nagy kiterjedésű tavat jelölnek a Nagy-árok és a nyugati irányból bele torkolló Vadkerti-árok (a kataszteri térképen Vadvíz-árok) találkozásánál,[176] ahol ellenben ma már nyoma sincs tónak. Bár a Barátok tava nem szerepel a térképen, figyelemre méltó, hogy pontosan a mai gátja vonalában ekkor út vezetett a patakon át, amelytől északra, a keleti patakág mentén – éppen a mai tó helyén – mocsaras, vizenyős területet jelölnek. Utóbbiban nem nehéz felismerni a tó helyét, az út pedig bizonyára a tavat lezáró gát tetején szelte át a patakot. Hogy ez a Temerkény falu helye mellett haladó út nem a török kiűzése és a térkép keletkezése közötti időszakban, hanem jóval korábban alakult ki, sejteti, hogy dél felé az erdőn keresztül a mai Nagyszékely központjába, a középkori templomhoz[177] vezetett,[178] észak felé pedig a Kisszékelyi-erdő nyugati széle mentén éri el Szentpéter-szőlőhegynél a Kapos déli felén haladó utat. Szentpéter szintén egyházas hely volt, helye azonosítatlan, de kétségtelenül a Temerkényt is érintő út északi végpontja környékén fekhetett (K. Németh 2015a: 174). Szentpéter után északkelet felé az út néhány kilométer után Simontornyára ér, így a Temerkényben fogott halaknak a domonkos kolostorba történő szállítása nem okozott túlzott erőfeszítést. Az út régiségét mutatja, hogy az – amint a már említett Szoros dűlőnév is jelzi – mindkét irányban bevágódott, a Barátok tava közvetlen közelében pedig, a gát és Kisszékely északi széle közötti kb. 50 méteren 6–8 méter mélyen is (64. ábra).

A ma már nem létező harmadik tóról is feltételezhetjük a középkori eredetet, s mint ilyen, talán a déli gátja közelében azonosított Parasztszékely faluhoz (K. Németh 2015a: 94) tartozhatott, bár írott forrás nem maradt róla. Létéről ez az egyetlen forrásunk. (Az EKF alapján valószínűnek látszik, hogy Temerkény és Parasztszékely között valahol a Csádés-tó és e harmadik tó között húzódott a középkori faluhatár.)

A környék következő ábrázolása közel száz évvel későbbről származik. Az 1819 és 1869 között készült második katonai felmérésen,[179] az 1859-ben készült kataszteri térképen,[180] csakúgy, mint 1950-ben Kisszékelyen kizárólag a Csádés-tó létezett,[181] amely az 1970-es években végzett dűlőnévgyűjtés szerint nem funkcionált, ekkor Kenderáztatónak is mondták (TMFN: 90 – 10/8). Egy 1977-es térképen érdekes

[176] EKF Coll. XII. Sect. 27.

[177] Lásd: K. Németh 2015a: 118–120.

[178] Helyi adatközlőm, Isztl Márton szerint az utat „országútnak" nevezték, és néhány évvel ezelőttig – amikor az erdő kerítésével kettévágták – ezen jártak Kisszékelyből Nagyszékelybe.

[179] http://archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfelm2b_google.html (2012. november 30.)

[180] http://www.archivportal.arcanum.hu/kataszter/ (2012. november 30.)

[181] Állami topográfiai térkép: EOV 1950: L-34-38-C-c.

módon mindhárom, valaha létezett tó vízjárta területként, de nem tóként szerepel.[182] Mindkét, ma is létező tó először az 1980-as években tűnik fel.[183]

Az összefüggést az 1518-ban említett, a simontornyai barátoknak adományozott tavak és a ma is létező, beszédes nevű halastó között jól megőrizte a hagyomány, és az ezt feldolgozó helytörténészek, mégsem az oklevél szövegéből indultak ki a tavak középkori hovatartozását illetően. Kiss István művének két részletéből ugyan mindez kikövetkeztethető, hiszen először – mint idéztük – (a defterekben Barátszékelynek mondott)[184] Kisszékely kapcsán arról ír, hogy *„itt két ma is létező halastavat"* kaptak a domonkosok (Kiss 1938: 74), később pedig az 1518-as adomány kapcsán ismét említi a tavakat, ugyanakkor helyüket itt már Tömörkény-pusztára teszi, amelyet a mai Csókáspusztával azonosít (Kiss 1938: 268). Talán ennek nyomán olvashatjuk ma már egyes munkákban, hogy Buzlai Mózes a szerzeteseket *„Csókás pusztával és két halastóval ajándékozta meg"*.[185] Tény, hogy Temerkény falu régészeti nyomai valóban a mai Csókáspuszta közelében fekszenek, ugyanakkor a mai – a 18. század vége óta észak felé hosszan terjeszkedő – Kisszékely északi széléhez igen közel. Kiss István vélhetőleg ismerhette a falu helyét – könyvében egyébként több elpusztult faluhelyet is megörökít[186] –, hiszen másképpen nem magyarázható, miért éppen Csókáspusztával azonosította Temerkényt.

Hazánkban eddig főként ciszterci és pálos kolostorok környezetében sikerült középkori halastavakat azonosítani, most egy késő középkori domonkos kolostor két középkori halastavára mutattunk rá. Sok új eredményt talán nem hoztunk, mindössze arra mutattunk rá, hogy a helynévmagyarázó hagyománynak és a nyomán járó helytörténészeknek a maguk módján igazuk volt, de mégsem vizsgálták meg a halastavakra vonatkozó eredeti írott forrást, valamint a ma is létező tó tájrégészeti elemeit, ezért nem mutathattak rá a tavak és Temerkény falu közötti összefüggésre, amelyet immár régészetileg is sikerült azonosítani. Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a tavakra vonatkozó, ismeretlen eredetű hagyomány egybevág az írott forrásokkal (hacsak nem éppen onnan ered), és 18. századi térképes adatok, valamint

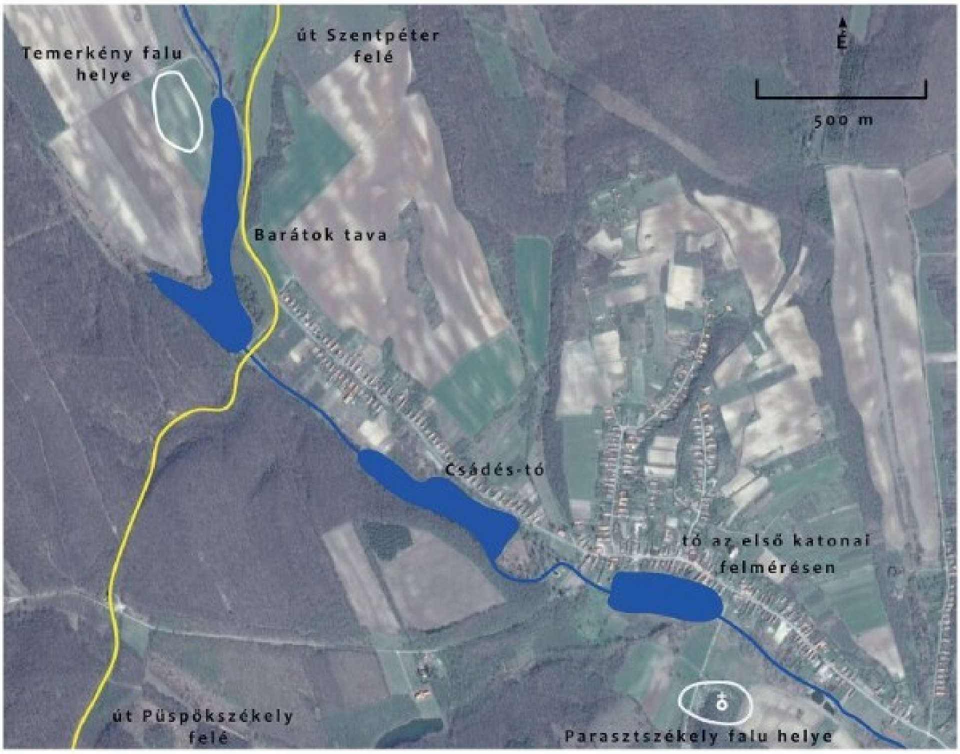
182 Állami topográfiai térkép: EOV 1977: L-34-38-C-c.

183 Állami topográfiai térkép: EOV 1986: 34-232. A térképek összegyűjtve: Czimondor é. n.: 28–32.

184 A csupán Velics Antal és Kammerer Ernő munkájában (Velics – Kammerer 1890 II.: 441) szereplő Barátszékely (Beraten-Szigel) név talán téves olvasat eredménye, hiszen – mint Dávid Géza figyelmeztet – *„e munka használhatóságát erősen csökkenti jó néhány rosszul olvasott hely- és személynév"*. Dávid 1982, 13., 20. jegyzet Szintén erre utal, hogy Kisszékely a simontornyai szandzsák deftereiben mindvégig következetesen Paraszt-Székel formában szerepel (Dávid 1982: 128), Dávid Géza pedig – baráti közlése szerint – könyvében minden, a defterekben szereplő névvariánst felsorolt. A falunak ráadásul a középkorban sem volt szerzetesrendi birtokosa, a simontornyai váruradalomhoz tartozott (Csánki 1897: 450).

185 Czimondor é. n.: 22; http://kisszekely.varosatyak.hu/ (2012. november 16.)

186 Munkájára részletesen: Tóthné Unghy 2004: 33–42.

65. ábra. A Barátok tava és környezete, az említett középkori objektumokkal (szerkesztette: K. Németh András, rajzolta: Máté Gábor, alaptérkép: Google Föld műholdfelvétele, 2014. 03. 14.

a tó partján azonosított régészeti lelőhely alapján is igazolható valóságtartalma. Ezek révén újabb, középkori eredetű halastavat – sőt, a Csádés-tóval kiegészítve inkább fejlett kolostori gazdálkodásra utaló komplex halastórendszert (65. ábra) – tarthatunk számon Tolna megyében,[187] ami jelentős eredmény annak fényében, hogy a térségben máig kérdéses számos középkori település fekvése is.

187 Ezekre: Ferenczi 2008: 350–351; Zatykó 2011: 402.

Máté Gábor

A Mecsek középkori és kora újkori gazdálkodásának tájtörténeti emlékei (irtások, legelők, szállások)

A Mecsek szigethegységként emelkedik ki a Dél-Dunántúl dombos felszínéből, erdős hegyvonulatai messziről is jól észrevehetők. Ez az egyöntetű erdős jelleg, ami ma oly vonzó a természetszerető emberek számára, az utóbbi másfél évszázad erdészeti tevékenysége és a tájkezelés terén bekövetkezett szemléletváltás hatására lett uralkodó. A Mecsek a múltban a mainál sokrétűbben művelt táj volt. Erdei változatos korúak, fajösszetételűek és szerepűek voltak, gyümölcsfákban bővelkedtek. Nagy részüket legeltették, a hegytetőkön mozaikos összetételben szántók és szőlők terültek el.[188]

A történelem folyamán az erdősödés, az erdei állattartás, és az irtásokon alapuló földművelés váltakozva alakították a hegység arculatát, úgy, hogy annak megformálásában az erdei iparágak, majd a bányászat is meghatározó szerepet kapott.[189] A hegység, az erdőgazdálkodás és az ipar 200 éves erőteljesebb jelenléte mellett a felszínén hordozza a síkföldi és dombsági térszíneken megjelent tájhasználati változásokat is (konjunktúrák hatása, új agrotechnikai módok megjelenése, kolonizációs folyamatok, pusztásodás stb.). A Mecsek tehát hasznosítását tekintve legalább annyira dombság, mint hegység. Annyiban azonban mégis más képet mutat a dombságokhoz képest, hogy az újabb korok művelésimód-változásai itt lassabban vagy módosult formában (szűkebb körben) jutottak érvényre. Míg például az úrbéri rendezés vagy a tsz-szervezés nyomán a dombsági falvak határa szinte teljeskörűen átalakult, addig a mecseki falvak határában jóval több, korábbi történelmi korokból származó tanú (reliktum) elem maradatott fent. Az ilyen határrészek felszínéből (morfológiájából), a parcellák alakjából, vagy például a felhagyott mélyutakból, a régi struktúrák és tájhasználati gyakorlatok helyét, szerepét és működését olvashatjuk ki.

A hegység területén a késő középkortól napjainkig két nagyobb erdősödési fázis nyomai ismerhetők fel. Az első a 16–17. században történt, ekkor az elpusztult, illetve népességében megfogyatkozott falvak határában álltak be jelentős változások. A szántókból legelők, részben bokros erdők *(csalit, sűrű)* lettek. A második a 19. századdal vette kezdetét, amikor is az uradalmak egyöntetűen erdőgazdálkodásra

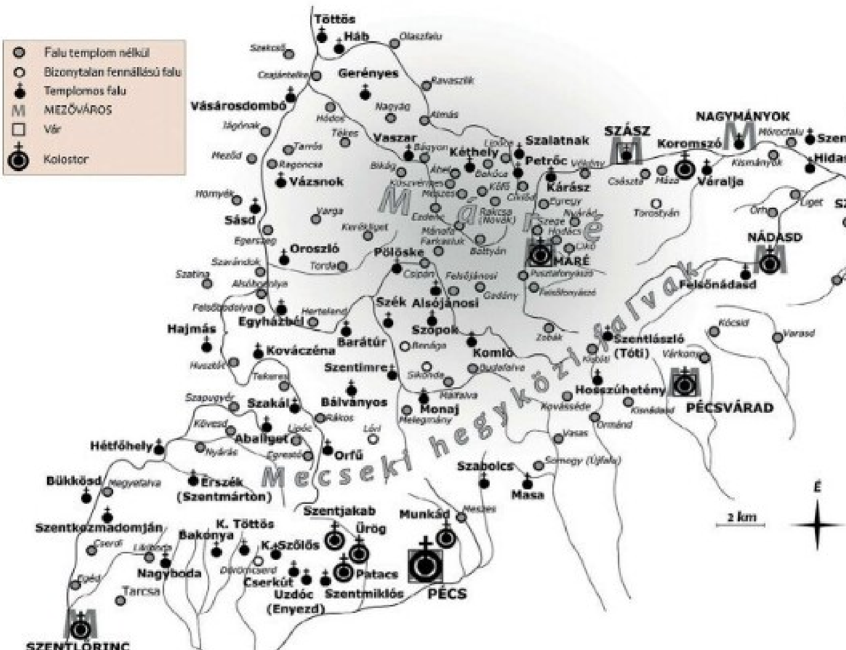
[188] Részletesen: Máté 2013a.

[189] Az irtások jelentőségéről, erdők és szántók változásának dinamizmusáról: Hoffmann 1991; 1994; Maksay 1975: 139–146; Siedlungsforschung 2001; Takács 1980.

rendezkedtek be, korábbi mezőgazdasági gyakorlataikat (legeltetés, szőlőművelés, földművelés) felhagyták. Majd ez a tendencia folytatódott a kollektivizálással, a községek egykori hegyi területeinek (erdő- és legelőbirtokosságok, hegyi szőlők és szántók) erdősítésével. A dolgozatban példák segítségével mutatom be az erdősödési korszakokat, de kitérek a gazdálkodás jellegzetes vonásaira, a társadalmi átalakulásra és a települési rendszerben bekövetkezett változásokra is.

A KÖZÉPKORI FALVAK ELHELYEZKEDÉSÉBŐL LEVONHATÓ TANULSÁGOK[190]

A történeti források alapján világosan látjuk, hogy Mohács előtt a Mecsek területén lényegesen több falu volt, mint a 19. században (66. ábra). A falvak döntően egyházi birtokosok (pécsi káptalan, fehérvári káptalan, somogyvári apátság, pécsváradi apátság, pécsi püspökség) kezén voltak, de a hegység északi, északkeleti, inkább

66. ábra. A Mecsek-vidék középkori települései, a mezővárosok, kolostorok és templomos helyek megkülönböztetésével, a 15. századi elnevezések alapján (rajzolta: Máté Gábor)

[190] Alapadatok: BMFN I.; Horváth – Timár 1973; K. Németh – Szeberényi – Fedeles 2009; K. Németh 2015c; Reuter 1974.

dombsági jellegű és valamivel kedvezőbb adottságú részén a magánföldesurak is jelentős birtokokkal rendelkeztek, kivált a dombói vár, Mágocs, és a Márévár körzetében.[191] A paraszti népességnek otthont adó, alapvetően földművelésből élő falvak 200–240 méterig hatoltak fel. Feltehetőleg ez volt az a határ, ameddig a völgyek lakhatók voltak, vagyis optimális feltételeket kínáltak a kaszálók, kerti földek és szántók kialakításához. A Mecseknek két olyan zónája van, ahol ettől az optimálisnak vélhető települési szinttől eltérő feltételek között is falvak jöttek létre.

a) Márévára környéke, ahol a domborzat igen szabdalt, a patakvölgyek, apró medencék *(katlanok)* felszínéhez igazodva nagy sűrűségben alakultak ki települések. Részben nemesek által lakott kis határú és kis népességű falvak jöttek létre, mintegy 69 km2-es területen. A mai Magyaregregy környékén Ábel, Battyán, Bakóca, Bágyon (Alsó- és Felső-), Bikág, Ciklőd, Cikó, Csipán (Alsó- és Felső-), Ezdenc, Farkasluk, Fonyászó (Alsó- és Felső-), Gadány, Hodács, Jánosi (Alsó- és Felső-), Köszvényes, Kőfő, Lipóca, Malafalva, Meszes, Nyárád, Nyíres, Rakcsa (Novák), Sátorkő, Szege falvak terültek el.[192] Központjuk Máré, és talán Kéthely települése volt, mely utóbbinak a neve utal vásáros hely voltára. Ez a ma is fennálló Kárászt és Magyaregregyet is hozzászámolva 27 falut és 1 mezővárost jelent. Vagyis nagyjából 2,45 km^2-nyi terület jutott egy településre (a falukettőződéseket beszámítva mindössze: 2,14 km^2). A birtokosok különféle örökösödési és birtokszerzési ügyletei fényt vetnek az itt folyó életre, így a földművelés és erdőhasználat eseteire, a malmok, kúriák, vásárok jelenlétére a tájban (Timár 1997: passim). Egyúttal azt is látjuk, hogy a nagy falusűrűség nem a föld termékenységének vagy értékes termelvényeinek volt köszönhető, hanem az előmozdítója a domborzati viszonyok és a társadalmi differenciáltság lehetett. Az itt lakó kis- és középbirtokosok jobbágyokkal osztották meg apró falvaikat, akiknek feladata a birtokos családok ellátása és Máré várának különféle termékekkel való ellátása lehetett. A vár uradalmához tartozó falvak már a vár elfoglalásával elpusztulhattak, lakói elmenekülhettek, mert később már alig néhányat említenek lakottként.[193]

b) A Mecsek gerincéhez közel fekvő, zártabb, erdősebb, gyenge benapozottságú völgyekben hegyközi falvak jöttek létre. Ilyen volt Bálványos, Budafa, Egrestó, Érszék, Kistóti, Melegmány, Nyárás, Orfű, Szentlászló, Torostyán, Zobák és mások. Sajnos a felsorolt, mára jobbára elpusztult falvakat kevés kivételtől eltekintve nem azonosították. Ki kell emelni Reuter Camillo munkásságát, aki földrajzi név

[191] A birtoklásról részletesen: K. Németh – Szeberényi – Fedeles 2009; Timár 1976.

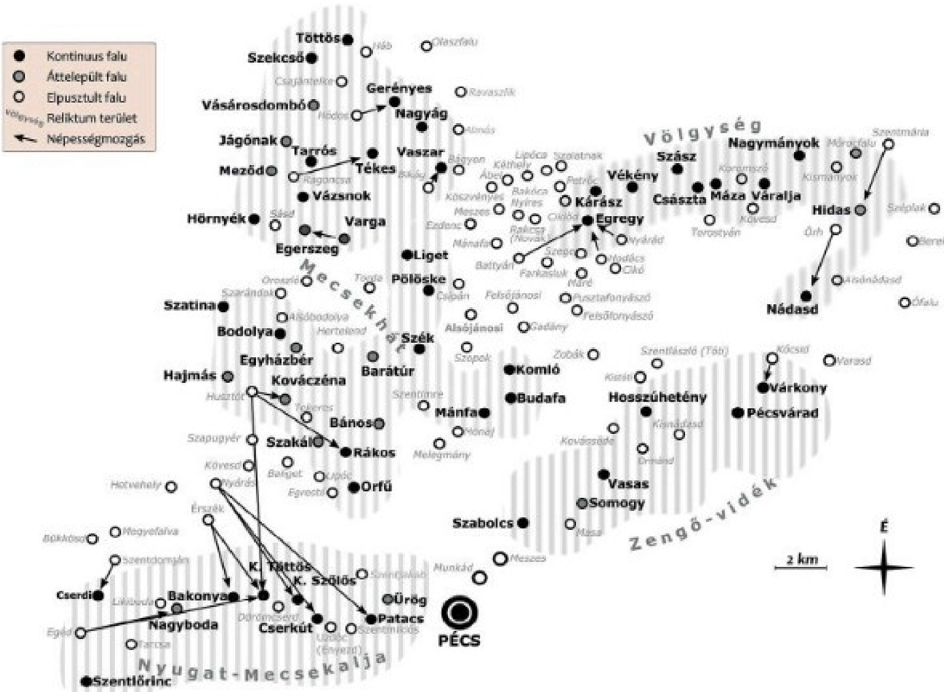
[192] Részletesen: K. Németh 2015a; 2015c; Timár 1997.

[193] A rovásadó összeírók 1542-ben Kéthely kapcsán azt jegyezték fel, hogy a nemesek a török félelme miatt elmenekültek (K. Németh 2015c: 186). A kis falvak zöme az összeírás idején és a török adóztatási iratokban már nem szerepel. Lásd: Káldy-Nagy 1960.

gyűjtései mellett erdészeti feladataihoz is kapcsolódva számos régészeti jelentőségű megfigyelést tett, faluhelyeket azonosított, elsősorban a Kelet-Mecsekben. Az erdős, szabdalt határú, s gyakran köves talajú vidéken feltehetőleg nem a mezőgazdasági produktumok, kivált nem a cereáliák termesztése miatt gyökeresedhettek meg a falvak. Sokkal inkább egy hosszabb, nyugalmasabb periódus népességfölöslegének levezetését (populációs nyomás), és a táji munkamegosztás megerősödését, a mezővárosok diktálta árutermelés kialakulását kell a letelepedés ösztönzői között látnunk. Sőt, a hegyek közt való megtelepülés a mecseki egyházi birtokok gazdasági életének kibontakozását is elénk vetíti, továbbá a munkamegosztásban, alapanyagok feltárásában szükségszerűen végbement bővülést és termelési növekedést. A fa a középkor folyamán az építkezések elsődleges alapanyaga volt, faszerkezetes házak a városokban is nagy számban épültek, gyakran zsindelyfedéssel. Az erdei falvak kialakulásának okai között gondolhatunk a szén- és mészégetésre, a faeszközök készítésére, a nélkülözhetetlen iparos termékek: gerendák, szekér-alkatrészek, hordódongák stb. előállítására. Fontos élelemforrás volt a szarvasmarha és a sertés. Ezeket főleg erdőkön, erdei legelőkön tartották. Az erdei legeltetés gyakorlata a mecseki falvakban egészen a 19. századig élt. A hegység korai kolonizációja gyaníthatólag részben tótok megtelepítésével történhetett. A tót (régi szláv) telepítés ugyanakkor igen szerteágazó kérdés, most csak jelzésszerűen említem lehetséges jelenlétüket. Egyúttal utalok a régi szláv helynévi réteg megítélésének problémájára is. A kérdésben igen hiányzik az adatok és a névanyag történeti korszakolása és régészeti adatokkal való egyeztetése. E nélkül sajnos csak fenntartásokkal lehet építeni a szláv jellegű névanyagra a településtörténeti rekonstrukció során.

A hegyközi falvak között a török időkben nagyfokú pusztásodás ment végbe (67. ábra). Ez ellentétes azzal az általános logikával, miszerint a hegyek és erdők megoltalmazták az ide elbújdosott népességet. A kis falvak közül sok elpusztult, és a völgyek mélyéről elhúzódtak a jobbágyok. Úgy látszik, erdős környezetük csak a túlélést biztosíthatta, a tartós hadiállapot alatt már kevésbé tudták élelmezni, fenntartani magukat, legalábbis nagyobb népességkoncentráció sehol sem alakult ki. A fennmaradó falvakat áttekintve az látható, hogy a refúgiumszerű völgyek, katlanok, hegytetők falvai kiürülnek, és a népesség a forgalmilag jobb helyzetben lévő, ugyanakkor bizonyos mértékig védett falvakban marad fent. A fő népességmegtartó helyek a Völgység, a Nyugat- és Kelet-Mecsekalja (Zengő-vidék) és a Mecsekhát völgyei Széki-víz mellékpatakjai) voltak. A 17. század végének és a 18. század elejének adóztatási iratait és a vezetékneveket használhatjuk a belső migrációs útirányok feltérképezéséhez. Az egyes esetek világosan kirajzolják a beházasodási, menekülési útvonalakat. Igen tipikus esetnek mondható, hogy a faluját pusztán hagyó, szomszédba költöző jobbágyság a régi falujához tartozó föld használati

jogát is viszi magával, vagyis újsütetű lakhelyének határait bővíti az általa birtokolt, magának tulajdonított határrésszel. Ennek gyakori következménye lett, hogy a régi falvak határa jellemzően nem egy, hanem 2-3 településhez került. Például a szomszéd falvak osztották fel egymás között *Érszék*, *Nyárás*, *Szentimre*, *Szentmária* határát is, egykori területükön ma is több falu osztozik. Nem nevezhető szokványosnak Márévára körzete. A váruradalom romjain egy korábban jelentéktelen kis falu, a templomtalan Egregy emelkedett fel, a várhoz tartozó falvak zöme és a mezőváros területe is hozzá került.

67. ábra. A Mecsek-vidék településtörténeti vázlata a 17. század végén (rajzolta: Máté Gábor)[194]

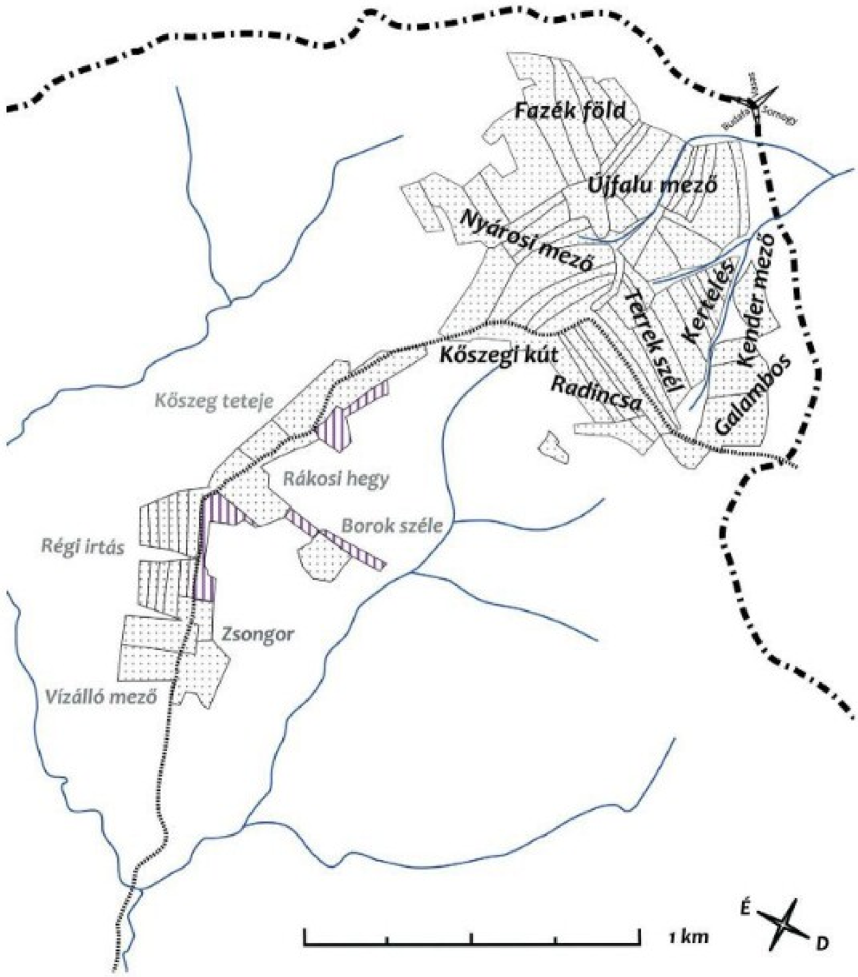
[194] Alapadatok: BMFN I.; Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára IV. 6. c. (Háziadó összeírások): 1711/12; 1714/15; 1719; 1721; 1727/28; Timár 1983; 1997.

AZ IRTÁS KORAI SZAKASZA – KÖZÉPKORI SZÁNTÓK (BUDAFA-ÚJFALU-MEZŐ)

Az ember tehát az Árpád-korra biztosan behatolt az erdőségbe és irtásokkal felszaggatta a területüket. Az irtások egy része talán már meglévő *gyöp*ökön, erdei tisztásokon, szántókon alakult ki. A népesség gyarapodásával, újabb és újabb falvak kialakulásával, meglévők osztódásával egyre nőhetett az irtások kiterjedése. Gabonára minden népcsoportnak szüksége volt, és nyilvánvaló, hogy ezt – ha tehették – a közelben takarították be. A falvak gazdasági életében azonban, ekkor még kisebb jelentősége volt a kenyéradó szántóföldeknek. Ezek a gabonafogyasztás 17. századi növekedésével kezdtek nagyobb ütemben gyarapodni, az erdők és legelők rovására.

Budafa a Mecsek gerincéhez közel fekvő hegyközi település (68. ábra). A török alatt is folytonosan lakott hely, határszerkezete a székesegyházi levéltárban őrzött úrbéri rendezést előkészítő térképek alapján vizsgálható.[195] Ez a kép még minden bizonnyal a késő középkor óta tartó, szervesen és töretlenül alakuló faluhatárt mutatja, ami sokkal jobban hasonlít a középkori, mint a jelenlegi állapotokhoz. Megfigyelhetjük rajta azt a magassági övezetességet, amely a hegyközi falvakat a középkorban is jellemezhette. A völgyekben túlnyomó részt rétek és kerti földek (kenderföldek, káposztások stb.) feküdtek, továbbá itt alakították ki az állattartás céljára használt szállásokat. Termőterületeiket a hegyek tetején, a meredek részek szántásától tartózkodva hozták létre. Szőlőföldjeik ormokon, benapozott hegytetőkön, többletfényt kapó délies oldalakon voltak. A határ egyik távoli részében találjuk az Újfalu-mező nevezetű szántóföldet. Ez az 1850-es évekig a parasztság egyik fontos, ám gyengén termő földterülete volt. A lakosság a határ ezen részét feltehetőleg külön nyomásként élték, illetőleg bizonyos korszakokban talán parlagolva, a természetnek meghatározott évig szabad utat hagyva, majd újrairtva művelte. A földrész középkori eredetére neve alapján következtethetünk. A terület 350–370 méteres tengerszint feletti magasságban, a vízválasztón fekszik, közvetlenül határos a szomszéd Somogy (Pécssomogy, ma Pécs része) községgel. Somogy régi neve Újfalu volt, amelyet már a középkorban kiszorított az először 1406-ban felbukkanó Somogy névváltozat (Györffy 1987: 398–399). A község a 16–17. században már csak Somogyként szerepel a forrásokban. A sajátos névváltásból arra következtethetünk, hogy a szántóföld irtása a 15. századnál nem lehet későbbi, mert ha így lenne, bizonyára Somogyi mezőnek

[195] PEL II. Térképtár, Budafa 3. (1781, sz. n.), 1. (1780-as évek, Antonius Duplater); 2. (1797, Gmehling József)

68. ábra. Az Újfalu-mező és a Rákosi-hegy irtásai a budafai (Mánfa) határban. PEL II. Térképtár, Budafa 1. (1780-as évek, Antonius Duplater, az eredeti után rajzolta: Máté Gábor)

nevezték volna el. Az is felmerülhet, hogy a szántók eredetileg Újfalu birtokában voltak, hiszen a vízválasztón túl, Újfalu felé lejtő oldalban találhatók. Ez a terület kisebb részleteiben, rétként funkcionálva még ma is megszemlélhető, igaz, a környék bányászata jelentősen módosította a felszínét. Sokkal markánsabban kivehetők a régi szántók nyomai a hozzá vezető út mentén. A lakosság itt is a tetőt borító gyertyános-tölgyesekből irtott szántóföldeket. Így keletkeztek a Rákos-hegy szántói: a Vízálló-mező (69. ábra), a Zsongor, a Régi irtás, a Borok széle irtványterület.

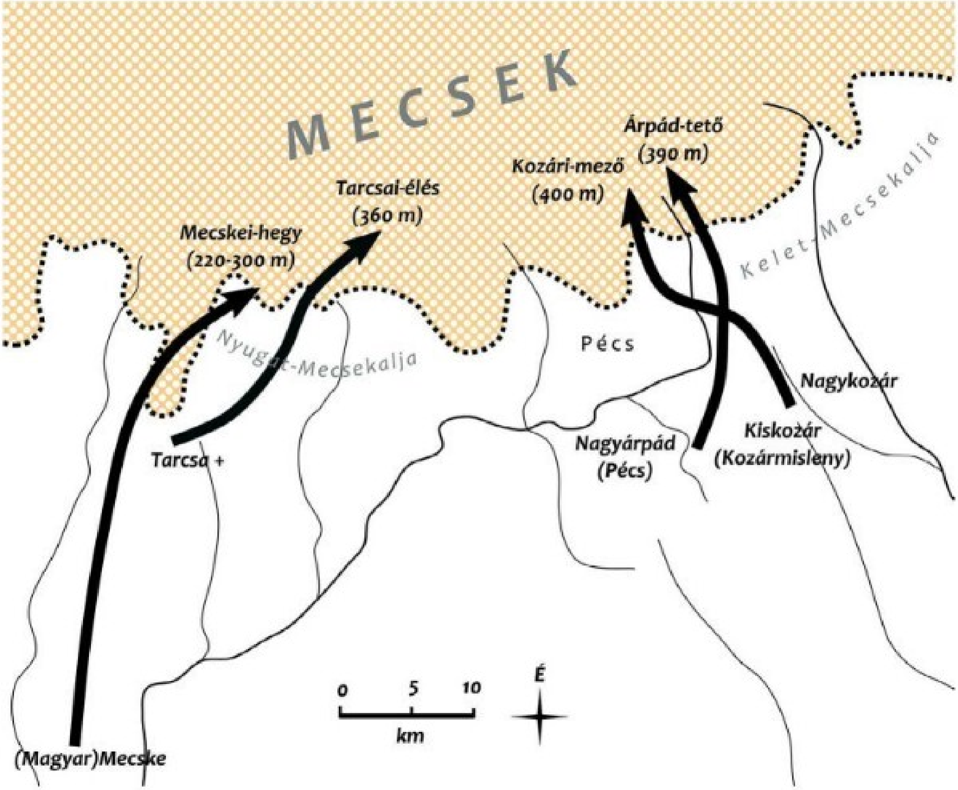

69. ábra. A Vízálló-mező irtásterületét ma vadföldként hasznosítják. Felszínéről Mánfa, Budafa falvak és a környező hegyhátak egykor szántott felszínei is jól láthatók, 2018. október (Máté Gábor felvétele)

HEGYALJI KÖZSÉGEK HEGYBÉLI HASZONVÉTELEI (ERDEI ÉS SZŐLŐBELI BEBIRTOKLÁS)

A középkorban nemcsak a hegyi szántók kialakítása volt mozaikos és tért el a jelenlegitől, az erdőgazdálkodás sem a mai gyakorlatot követte. Ha hihetünk a helyneveknek, a Mecsekben is elkülönültek egymástól a különböző rendeltetésű erdő- és határrészek (ereszvény, bárdos erdő, élőerdő, gyakorerdő stb.).[196] Sajnos az erdőkkel való gazdálkodás menetéről rendszerszerű ismereteink nincsenek. Feltételezhető ugyanakkor, hogy a majorsági gazdálkodás megerősödése előtt kevésbé törekedtek az erdők elkülönítésére, és magánkezelésbe vonására, hiszen a piaci kereslet ekkoriban korlátos volt. Az erdőnemek tagolódása tehát szükségszerű volt, de nem járt a parasztság használati jogainak felszámolásával. Annyi viszont bizonyos, hogy a hatalmas mecseki erdők javát élőerdőként, vagyis legelőerdő-

[196] Ereszvény (Magyaregregy); Bárdosi (Komló–Hosszúhetény), Tarcsa-élés (Kővágószőlős), Tamás gyakra (Ág). BMFN I.: 191 – 31/302; 277 – 48/324; 668 – 130/80; 130 – 17/65. A középkori erdőtípusokról lásd: Szabó 2009.

70. ábra. Távoli erőforrások használata a Mecsek déli előterében fekvő falvak körében, a Nyugat- és Kelet-Mecsekalja tájelnevezések a néprajzi elhatárolást tükrözik (rajzolta: Máté Gábor)

ként is használták. Méghozzá úgy, hogy az erdők közti hegytetőkön szántókat is kialakítottak. A helynevek azt is tudtunkra adják, hogy a hegytől messzebb lévő falvak is részt vettek a Mecsek hasznosításában, annak javait *„távoli erőforrásként"* használták (Aston 1985: 109) (70. ábra).

A Nyugat-Mecsekben a Tarcsa-élés a régi tarcsaiak (elpusztult falu) hegyi előerdeje (legelőerdeje), illetve szántóföldje lehetett. A Bodai Mecske-hegy a (Magyar) mecskeiek bebirtoklására utal. A mecskeiek főként szőlőt, de talán legelőket is bírtak mecseki ormokon. A földbirtoklás emlékét a történeti hagyomány is megőrizte.[197] Régi bebirtoklási gyakorlatot valószínűsítenek a Nyugat-Mecsek, és kisebb részt a Közép-Mecsek gerincvonulatán található helynevek is. A közismert Árpád-tető és a mellette lévő Kozári-tető (Kozári-mező) névpárjait Pécstől délkeletre kell

[197] Lásd: BMFN I.: 641 – 127/89. Párhuzamként megemlíthető az ormánsági falvak bebirtoklási gyakorlata a Villányi-hegység nyugati és középső területein és az alfalusiak (Laskó, Várdaróc, Kopács) hegybéli birtoklását a karancsi, sepsei szőlőhegyeken.

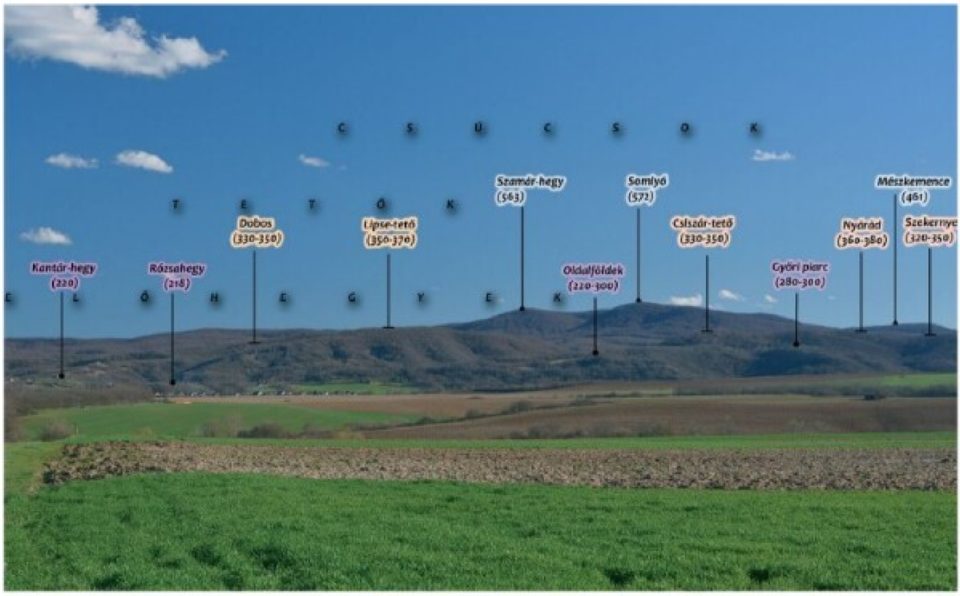
keresni, ahol Árpád (Pécs-Nagyárpád), Kiskozár (Kozármisleny) és Nagykozár falvak fekszenek. A névadás Tarcsához hasonlóan ezen falvak esetében is még a középkorig nyúlhat vissza. Bizonyosan ezen települések is rendelkeztek meghatározott földhasználati, faizási vagy legeltetési joggal a Közép-Mecsek erdeiben.

Tetszetős lenne az adatokat Györffy György ama elméletébe illeszteni, amely a fenti példákhoz hasonló helynévpárokat a téli-nyári szállásváltásra, legelőváltó gazdálkodásra vezeti vissza. Meglehet, talán a Pécsi-medencében letelepedett honfoglaló nemzetségektől erednek a magaslati nevek. Felhívnám azonban a figyelmet arra, hogy a középkorban is megvoltak azon jogi lehetőségek és keretek, melyek elősegíthették az ilyen irányú kapcsolatok kialakulását és mélyülését. Bizonyos fokú transzhumálás, legelőváltó gazdálkodás még a 19–20. században is érvényben volt a környéken. Sőt ma is vannak vándor juhászok, akik az alföldi központtal bérelnek legelőt a kevés állatot tápláló Mecsekben.

LÉPCSŐZETES HATÁRHASZNÁLATI RENDSZER – „MECSEKI FÜGGŐKERTEK"

Maksay Ferenc kutatásaiból tudjuk, hogy hegyalján vagy vízmentén települt középkori falvak határa gyakorta keskeny, elnyújtott alakot vett fel (Maksay 1971: 134–136). Úgy, hogy a kevésbé intenzíven hasznosított területből valamennyiüknek hosszan, keskenyen elnyúló, többé-kevésbé párhuzamos csíkok jutottak. Ezt a jellegzetességet látjuk a Kelet-Mecsek északi részén, ahol a faluhatárok igen hosszú, északi–déli, északkeleti–délnyugati irányban elnyújtott rajzolattal bírnak. A községek a Völgységi-patak völgyének alján ülnek 140-től 210 méteres magasságig (Váraljától Magyaregregyig). Határaik a Dobogó hegycsoportból (596 m.) lefutó vizekhez igazodnak. Magyaregregytől Mázáig a falvak közti határok (tekintve, hogy egyazon uradalom, a pécsi püspökség nádasdi kerületének tulajdonában voltak) nem voltak hivatalosan elkülönítve. A szokásjog azonban bizonyára már a falualapítások idejétől szabályozta a használat rendjét, sőt bizonyára meghatározta azon természeti objektumokat is, melyek a falvak határait jelölték. A patakok természetes feltáróútként segítették a hegyalján élő embert a belső területek megközelítéséhez. A központi tömbből (Dobogó hegycsoport) lépcsőzetesen alacsonyodó, teresebb hegyhátakon szántókat alakítottak ki. Ezeket a hegyháti földeket nevezem – inkább figyelemfelkeltési céllal – mecseki függőkerteknek (71. ábra). Abból a megfontolásból, hogy elművelt platóik, oldalaik északról igen látványos, vertikálisan tagolódó képet mutatnak.

A Dobogó irányában elnyúló határokon három övezet alakult ki. A falvakhoz közel eső előhegyek *(ormok, mányok)* szintje, ahol intenzívebben művelt szőlők,

71. ábra. A Kelet-Mecsek északi lejtője a tófűi tetőről nézve, 2018. április (rajzolta: Máté Gábor)

szántók kaptak helyet. Ezek fölött síkabb, elművelt *tetők, mezők* helyezkedtek el, területüket legfőképpen szántóként használták. A legmagasabb, meredek és sziklás hegyeken *(csúcsok)* már nem műveltek földet, csak a legeltetés jöhetett számításba, mint ahogy a völgyek is inkább ennek a tevékenységnek, és a rétgazdálkodásnak adtak teret. A kertek és hegyi földek kialakítását, dacára a hegységi környezetnek mégis eredményesen vitték végbe, aminek a kedvező geológiai feltételek ágyaztak meg. A zömében középidei kőzetekből álló alaphegység tönkösödött, a feldarabolódott és lepusztult talapzaton harmad- és negyedidőszaki üledékek (köztük lösz) rakódtak le, amin később barna erdőtalaj képződött. A „függőkertek" földje inkább szegény, mint jól termő, de a hegyaljai falvak állattartással, szőlőtermesztéssel kombinálva eredményesen művelték a területüket. A mecseki földek kiterjedése Váralja, Máza és Szászvár határában lehetett a legnagyobb.

Már a középkori okleveleink is őriznek hegyi földbirtoklásra utaló megjegyzéseket. Például az 1235-re keltezett (K. Németh 2015c: 246) mázai határjárás, ahol szőlőskertekről esik szó. Szász 15. század második felében keletkezett oklevele a mezőváros feletti hegy (*Contallhegye*, a mai Kantár-hegy) tetején fekvő 3 holdas földet említi (K. Németh 2015c: 327). Tehát főként az előhegyek műveléséről vannak adatok. A tetők régi művelésének legszembetűnőbb tanúságát az ellaposodott, *magasmegyé*vel vagy meredek szántóperemmel bíró tetők, ormok adják, és az ezeken felbukkanó helynevek. A régi szőlők és szántók emlékét a népi emlékezet

is megőrizte, köszönhetően talán annak is, hogy számos földdarabot egész a 19. század elejéig használtak.

A SZÁLLÁSKERTESSÉG

A Mecsek határhasználatának az egyik legfontosabb jellegzetessége a szálláskertesség vagy kétbeltelkesség, mely biztosan fent állt a török-korban, de késő középkori megléte sem zárható ki.[198] Mi is a szállásosság és miben áll a jelentősége? A néprajztudomány rengeteget foglalkozott ezzel a jelenséggel. Sajátos belterületi megosztottságot jelent, melyben a lakótér és a gazdasági tér elkülönül. A falu magjában házak vannak, a szállásokon (istállók vagy ólak) pedig a kezes és az igavonó jószágot tartják. Itt készletezik a szénát, itt nyomtatnak (*szürühely*eken), minden fontosabb gazdasági tevékenység ide kapcsolható. Ugyanakkor sajátos társadalmi rendet is feltételez, pl. nagycsaládi rendszer kapcsolódik hozzá, de megemlíthetjük azt is, hogy a szállás a férfiak szocializációjának, munkába nevelődésének helye, a férfiak „birodalma". A jelenség tudományos felfedezője Györffy István a magyarság félnomád gazdálkodási gyakorlatával kapcsolta össze és magyar kuriózumnak tartotta.

Kutatásaim szerint a Mecsek és tágabb környék 77 faluja volt szállásos, melyek mindegyike a törököt túlélt magyar falu (Máté 2014b: 449). A 18. században újratelepült községek (sem a magyar, sem a német) nem lettek szálláskertesek. Tehát megszűnt annak a szállástartó „gondolatnak" az érvénye, ami létrehozta ezt a sajátos elrendezést. Még a mecsekiekből megtelepített falvak (pl. Döbrököz, Mágocs) sem lettek szálláskertesek, vagyis a 18. század már nem kedvezett létrejöttüknek.

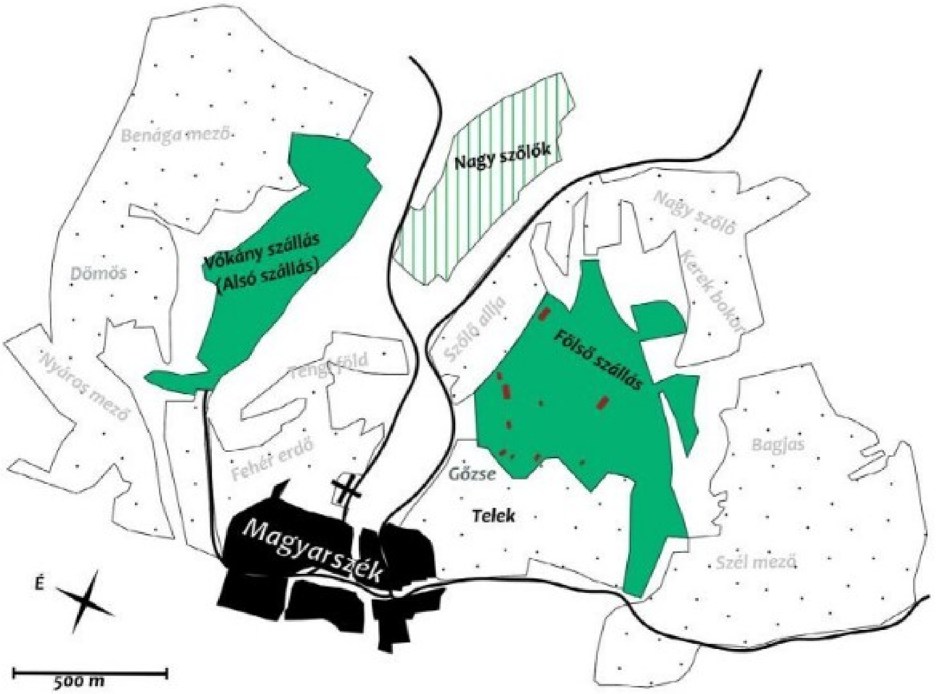
Mi lehetett ez a szállástartó gondolat és mi volt a praktikus alapja?

- Biztosan nem a szűk belsőség miatt kényszerültek a jószág „kitelepítésére"! Hiszen a szállások tágasabb, teresebb faluhelyeken is előfordulnak.
- Talán az állatok oltalmazása, elrejtése? Sok helyt nagyon közel, a falu mellett voltak a szállások, tehát az elrejtés nem lehetett elsődleges cél.
- A településtörténeti adatok és a kertesség magyarországi elterjedése alapján a jelenség összefügghet a török hódoltság kiterjedésével, vagyis egy életmódbeli, és talán az adóztatással is összefüggő üzemviteli kérdésnek tekinthető.
- A Mecsek azonban egy másik eredeztetési megoldást is kínál. Megfigyelhetjük, hogy a Mecsekben a szállások mellett 11 falunál előjön a Telek határnév, a szállással összefüggő helynevek társaságában. Ezt a jelenséget figyelhetjük

[198] Részletesen lásd: Máté 2014b.

meg Magyarszék példáján. Ahol tipikus előfordulásban a telek, a szőlőföld és a szállás egy egységben jelenik meg a középkori faluhely mellett.

Talán nem nagy merészség összefüggést keresni Belényesy Márta, Földes László, Laszlovszky József „telek"-vizsgálataival. Az említett szerzők a telket olyan trágyázott földterületnek határozták meg, amely a 13–14. században dombságaink legfontosabb gabonatermő földje volt, és léte az állattartásnak volt alárendelve.[199] Sajnos a 18. századi szállásosság jelensége és a középkori telkek (vagyis trágyáztatott, „szaratott" határrész) közti kapcsolat feltételezésén túl több bizonyosságot nem állíthatunk. A telkesítés írásos említései és a szálláskertes rendszer között nagyjából két évszázados időbeli hiátus van, amit nem ugorhatunk át nagyvonalúan. A telkesítés régi gyakorlata a 18. századra már átalakult, s a talajerőutánpótlást a háromnyomásos rendszerbe illeszkedve biztosították a tarlót és az ugart járó állatok. A szállásosság ugyanakkor a Mecsek területén még megérte a jobbágyfelszaba-

72. ábra. Magyarszék szálláskertes határrésze és környezete. PEL II. Térképtár, Magyarszék 4. (1780-as évek, Antonius Duplater, az eredeti után rajzolta: Máté Gábor)

[199] Lásd: Belényesy 1955; Földes 1971; Laszlovszky 1986; részletesen: Máté 2014b: 458–463.

dítást. Ezzel együtt is elképzelhető, hogy egy időben és talán egymásra épülve is használták a telkek és szállások rendszerét.

Néhány mecseki falu határában jól vizsgálható a régi szálláskert. Budafán pl. a Dolai-, a Cserkosi- és a Hintafa-szállás területén nem volt művelésiág-váltás, a területen járva egyik-másik istálló helye is kirajzolódik. Egyúttal összevethetők a székesegyházi uradalmi térképtár 1780-as évekbeli térképlapjaival. Nem egy istálló távérzékeléses segédeszközök nélkül is beazonosítható. De nemcsak az istállóhelyek, hanem az utak, árkok, mikromorfológiai elemek és a terület művelési ága, a gyepüben felnövő haszonfák (gyümölcsfák, som, mogyoró stb.) is a régi rendet vetítik elénk, vagyis élénken közvetítik a mecseki szállásosság felszíni jellegzetességeit.

A szállásosság vizsgálatában hangsúlyos kérdés a jelenség eredeztetése. A Mecsek ebben a vonatkozásban is tud újat mondani, egyelőre ugyan még a sejtések szintjén. Gallina Zsolt régészeti terepbejárásai során Mánfán az egykori szállások felszántott területén Árpád-kori, késő középkori és 18. századi kerámiát is talált (72. ábra). Vizsgálata pusztán a lelőhelyek topográfiai felderítésére szorítkozott, a terület bolygatottsága miatt a korszakok pontos szétválasztására nem volt lehetőség. Ennek a területnek és más, bolygatatlan felszínű szállásos résznek a további kutatása igen fontos volna, hiszen pillanatnyilag nem eldönthető, hogy van-e topográfiai és funkcionális előzménye a szállásoknak. A jövő kutatásainak azt kell kiderítenie, hogy a szállások elterjedése a török alatti gazdasági berendezkedéssel vagy egy késő középkori, telkekhez kötődő üzemviteli megoldás továbbélésével függ-e össze. Illetve azt, hogy mindkét eshetőséget feltételezve mi az az áthidaló elem, amely összekötheti-e két, látszólag külön időben létezett határhasználati gyakorlatot.

PUSZTAFALVAK BIRTOKBA VÉTELE, HASZNÁLATA A PUSZTÁSODÁS UTÁN

A török időkben elpusztult falvak határát a kontinuus falvak népe vette használatba, elsősorban a „telkeket", ami jelenthette a falu konkrét helyét is, de inkább a belső szántóit értették alatta. Mánfa a szomszéd Monaj pusztafalu minden fontos határrészét használatba vette. Így az elpusztult falu templomát, az alatta fekvő réteket (feltehetőleg a régi falu helye), a régi belső szántókat, a *mónaji-telek*i szántókat, a *görgeték*i szőlőhegyet. A földek átkerülése természetesen a népesség áthúzódásával együtt mehetett végbe.

Ugyanezt a bekebelezési folyamatot tapasztalhatjuk Magyaregregyen is. A 18. századi falu a szántóit a környező, egykori pici falvaktól nyerte. A szántóföldek nevei hűen tükrözik eredetüket: Bakóca, Nyíresi-hát, Mánafa, Lánykő, Rakcsa,

Battyán, Nyárád, Hodács, Márétóró stb. A régi falvakról igen élénk történeti hagyomány maradt fent, még napjainkban is ismerik a azokat. Sőt, Reuter Camillo névkutatásai szerint az egregyiek tisztában voltak azzal is, hogy az említett erdőközi mezők a régi községek szántói voltak. Ennek a felismerésének ad hangot a Cikai kút, Ekéd, Ekepuszta címszavakban (Reuter 1961b: 359; 364).

Tehát megfigyelhetjük, hogy a törököt túlélt falvak a pusztult községekkel bővítik területüket. A 16. századi pusztásodás során megszűnt községek általában valamely kontinuus falu részévé váltak, a 17. század végén elpusztultak inkább a puszta „státuszát" kapták, s a földesurak igyekeztek külön kezelni őket.

AZ ÚJKORI IRTÁSOK

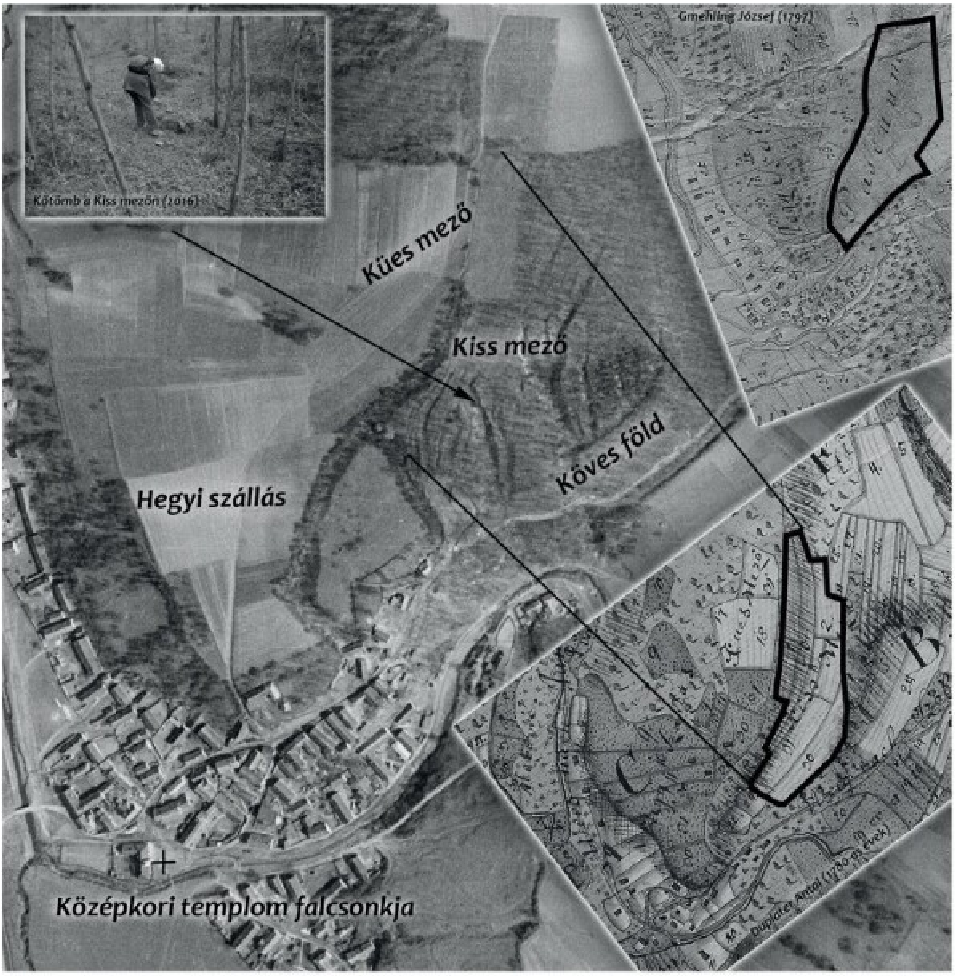
A 18. századtól kezdve egyre több szántója lett a parasztságnak. Tűzzel, keringetéssel, baltával, irtókapával vitték végbe az irtásokat.[200] Az irtások a telepítések nyomán hatalmas lendületet kaptak. A 18. században számos új német telep, illetve utca jött létre a hegységben, a mecseki irtványfalvak „új generációja". Részben azokon a helyeken, ahol a középkori hegyközi falvak feküdtek. Így az ember ismét visszavette az erdőtől azon területeket, amelyeket a középkor kései századaiban falvakkal kolonizált. Németegregy (Kisbattyán), Óbánya, Újbánya, Pusztabánya, Zobák, Viganvár, Vágotpuszta a hegyektől, erdőktől elzárt vidéken jött létre. Határukban huták, szénégető boksák, hamuházak tűntek fel, jelezvén, hogy az új kolonizációs folyamat a fa felhasználására épült.

A betelepítések folytán és a természetes népességnövekedés hatásaként növekedett a gabonával vetett területek kiterjedése, amit siettetett az a körülmény, hogy a hagyományos gabonafélék, a kukoricával és a burgonyával kiegészülve a táplálkozásban is egyre fontosabbá váltak.[201] A 18. század végére az üveghuták, a lázasan terjedő szén- és mészégetés és az ekkor beinduló szénbányák tovább fogyasztották az erdőket, valósággal letarolták azokat. Ezen szorító körülmények miatt kezdték el országosan és megyei szinten is, az uradalmak egyetértésével korlátozni az erdőhasználatot. A parasztság földéhsége azonban óriási volt és az erdőirtás lendülete csak lassan hagyott alább. Az uradalmak gátat szabtak a folyamatnak. Az erdő fájának fizetség nélküli vagy tiltott határrészben történő használatát a 18. század végétől már erdei kihágásnak vették és az erdők felügyeletét ellátó, serényen dolgozó erdőőrök büntetéssel sújtották.[202]

200 Az irtás általános kérdéseiről lásd: Takács 1980.

201 A táplálkozás változására nézve: Kisbán 1997: 426.

202 Az erdei kihágások dokumentumait megtaláljuk az úrbéri perek iratanyagaiban. pl. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára IV. 1. i. 671 t. 108. (Esterházy-uradalom)

73. ábra. 18. századi talajdegradáció morfológiai és térképi nyomai Mecsekpölöskén (Máté Gábor rajza)[16]

Mint már korábban említettem,[203] a 19. században egyre nagyobb jelentősége lett a szántóföldeknek, területüket igyekeztek bővíteni, ám a természeti akadályok, vagy a nem kellően megválasztott művelési mód olykor problémákat is okozott. Mecsekpölöskén (73. ábra) a falu középkori magjához közel, a szállások és a falu között a *Kis mező*nek nevezett határrész művelése feltehetően a középkorig nyúlik vissza. Minderre a parcellák falu közeli helyzete alapján és hosszan elnyúló, keskeny, a végén felkunkorodó alakjukból gondolhatjuk. A nehéz műveletű földeken

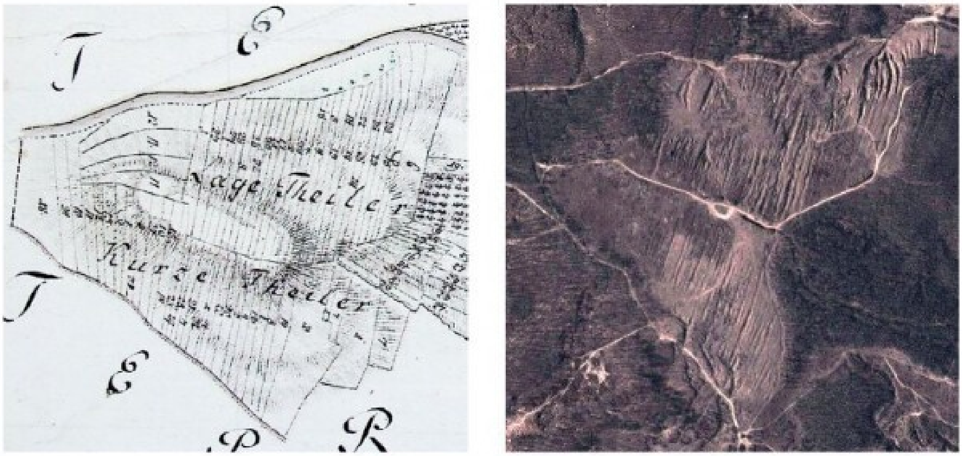
[203] Légifotó forrása: Fentről.hu (1959-0602-1038).

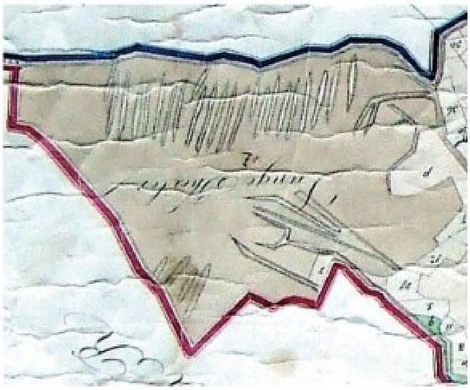
6 ökörrel és kerülőekével végzett szántás során tipikusan ilyen mintázat keletkezik. A 3 hosszabb és egy rövidebb parcellára osztott enyhén kanyarodó földsáv mintegy 6-700 méteren, a hegyháton futó mélyúttal párhuzamosan, enyhén emelkedve érte el a falu szőleit. A földrész fölötti tetőt Kües mezőnek (Köves-mező), az alatta lévő földrészletet 1850-ben pedig Köves földnek nevezték. A helynevek és a terület morfológiája ékesen mutatja a földrészlet pusztulási körülményeit és a művelési ág változásának okát. Az úrbéri rendezést követő reguláció idején (1797) már kikerült a művelés alól és legelő lett belőle. A legelő, majd az itt felnőtt erdő azonban tovább örökítette a romlott szántó morfológiáját az utókorra.[204] Érdekes kérdésként merül fel, hogy az említett szántók miért árkolódtak fel ilyen erőteljesen? Oka lehetett, hogy a sűrű vetésű gabonafélék helyett a talajlemosódást siettető kapásnövényeket (pl. kukorica) ültettek bele, de a szántás mélyebbé válása, esetleg helyi időjárási jelenségek (anomáliák) is hozzájárulhattak a folyamathoz. Az is lehet, hogy a föld elhagyásának az oka nem is a hirtelen állagromlás volt, csupán a földkimérési, regulációs munkálatok ekkor teremtették meg az előnytelen földdarab felhagyásának lehetőségét, új földek használatba vonását a degradálódott régi termőföldek helyett.

Egy hegyi szántóföld felhagyása Barátúr esetében pontosabban datálható és a kezdeti lépésektől az elhagyásig követhető (74. ábra). Barátúr lakossága az 1720-as évekig magyar volt. Őket a káptalan eltelepítette, helyükre németeket hozott. A németség, feltehetően az úrbéri egyezséget követően, az 1780-as évek tájékán fogott irtásba, és egyetlen erdejét a Kereszt-hegy oldalait szántónak alakította át. Tevékenységük tájra gyakorolt hatását a Pécsi Egyházmegyei Levéltár térképein vehetjük szemügyre. A 361 méteres hegy két oldalát szokatlan módon nem a szintvonalat tartva, hanem azzal ellenkezőleg, a lejtő irányában osztották ki, úgy, hogy a szántók alja és teteje között mintegy 30–60 méteres szintkülönbség adódott. A parcellák irányából eredően a szántás sem mehetett másként, mint a szintvonalakra merőlegesen, ami fokozhatta a vonalas erózió kedvezőtlen hatását. A keleti oldal a Kurze Theiler, a nyugati a La(n)ge Theiler nevet kapta, ami Rövid- és Hosszú osztásnak fordítható. Nem tudni, hogy kényszerszülte megoldás volt-e, esetleg korábbi próbálkozásaik alapján vélték megfelelőnek ezt a parcellakiosztást, mindenesetre az eredményt a műholdfelvételekről is láthatjuk. A hegyoldalak nagy mértékben felárkolódtak, művelésükkel már a 19. században felhagytak. Az 1850-es években erdős legelőként használták a területet. A mély eróziós árkok nyomai napjaink műholdképein is szemrevételezhetők.[205]

[204] PEL II. Térképtár, Pölöske 1 (é.n, sz. n.), 4 (1780-as évek, Antonius Duplater); 2 (1797, Gmehling József); 5 (1854, Kelemen Gyula)

[205] PEL II. Térképtár, Barátúr 2. 1803 – Gmehling József; 1. (kb. 1860 – Kelemen Gyula)

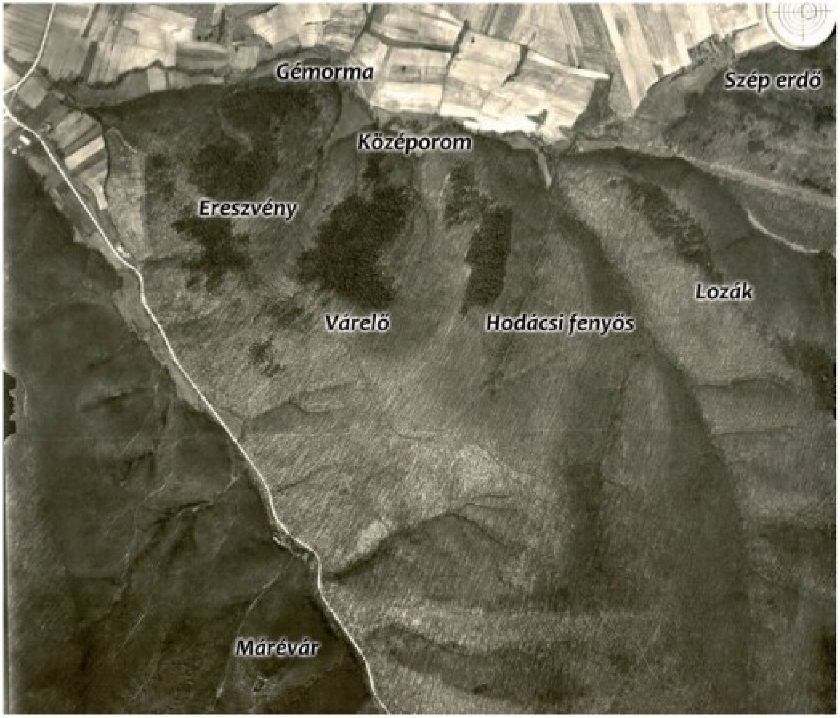

74. ábra. A barátúri Kereszt-hegy irtását és felhagyását illusztráló térképlapok és műholdfelvétel. PEL II. Térképtár, Barátúr 2. (1803, Gmehling József); Barátúr 1. (kb. 1860, Kelemen Gyula); Google Föld műholdfelvétele, 2012. 03. 10.

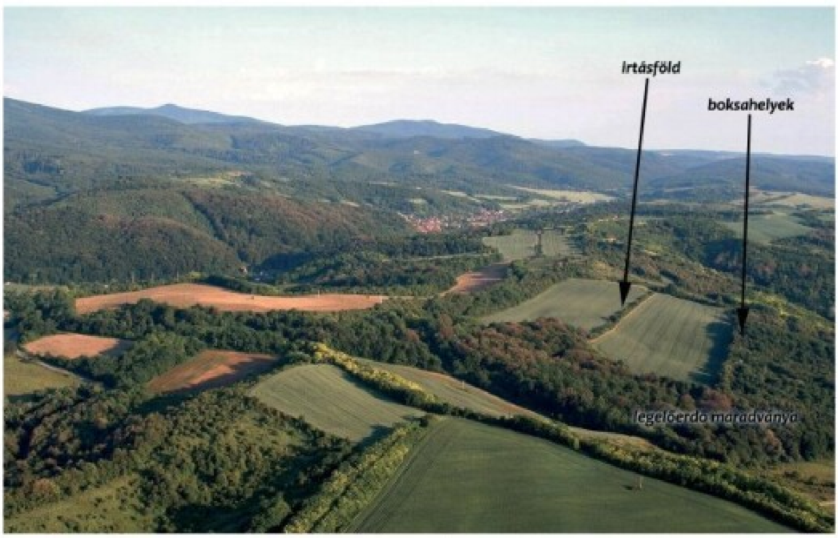
Folytathatnánk még a sort Abaliget, Mecsekrákos határának bemutatásával, ahol hasonló jelenségek történtek. Azonban úgy vélem, e két „szélsőséges" példa is elég volt annak alátámasztására, hogy a 18. században változott a korábbi szántásrend. A hosszú, a térszín egyenetlenségeihez igazodó, olykor kanyargós, és gyakran az utak mentén, hegyhátakon végighúzódó szántók helyett a rövidebb, mértaniasan meghatározott parcellák kezdték egyre-másra meghatározni a határ képét. Ebben talán az ekék tökéletesedése, a szántás mélyülése is közrejátszhatott. Igaz, az ekék terén az átütő újítás csak a 19. század végén érte el a Mecseket a váltóeke formájában, amivel már a meredek domboldalak is eredményesen, akár egy lóval is művelhetők voltak.

Lényeges változást hoztak az 1860-as évek is. A földcserék és a birtokelkülönítések miatt a jobbágyság szántóállománya áttevődött a falvak közelébe, az immáron polgári birtokok gyűrűként fonódtak a kis falvak köré. Egyúttal szűkült a jobbágyság tényleges élettere, az erdő éléséből származó különféle haszonvétel-lehetőségek. A régi faluhatárokból átlagosan 50–60% az uradalmak birtokába került.[206] Az ura-

[206] Erről részletesen: Máté 2013a: 156–160.

75. ábra. Magyaregregy déli határrészének irtványföldjein ültetett fenyvesek egy 1954-es légifotón. Forrás: Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára, Magyaregregy.

76. ábra. Legelőerdőből irtott (1870-es évek) szántóföldi parcellák Kárászon, 2006 (Kovács Norbert felvétele, Máté Gábor szerkesztése, forrás: Google Föld Panoramio)

dalmak erdősítésbe fogtak, birtokaikon erdőgazdálkodásra rendezkedtek be. Magyaregregy határában és a Vaszari-erdő területén (Esterházy-birtok) a középkori és újkori irtások helyére erdei fenyőt ültettek. A fenyő jelzőfajként kiválóan átörökítette a régi irtások helyét. Ezt még az 1950-es évek légifotóin is végigkövethetjük (75. ábra).

A polgári átalakulás után egyre nyomasztóbbá vált a földhiány. Emiatt a parasztság rákényszerült, hogy a rendkívül előnytelen fekvésű, meredek, terméketlen, de a faluhoz közel eső egykori legelőerdőket is kiirtsa. Ezek az irtások utolsó példái a tájon. A régiekhez viszonyítva ugyan nem voltak nagy kiterjedésűek, de hozzájárultak ahhoz, hogy a paraszti használatú területeken az 1930-as évekre a szántók elérték a maximális területnagyságukat. Az egyik ilyen szántóbővítés esetét látjuk a kárászi Szállási Bükk példáján (76. ábra). A területet a falu szegényebb lakói, kisházasai kapták, s valamikor az 1880-as években irtották ki. A letermelt fa egy részéből bizonyára szenet égettek. Erre következtethetünk legalábbis a szántó peremén látható gödröcskékből, melyek feltételezhetően a boksák kiégetése során keletkezett boksahelyek lehetnek. Ugyan régészeti kutatások a területen nem folytak, mégis úgy vélhetjük, hogy ez a hely az igen *partos* fekvése, és a forrásoktól való viszonylagos távolsága miatt inkább az irtással, semmint lakóhellyel, pásztorépítménnyel hozható összefüggésbe. Morfológiai párhuzamait a németországi Steigerwald területén látjuk (Hildebrandt – Kauder 1993).

A középkori és az újkori irtások névtani és fiziognómiai jellegzetességei

Az egyre sokasodó irtások miatt nem könnyű feladat a középkori és a bővülő 18–19. századi irtások szétválasztása. Mint arról korábban már volt szó, a szántók képe, alakja sok mindent elárul.[207] Ahhoz azonban, hogy egy-egy község szántóterületeinek bővülését tisztán lássuk, a kéziratos térképek több generációjára is szükség van, ugyanis a határkiigazítások, regulációk gyökeresen átalakították a földek mintázatát. Annyi bizonyos, hogy a 18. századi térképek még a szántók magterületeit mutatják. Olyan mintázattal, amelyet jellegzetesen a középkori, kora újkori szántási technikákkal érhettek el. A 19. századi térképek már a megváltozott állapotot mutatják, ezekből nehezebb a régi struktúrákat beazonosítani és feldolgozni. A helynevek azonban az újabb térképek esetében is nagyban segíthetik a kutató munkáját. Leginkább a közép- és török kori, illetve az újkori (18. századi) szántások elkülönítésében. Az alábbi táblázat erről ad tájékoztatást.

[207] Szántók elhelyezkedésére nézve irányadó: Maksay 1971: 139–181.

4. táblázat. A középkori és az újkori (török utáni) irtás névtani jellegzetességei a Mecsek területén (Máté Gábor szerkesztése)[208]

Középkori	**Újkori**
mező névelem nagyobb eséllyel rögzül	név utal az eredeti növényzeti viszonyokra (Bükkös), – de Cserma nem (*ma, mány* köznév miatt)!
tulajdonosra visszamenő, puszta személynévi eredet, becéző névalakok (Dankó, Derzső) – de a 19. században Antal-hegy!	irtást kifejező 18. században gyakori helynév elemek helynévelemek: *irtás, keringetés, égetés* stb. vagy a felosztásra utaló nevek: *osztás, osztály*
falunévhez kapcsolódó mezőnév (Bakóca, Nyíresi-hát, Újfalu-mező)	irtóra (tulajdonosra) visszamenő többelemű helynevek (Györkő földek, Kurucz gödre)
birtoklást jelző rag lekopik (Contallhegye – Kantárhegy), de nem törvényszerű	német földrajzi nevek a sváb falvakban
archaikus földrajzi közszavak: *mál (ma, mány)*	
irtást kifejező régi közszavak (18. században már nem használták): *kerék, láz* (Kerékgyöp, Kerekberek, Apálláza)	
régi szláv névanyag: Radincsa, Zakinya Ugyanakkor megítélésük problematikus, hiszen a 17. században is volt egy szláv beszivárgás a nyugati részeken (Kovácsszénája, Bános, Bakócai-vízfolyás völgye)	
szláv és magyar párhuzamos helynévadás: pl. Liponya – Hársma (szántók)[208] (vö. Reuter 1961)	

Az irtások alapvető fizikai jellemvonásai ugyanakkor e két korszakban hasonlók lehettek. A 18. századi változások ellenére mérsékeltebb emelkedés, vízszintesre törekvő kialakítás jellemzi őket. A művelési ágak határán markánsabb felszíni képződmények, ún. *magasmegyé*k képződtek (77. ábra).[210]

Ezek a mai napig meghatározó, látványos elemei a tájnak. A hegyi irtásföldek megközelítése és a nyersanyagok mozgatása szekérforgalmat generált, ami több járt mezei út kialakulását eredményezhette. Ezek a mezei (erdei) utak könnyen felismerhetők oldalazó jellegükről és erőteljesebb bemélyültségükről.[211]

[208] A példák forrásai: BMFN: Budafa (Komló), Kárász, Liget, Magyaregregy, Máza, Szászvár, Váralja helynévanyaga.

[209] vö. Reuter 1961a: 111, 115.

[210] A geomorfológiában álterasznak hívják az erdők és művelt területek határán képződött 1-2 méter magas tereplépcsőket, képződésükről lásd: Pataki 1961: 60–61.

[211] Lásd: Máté 2014a.

77. ábra. Magasmegye a szászvári Lápá-földek peremén, 2011. január (Máté Gábor felvétele)

ÖSSZEGZÉS

A tanulmányban a Mecsek-hegység hasznosításának történetéből láthattunk példákat, amelyek főként a településhálózat, a helynevek, a birtokviszonyok és a táj morfológiájának a segítségével nyújtottak betekintést a korábbi művelési gyakorlatok körébe. A példák a középkortól a 20. századig villantottak fel eseményeket, térbeli viszonylatokat, hasznosítási módokat különösképpen az erdők, és az erdőirtások terén. A Mecsekben végzett táji vizsgálatok szempontjából igen lényeges, hogy a népessége kontinuus és fenntartotta a korábbi korszakok életmódjának helynévi és művelésre vonatkozó emlékezetanyagát. Területén a dombságokra jellemző művelésmódok mérsékeltebb ütemben terjedtek el, illetőleg szorultak vissza. Felszínén tanulmányozhatók a régi szántásnyomok, legelőerdők, degradációk emlékei, vagy éppen a szántóföldek sajátos térbeli tagozódása. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a vidék ne hordozná magán az átalakulás nyomait. A hegység egyes területeit a bányászat, a montánipari tevékenységek élénken átformálták, ezzel együtt is jobban megőrizte a korábbi korszakok emlékeit. Meglepő helyeken és olykor bizarr módon élhet együtt a régi és az új táj. A koszonyai trafóház bányákkal, meddőhányókkal körbeölelt vidékén az Újfalu-mező középkori irtásföldjének reliktumaira lelünk.

Komló kiskerti övezetének tőszomszédságában egy legalább 18. századig visszavezethető szálláskertes határrész terül el, ahol a tájmintázat annyira élénk, hogy még képzelőerő sem kell a régi gazdálkodás felidézéséhez (78. ábra).

A Mecsek tájrészletei más-más olvasatot adó palimpszeszteket hordoznak. A hegység tájtörténetének felgöngyölítéséhez nélkülözhetetlen feladat az egyes példák vizsgálata, ahol rétegről rétegre haladva, más-más helyen lelhetünk rá egy-egy tájtörténeti mozzanatot megmagyarázó, leíró jelenségre. E feltáró munkába nemcsak a régészeti korú, de az újabb, fiatalabb jelenségek vizsgálata is eredményesen bevonható.

78. ábra. A 18. századi állapotokat élénken őrző Dolai-völgy, háttérben a komlói határtetői kiskertekkel. Mánfa, 2018. október (Máté Gábor felvétele)

K. Németh András[212]

A TAMÁSI LIKAS-HEGY ÉS TÁRSAI – LÖSZBE VÁJT BÚVÓLYUKAK KÜLSŐ-SOMOGYBAN ÉS KÖRNYÉKÉN

BEVEZETÉS

„Az újabb levéltári, főleg pedig régészeti kutatások sokban módosítják a török megszállás alatti terület népesedési és települési viszonyairól alkotott képet. Kiderül ezekből, hogy a dunántúli magyar falvak lakossága tekintélyes részben elhagyta a hadak járta ármentes mezőket, s az erdők és vizek védelmébe húzódott." – írta Makkai László a török kor emberföldrajzi mérlegét készítve (Makkai 1985: 1437). Az említett régészeti kutatások alatt elsősorban Müller Róbert munkáit érthetjük, aki a fonyódi járásban végzett terepbejárásai, illetve Somogy, Zala és Veszprém megyei adatok segítségével kimutatta, hogy számos olyan kisebb, rövid ideig lakott török kori szálláshely létezett az utaktól távol, elsősorban vizek és mocsarak közelében, amelyeket ideiglenes menedékhelyként azonosíthatunk (Müller 1973; Müller 1976: 62–65).

[212] Az objektumok azonosításában és kutatásában többen segítettek. Magyarkesziben Béleczki István és Szabó Márta, Kisszékelyben Benke János, Horváth András, Isztl Márton és Neumann Péter, Tamásiban Kántor Miklós (akinek a Likas-hegy belsejéből ismert két régészeti leletet is köszönhetem) és Palánki Gábor, Tolnanémediben Gergály Imre és Végh István, Udvariban Peszt Attila és Kilvinger Péter kalauzolt, illetve látott el adatokkal. A tamási Likas-hegy fémkeresős kutatásában részt vett Czövek Attila, K. Tóth Gábor, Kántor Miklós és Sándor Lajos, a fémleletek túlnyomó részét utóbbi gyűjtötte. Ugyaninnen terepi megfigyeléseket Kraft Jánosnak (Pécsi Bányakapitányság) és Máté Gábornak köszönhetek. A Likas-hegy környezetének szintvonalas felmérését a Meridián Mérnöki Iroda Kft., a 3D fotogrammetriai felmérést pedig Sandó Norbert (Pazirik Informatikai Kft.) készítette, Balogh András ügyvezető önzetlen segítségét e helyen is köszönöm. A balatonendrédi terepbejáráson Balogh Zoltán és Varga Máté, a ságvárin rajtuk kívül Horváth Szilvia vett részt. A Tamási-Likas-hegyi érmeket Varga Máté határozta meg. Stibrányi Máténak adatokat köszönhetek, Eszterhás Istvánnak a ságvári és balatonendrédi löszüregek felmérési rajzai újraközlésének engedélyezéséért vagyok hálás. A tárgyfotókat Retkes Tamás, a lelettáblát Vicze László (mindketten: Wosinsky Mór Megyei Múzeum) készítette. A Gyulaj Erdészeti és Vadászati Zrt.-nek köszönöm, hogy folyamatosan lehetővé tette az erdő területén történő kutatást. A kézirathoz Fuksz Márta, Máté Gábor, Varga Máté, valamint Sófalvi András fűzött értékes észrevételeket. Érsekhalma-Hildpuszta lelőhelyre Pánya István hívta fel a figyelmemet. Minden érintett segítségét köszönöm. A témáról eddig egy előadás-kivonat (K. Németh 2017) és egy ismeretterjesztő cikk látott napvilágot (K. Németh 2018c).

A hódoltság kori ideiglenes szálláshelyek kutatása terén sajnos azóta sem sokat haladt előre a régészeti kutatás. Kivételt jelent ez alól Sófalvi András monumentális monográfiája, amely a középkori és fejedelemségkori Udvarhelyszék önvédelmi célú helyei között – a magyar nyelvterületen tudomásom szerint elsőként – szisztematikusan tette vizsgálódása tárgyává az általa védbarlangoknak nevezett, konglomerátum kőzetbe ásott jelenségcsoportot. Egy kb. 12–13 km sugarú körön belül hét helyszínen azonosított ilyen objektumokat, két helyen (Máréfalva-Kőlik, Telekfalva-Őrhegy) ásatással is igazolva a török kori eredetre emlékező néphagyományt (Sófalvi 2017: 158–162, 257–285).

Tágabb kutatási területünk, a Dél-Dunántúl szempontjából örvendetes, hogy Máté Gábor a térség török kori településtörténetéről főleg 18. századi írott források alapján írt összefoglalása külön fejezetet szentelt a *„menedékhelyeknek és rejtektelepüléseknek"*. Egy általa idézett, 1746-os szekcsői (ma Kaposszekcső) tanúvallatást azért érdemes szó szerint idézni, mert pontosan fogalmazza meg az ilyen ideiglenes menedékhelyek használatát: *„midőn Szigeth-várát és Kanisát a török lakta, akkori időben Szekcsői lakosok olykor olykor, ideig s óráig az ellenség félelme miatt kintelenítettek helységüket elhagyni és magukat […] nevezett szigetben és abban lévő sáncban venni. De akkor is a helységet, vagyis falut elpusztulni nem hagyták, mert a szigetből is azoknak vigyázására és mezeiknek munkájára ki jártak és mihelyest egy kevéssé az ellenség eltávozott ismét a faluban vissza vették lakásukat."* (Máté 2017a: 306).

Az eddigi kutatások az ideiglenes szálláshelyek fajtái között leginkább ártéri területeken fekvő kiemelkedésekkel és erdőkkel, legfeljebb pedig kőzetbe vájt barlangokkal számoltak. Az alábbiakban egy a hazai régészeti kutatás által eddig figyelembe nem vett objektumtípust, a löszbe vájt búvólyukakat szeretném bemutatni, elsősorban régészeti szempontból, a legjobban ismert tamási Likas-hegy járatrendszerének példáján keresztül, nem kimerítően összegyűjtve környékbeli párhuzamait is (79. ábra).

Előre kell bocsátani, hogy a földalatti járatok már több mint száz éve feltűntek a hazai régészeti szakirodalomban. Nagy Géza 1905-ben szócikket szentelt nekik, számos közép-európai párhuzam felsorolásával: *„Földalatti menhely (Erdstall). Strabo szerint az ősgermánok föld alatt ki vájt nagyobb barlangokban végezték istentiszteletüket. Terjedelmüknél fogva kétséget nem szenved, hogy háborús időben ezek, legalább a gyöngébb lakosoknak, öregeknek, asszonyoknak és gyermekeknek menhelyül szolgáltak. Az ily földalatti menhelyek többnyire a löszképződményben vannak kivájva s több nagyobb és kisebb kamarákból állanak, melyek néha 20 méter hosszú alacsony folyosókkal vannak összekötve, a levegőt fölülről keskeny tárnák által nyervén. […] Hazánkban szintén több helyen vannak ily földalatti menhelyek (a nép szájában bujólik, buvó-lyuk), így Alsó-Szentiványon (Fejér m.), azután Brogyánon (Bars m.), Tőkés-Ujfalun (Nyitra m.), Aranyos-Ma-*

79. ábra. Áttekintő térkép a tanulmányban említett helyszínekkel (szerkesztette: K. Németh András, rajzolta: Máté Gábor, alaptérkép: www.turistautak.hu)

róth mellett Olichon kívül több, stb. Itt bujt el a föld népe a törökök és tatárok portyázása alkalmával. Hihetőleg azonban sokkal régebbi időkből valók." (Könyöki 1906: 66–67). A német nyelvterületen *Erdstall*-nak nevezett, az őskorig visszanyúló föld alatti járatok kutatásának Ausztriában és Németországban saját fórumai vannak,[213] Németországban Die künstliche Höhle címen önálló kiadványsorozattal. Francia területen *souterrain* a neve a hasonló járatoknak, kutatásukat szintén külön társulat fogja össze (Société Française d'Etudes des Souterrains), negyedéves értesítőjük címe Subterranea.[214]

Ez az objektumtípus más tudományágak számára hazánkban nem ismeretlen: a folklórkutatás által a történeti mondák tipologizálása során elkülönített tatár-török mondakör hagyományában[215] gyakran szerepelnek nem sziklás vidékek búvóhelyei is, amelyeket megtalálunk a dél-dunántúli megyék földrajzi neveinek gyűjteményeiben.[216] Ezeket – és ráadásul az itt részletesen tárgyalt tamási likas-he-

[213] http://www.erdstallforschung.at/; https://www.erdstallforschung.de/ (2018. január 31.)

[214] http://sfes.chez.com/; https://www.subterranea.fr/ (2018. január 31.)

[215] A tipológiára: Dobos 1970: 103. Székelyföldi példák búvóhelyként használt barlangokra az egyik legismertebb hazai mondagyűjteményből: Lengyel 1975: 210 (Kőrispatak), 385–387 (Máréfalva), 388–389 (Homoródkeményfalva). Monda a mongolok elől barlangba (Torockó), illetve a törökök elől szünetelő bánya tárójába (Újbánya) való menekülésről Hála – Landgraf 2010: 18, 44. További számos példa található a nemrég megjelent történeti mondakatalógus Alapítási mondák kötetében: Magyar 2018, I.: passim.

[216] Rendszerezve: Szabó 2008: 47–52, térképi ábrázolásuk: Gulyás 2010: 51–52.

gyi löszjáratot – régészeti részről tudomásom szerint eddig csak Torma István méltatta figyelemre a régészet és a néphagyomány kapcsolatáról szóló cikkében. Az emberi létesítmények keletkezéséhez fűződő mondák között számon tartott föld alatti alagútmondák kapcsán megjegyezte, hogy ezek olykor valószínűleg középkori eredetű mesterséges föld alatti üregekhez kötődnek, ugyanakkor a török-tatár mondakör kapcsán – példák nélkül – csak annyit írt, hogy *„a tatár-likak és természetes barlangok, ahová a monda szerint a lakosság az ellenség elől menekült, a különböző régészeti korszakokban valóban szolgáltak emberi lakhelyül is. Megjegyzendő azonban, hogy legnagyobb részük kis méretei miatt alkalmatlan volt nagyobb közösség huzamosabb ideig tartó elrejtésére."* (Torma 1978: 151).

A löszbe vájt járatok a néprajzkutatók mellett főleg a barlangászok érdeklődését keltették fel. 2013-ban a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat Vulkánszpeleológiai Kollektívájának tagjai Eszterhás István vezetésével felmérték a balatonendrédi Barát-lik és a ságvári Betyár-barlang alaprajzát. Történetiségükre csak a ságvári kapcsán következtettek: úgy vélték, hogy több száz éve, több generáció munkájával készülhetett (velenceihegysegtura 2018; Eszterhás 2013).

A bevezetés végére érve visszakanyarodok tanulmányom címválasztásához, amelynek talán mind a négy eleme magyarázatra szorul. Cikkem csak a Dél-Dunántúl néhány, *löszbe vájt* üregrendszerével foglalkozik. A kőzetek között puhának számító üledékes kőzetet itt azért fontos kiemelni, mert tárgyalt területünk közelében – az ország más, köves vidékeihez hasonlóan – léteztek kőbe vájt, barlangszerű menedékhelyek is, amelyek esetenként természetes eredetűek is lehettek, és olykor az őskortól kezdve használták őket. Jó példa utóbbira a közeli Mecsekben fekvő, régészetileg is kutatott kovácsszénájai Füstös-lik és Kis-Füstös-lik, ahol a régészeti kutatás a szórványos középkori mellett kora bronzkori, római kori és népvándorláskori emberi jelenlétet mutatott ki (Gábor 2001).

Közép- és török korinak az összeset csak óvatosan merném nevezni. Egyetlen objektumról igazolható az Árpád-kori eredet – de a tamási járat az egyetlen, amelyet eredetileg bizonyosan nem búvóhelynek készítettek –, másik kettőből pedig késő középkori-török kori leletek kerültek elő. A többi lyukról csak analógiás alapon, a keltezhető objektumokkal való hasonlóság (elnevezés, néphagyomány, elhelyezkedés, kialakítás) alapján feltételezem, hogy – a történeti események ismeretében – a középkor végén és/vagy a török korban búvóhelyként (is?) használt menedékhelyek voltak.

Földrajzi lehatárolásként azért *Külső-Somogy*ot, mint földrajzi középtájat választottam, mert témám legfontosabb objektuma, a tamási Likas-hegy, valamint a párhuzamként tárgyalt többi hasonló búvólyuk többsége ezen belül helyezkedik el. Azért is indokolt a középtáj beemelése a címbe, mert egész területét meghatározza

a lösz, amely a Külső-Somogy legfontosabb felszíni képződménye. Átlagosan 10–20 méter közötti vastagságban borítja a tájat, de a dombság délkeleti részein ennél is vastagabban, a magas hátakon és gerinceken vékonyabban települt (Szilárd 1967: 22). A bemutatott búvólyukak többsége kistáji beosztás szerint Kelet-Külső-Somogyban fekszik (Balatonendréd, Ságvár, Som, Magyarkeszi, Tamási), kettő a Tolnai-Hegyháton (Tolnanémedi, Udvari), egy pedig Közép-Mezőföldön (Alsószentiván) (Marosi – Somogyi 1990: passim), nagyobbrészt Somogy és Tolna megyében.

Első, 19 századi leíróik pince, lyuk, búvólyuk néven említették őket, első régészeti ismertetőiknél (Wosinsky Mór, Hattyúffy Dezső, Szendrei János) főleg barlangként szerepeltek, a helytörténész Papp Gyula pedig pincebarlangnak nevezte a békapusztait. A témával szisztematikusan eddig egyedüli régészként foglalkozó Sófalvi András – igaz, más földrajzi környezetben – védbarlangoknak nevezte őket. Jómagam fontosnak tartom, hogy az objektumok nevében szereplő tájnyelvi 'lik' szó – amely nem mellesleg 1055-től adatolható (igaz, tulajdonnévben), és eredetileg 'barlang, üreg' jelentéssel bírt, mai 'nyílás' értelme pedig csak később alakult ki (ESz: 448–449) – azok megnevezésében is megmaradjon, ezért a 19. századi leírásokban szereplő, és a lyukak funkciójára utaló 'búvólyuk' kifejezést tartom egyelőre legalkalmasabbnak a löszbe vájt refugiumok leírására. Annál is inkább, mert a kifejezést már a 17. században is használták: egy Bars megyei vizsgálatban 1634-ben ezt írták a Hizér falut ért török pusztításról: *„Mikor az Sitva mellékit elrablották, falujokat megígették, 36 eleven embert vittenek, bujólikakban fultanak meg 24, […]"* (Szerémi 1891: 130).[217] A korabeli szövegek alapján az erdei „lyukakban" való bujdosás nem lehetett ritkaság. Melius Péter egy 1565-ös szövegében ezt olvashatjuk: *„Erdoere likbol likba budosol a doeghalal eloett"*, Nagyszombati Márton jezsuita író 1702-es művében pedig: *„Azért job, ha azon rejtek helybe és bújó lyúkba viszsza szivódnak"* (MNytSz I.: 323–324). Tanulmányomban üregnek, járatnak, illetve lyuknak is neveztem a tárgyalt objektumokat, ugyanakkor kerültem a félrevezető, funkcióra utaló pince, illetve az eredetileg a két méternél hosszabb természetes üregeket jelentő barlang kifejezéseket.[218] Az elnevezéseknél maradva megjegyzem, hogy – Sófalvi Andrással összhangban – a járatok négyzetméteresnél kisebb helyiségeit fülkének, az ennél nagyobbakat pedig kamrának nevezem (ezek újkori forrásainkban fiók, fülke, szoba, a Likas-hegy esetében olykor pedig cella néven is szerepelnek).

[217] Ugyanebben a szövegben Knyezics faluban *„bújó vermekben"* megfulladt emberekről van szó. Szerémi 1891: 127.

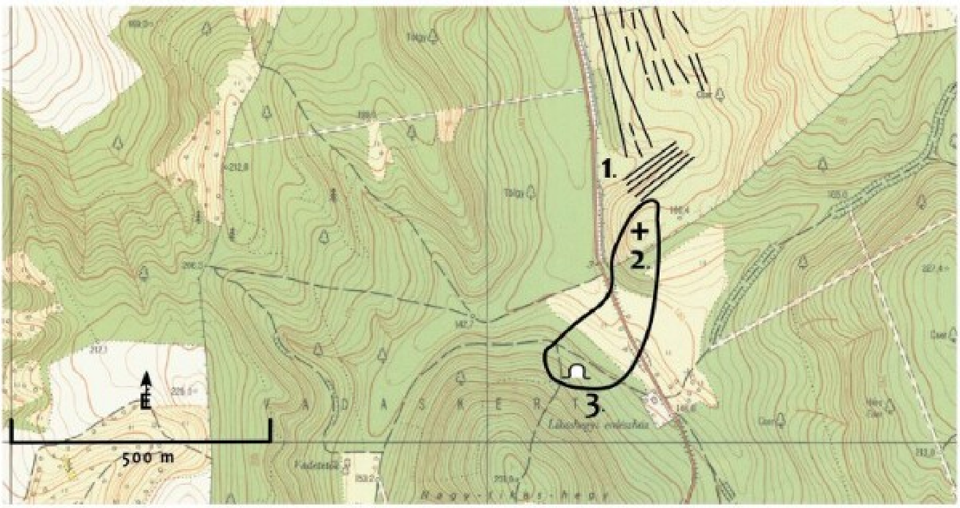
[218] Érdemes megemlíteni, hogy tárgyalt területünk két, ma is létező településének neve is földbe vájt objektumokra utal. Ireg (a mai Iregszemcse) neve a 'gödör' és régen 'barlang' jelentéssel is rendelkező magyar 'üreg' főnévből keletkezett (FNESz I.: 634), Pincehely neve pedig pincék létesítésére alkalmas helyre utal (FNESz II.: 348).

A TAMÁSI LIKAS-HEGY LÖSZBE VÁJT JÁRATRENDSZERE

Tamásitól délre, a török kiűzése óta elzárt, bekerített vadászterületnek számító gyulaji erdő területén, egy a Koppány folyóba torkolló kis patak mentén, a Likas-hegyi-tisztáson található a hódoltság elején elpusztult középkori falu, Kospa helye, északkeleti részén, egy kiugró dombon a templom helyével (80. ábra).

Írott forrásokban először 1321-ben szerepel, nemesi névben. A falut részben kisnemesek lakták: Kospai előnevű nemesekről több alkalommal hallunk 1531-ig. 1441 és 1482 között a tamási váruradalom tartozékai között említik, 1491-től 1513-ig már csak itteni birtokrészt sorolnak fel. Utoljára az 1543-as rovásadójegyzékben szerepel, ekkor három, szegénysége miatt adót nem fizető portából állt a település.[219]

Kospa nevét a szakirodalomban a Magyarországon először itt, Torma István által kimutatott középkori szántóföldparcellák tették országosan ismertté (Torma 1981). A szűk határú, a környékbeli faluhálózatban átlagosnak mondható falu délnyugati szélén, a Nagy-likas-hegy oldalában található egy löszbe vájt, több tíz méter hosszú, több helyiségből álló üregrendszer, amelynek felfedezéséről és eredetéről számos szöveg és jegyzetanyag maradt fent.[220]

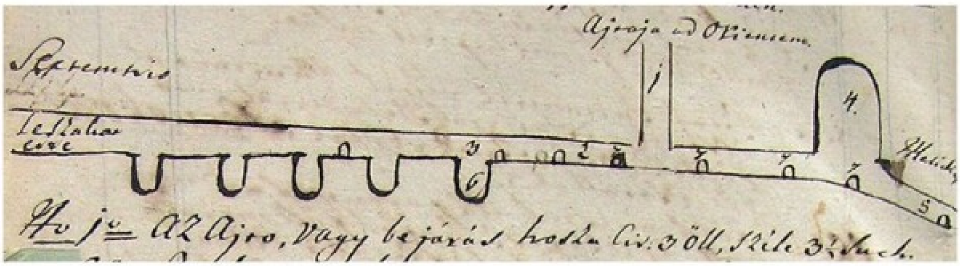
80. ábra. Tamási-Likas-hegy, a középkori Kospa falu helye, a szántóföldnyomok (1.), a templom (2.) és a búvólyuk (3.) elhelyezkedésével (alaptérkép: EOV 34-321) (szerkesztette: K. Németh András, rajzolta: Máté Gábor)

219 A település történetére részletesen: Torma 1981: 246–247; Papp 2000: 155; K. Németh 2015b: 158–161.

220 Ezek részben összegyűjtve: K. Németh 2012: 8–10.

Újkori leírások, kutatástörténet

Első alkalommal Farkas Pál tamási jegyző említi a járatrendszert. Tőle tudjuk, hogy 1775-ben, Esterházy Miklós herceg – Tamási Miklósvár nevű városrészének névadója – első tamási látogatásakor *„[...] az Likas hegynek ajtaját kinyittatta, és sok urak, s mások bémentek, és meg visgálták az ürességet, de mivel már jól leszakadozott, messze nem lehetett menni, még is találtatott benne 6 czella, amint magam is Farkas Páll nótárius bent lévén más érdemes emberekkel, megvizsgáltam [...]"*. A jegyző alaprajzi vázlatot is készített a járatrendszerről (81. ábra).

81. ábra. Tamási-Likas-hegy, Farkas Pál alaprajzi vázlata, 1800 (Farkas 2008, 43 nyomán)

Három öl (kb. 5,7 méter) hosszú és 3,5 such (kb. egy méter) széles bejárata (a rajzon: 1.) keletről nyílt az erre merőleges, megközelítőleg észak–déli irányú, *„ámbitusnak"* (2.) mondott főfolyosóra. A folyosó nyugati oldalán egymás mellett öt kis *„cella"* (6.) nyílt, méretük: 2,5 öl×1,5 öl×7 láb (kb. 5×3×2 méter), déli részének keleti végén pedig *„egy nagy czella volt, hihető ebédlő hely"* (4.). A folyosó északi vége ekkor be volt szakadva, déli vége pedig öt–hat öl (kb. 10–11 méter) hosszan rézsút benyúlt a hegy alá (5.), egy kb. két méter hosszú beszakadt rész után még egy hasonló hosszúságú folyosórészlet következett, de innen már ekkor sem lehetett továbbhaladni. Az alaprajz a főfolyosó nyugati oldalán nyolc mécsestartó falfülkét is feltüntet, egy kivételével a nagyobb terem és a legdélebbre fekvő kamra között: *„Az Ámbituson Métsek helei föld Polczon láttatnak"* (7.). A járatok eredetéről szólva Farkas Pál megjegyezte: *„Némellyek vélekednek, hogy szerzetes remeték lakása volt, mivel ellenben által az hegy alatt templom volt, mely máig is Kosbai templomnak neveztetik, – a templom előtt a völgyben fáin forráskút vagyon."*[221] Az említett templomrom a középkori Kospa falu templomával azonos, amelynek felmenő falmaradványait az 1970-es években Torma István azonosította (Torma 1981: 246).[222] (Mint láttuk, a jegyző maga is bent járt az üregben, de a róla szóló bejegyzést csak később, valószínűleg az 1800

[221] Farkas 2008: 42–43 (a kézirat fakszimiléi), 114–115 (átírás).

[222] A templomra részletesen: K. Németh 2015a: 164.

utáni években készítette.) Bregovics Pál tamási plébános így emlékezett a helyszín 1800 körüli állapotára, a kosbai templom leírása után: *„Átellenben a »Likas-hegy«, melynek üredéke igen messze terjedt és abban sok cellák vannak most is épségben, amikben valaha laktak."* (Papp 2000: 155).

1824-ben Moldoványi József – bizonyára Farkas Pál nyomán – a következőket írta: *„Tamási városa mellett fekvő erdőben ezek előtt egynéhány esztendőkkel találtatott egy hoszszú lyuk a hegybe pintze formára bévájva, mellyben egy hoszszú Ambitus vagyon, kisded szobátskákra, és egy ebédlőre felosztva: minthogy pedig a' templom' omladékja mindjárt ezen jelenvés mellett látszatik lenni, az a közvélekedés, hogy ezen föld alatt való lakásban a' Törökök' ideje alatt Barátok laktak, kik magokat minden emberi társaságtól, és a' Pogány ellenségnek nyomorgató karjaitól ezen vadonban meghúzván, a' haza' megszabadításáért titkon végezék ájtatosságaikat."* (Moldoványi 1824: 64).

Az 1828. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a kosbai templomhoz közeli Likas-hegyben lévő lyuk egészen a szomszédos Pári faluig elnyúlik, a barlangba bevájt különböző cellák olyanok, mintha szerzeteseké lettek volna (Brüsztle 1880 IV.: 678).

Szalay Antal tamási káplán 1830-ban így írt a mezővárost ismertető művében: *„Itt vagyon a' Tamási hires vadas-kert, mellyről alább; ezen puszta erdei' egyike likas hegynek hivatik, mint hogy itt néhány évek előtt egy likra találtak, mellybe béereszkedvén ollyan helyre jutottak, hol osztálos teremeket, mint hajdani lakásokat lehetett megkülönböztetni. Minő szigoru környűlállás szorított legyen ide lakókat, régen födi a' sűrű homály; most ezen likba ereszkedni nem tanácsos többé szakadozásai miatt; ezen helyhez nem messze állott hajdan a' Kosbai kápolna, mellynek már csak helye mutattathatik […]"* (Szalay 1830: 86–87). Az 1864-es Pesty Frigyes-féle dűlőnévgyűjtés csaknem szó szerint megismételte Farkas Pál leírását (csak a déli folyosóról szóló részt rövidítette le), és átvette a jegyző alaprajzi vázlatát is, némileg módosítva a mécsesek helyén (Gaál – Kőhegyi 1977: 312–313).

Az 1890-es évek elején Tamási vezetői így számoltak be az objektumról Wosinsky Mór régészeti kérdőívére válaszolva: *„Tamásitól a vadkertben haladva félórányi távolságra találhatni az úgynevezett Lyukas-hegyet. Esterházy herceg kíséretével 1775-ik évben behatolt e hegybe, s a feljegyzések szerint hat cellába juthatott el. Minő terjedelmű ezen barlang a hegy gyomrába, ma kikutatni nem lehetett, mert a cellából-cellába vezető átjárások csak lyuk tágasságúak. Ezen barlang »Kosba« hegy mellett van. Kosba ha nem is nagyobb falu, de mindenesetre oly helység volt, mely saját templommal bírt."* (K. Németh 2005: 137). Maga Wosinsky valószínűleg ennek alapján ennyit jegyzett meg megyemonográfiája lábjegyzetében, a dorombosi bronzkori földvár leírása után: *„Ez erődítménytől nem messze, még a vadaskertben, az egykori »Kosba«-falu mellett van az úgynevezett »Lyukas-hegy«, melyet messze terjedő, czellás barlang jár keresztül. Egy a barlangban elhelyezett feliratos tábla szerint 1775-ik évben Eszterházy herczeg*

kíséretével behatolt e barlang hat cellájába. Az egyik cellából a másikba vezető átjárások oly szűkek, hogy csak bajjal bujhatik egy ember azokon keresztül."[223]

Egy 1906-os újságcikk, amely a tamási polgári iskolások Madarak és fák napján tett erdei kirándulását írja le, beszámol róla, hogy az Esterházyak erdőmestere hogyan mutatta be a gyerekeknek az általa jól ismert különös jelenséget. *„Előadása szerint a »Lyukas hegy« 120–130 méter magas domb, mely előtt a teraszszerü térséget a hegy belsejéből kikerült föld alkotja. Történeti elnevezése nincs, a vidék lakói ember emlékezet óta igy, lyukashegy név alatt ismerik. Régebben majdnem megközelithetetlen volt, de most az erdőmester ur mindig tisztán tartja s a bejáratot erős fatömbökkel felduczoltatta. A bejárás pinczealaku, de nem le, hanem felfelé halad. Eleintén 150–160 cm. magas és másfél méter széles, később a tornácz szélesedik és magasságban is nyer annyit, hogy középtermetű ember hajolás nélkül elmehet benne. A tornácz mintegy 70 méter hosszú, hol azután kétfelé ágazik; állítólag az egyik ága az abban az irányban fekvő Paári községig vezetne; de ebbe a tornáczba, magunkféle gyarló embereknek behatolni életveszélyes. A bejárattól jobbról-balról mintegy 8 fülke van, melyek mind szélesek és tágasak, valóságos termek és mint Kabina ur állítja 40–50 ember kényelmesen elférhet bennük. Érdekes, hogy már többszöri vizsgálódással sem tudott olyasmit felfe[de]zni, ami azt bizonyítaná, hogy ezen helyet valaha emberek állandóan lakták volna, pincze sem lehetett, minthogy a tornácz felfelé vezet és csak ott halad lefelé, hol kétfelé szakad. De mégis az erdőmester úr pontos megfigyeléssel egyik fülkében felfedezett egy égetett tölgyfa tuskót, mely véleménye szerint több száz éves lehet; talált azután egy nyúl és egy róka koponyát; ez utóbbin már kövesedés nyomai látszanak. Az egyik fülkében kandalló féle emelkedést, de semmi-házieszközt, fegyvert, vagy pénzt nem talált. Természetes ilyesmire csak ásatásokkal lehetne rábukkanni, akkor azután az egész hatalmas alagutszerű építkezés korát és mirevalóságát biztosan meglehetne állapítani Valószínűleg az egész alkotmány a tatárjárás idejében készült, vagy a későbbi háborús időkben, mikor a nép ezen helyet ideiglenes menedékhelyül használta. Az érdekes előadás után előkerültek a gyertyák és lámpák és azok világítása mellett a bátrabb fiuk és leányok bementek a misztikus labirintba, hol mindent ugy találtak, ahogy azokat az erdőmester ur előadásából hallották."*[224]

Egy Papp István tamási esperes-plébános, helytörténész hagyatékában található feljegyzés szerint *„[?] mondja, hogy 1942 körül egy erdésszel bement a Lyukas-hegybe, a 13. szobában látták a márvány táblát, melyet Esterházy herceg helyeztetett el ott, a falba volt illesztve, sok helyen hason csúsztak, – az ispán kaszáló táján, benn a folyosóban kutat találtak, a bedobott [?] soká csobbant a vízben, mellette mindkét oldalon lehetett tovább menni. Mivel a szellőztetők bedugultak, a levegő kevés volt."*[225]

[223] Wosinsky 1896 I.: 278. *) jegyzet. A tábláról a későbbi beszámolók hallgatnak.
[224] X–y. 1906.
[225] MNL TML, XIV/9. Papp István hagyatéka.

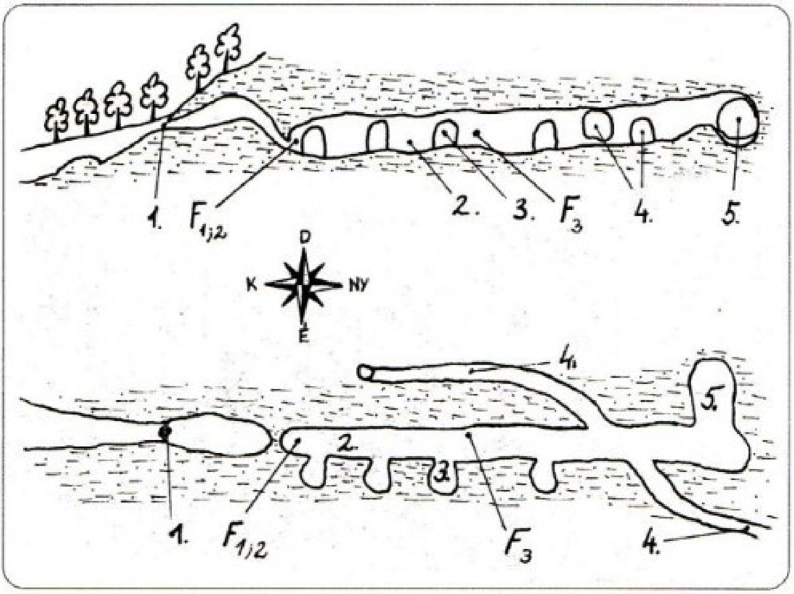
A likas-hegyi löszjárat a mindenkori tamási ifjúság kedvelt kirándulóhelye volt, amint a fenti újságcikk is bizonyítja. Cser (Stockinger) László (1914–2004) tamási születésű jezsuita szerzetes így emlékezett gyermekkori kalandjukra: *„A hosszú dombba vájt folyosó bejáratának egy része beomlott, de nekünk, gyerekeknek elég széles és magas volt, hogy a hosszú folyosóba behatoljunk meggyújtott, füstös-büdös fáklyánk fényének vezetése alatt. A hosszú folyosón jobbra-balra teremszerű üregek nyíltak. Mindent megvizsgáltunk, ásót is hoztunk, mert mindig azt reméltük, hogy emberi csontokat, koponyákat, fegyvereket, esetleg aranyat is találunk. Soha nem találtunk semmit. Szorongó érzéssel hatoltunk tovább. Vagy száz méter után a főfolyosó megszűkült. Minden évben több és több sárga agyag akadályozta utunkat. Ha kellett lapáttal, ásóval tágítottuk a szűkületet, hogy továbbjuthassunk. Újabb húsz-harminc lépés után az ember vágta alagutat beomolva találtuk. Ez volt a legvégső pont, ahová eljutottunk."* (Cser 1996: 28). Kaszás Dezső nyugalmazott gimnáziumi tanár (szül. 1932) ugyanerről így emlékezett: *„Szűk két évtized múlva Würtz Ádám parancsnoksága alatt mi is átéltük a likas-hegyi kalandot, de már nem jutottunk olyan mélyre. Néhány esztendeje Cser László atyával és Gyarmati Irénkével az erdőben járva kerestük ifjúságunk emlékeit az Ispán kaszáló környékén, de nem leltük a bejáratot. Végül egy beomlott víznyelő-szerű mélyedésre bukkantunk. Némán álltunk előtte, azzal a meggyőződéssel, hogy a hajdani barlang szájánál vagyunk."*[226] Torma István régész 1956 végén vagy 1957 elején gimnazistaként járt a Likas-hegy belsejében, emlékezése szerint *„a főágtól jobbra is, balra is nyíltak oldalpincék. Az egyik ág (?) vége be volt szakadva, ott nem lehetett továbbjutni. A másikon még valamennyit mentünk. Ott vége lett a járatnak. […] Tárgyakat másokhoz hasonlóan mi sem találtunk."*[227]

Az 1970-es években végzett dűlőnévgyűjtés idején a helyi lakosok megemlítették a Likas-hegyet is, de magyarázatot nem fűztek a helynévhez; a kötet a Pesty Frigyes-féle leírást idézi (TMFN: 105 – 14/359). 1993-ban néhány tamási fiatal felmérte az akkori állapotot (82. ábra).

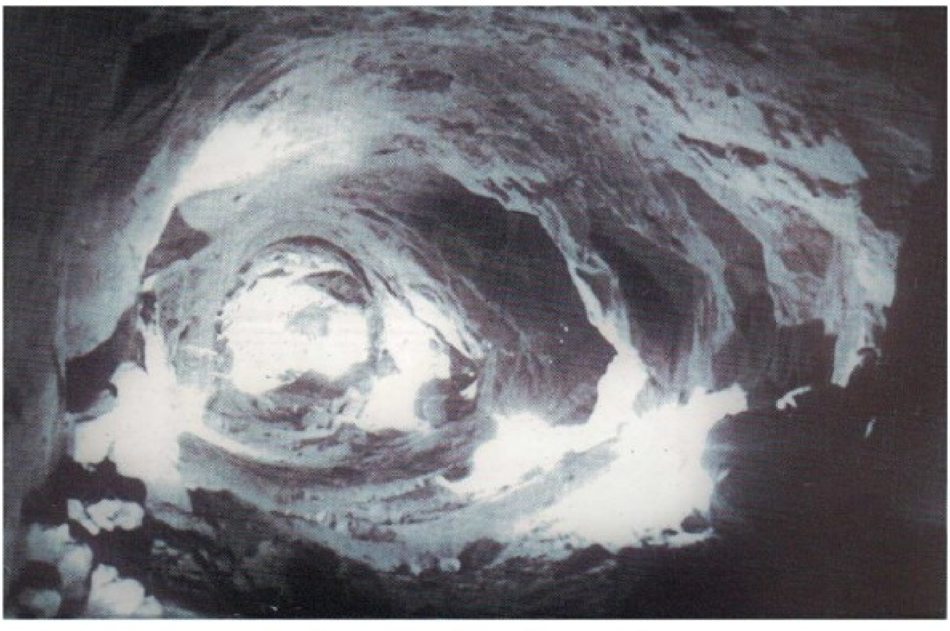
A vízszintes főfolyosóba a föld mélyén, egy kb. öt méter hosszú meredek lejáróból lehetett bejutni, amelynek szájába már a felszínről is egy szűk nyíláson át bújva lehetett csak bemászni. A főfolyosó ekkor 18–20 méter hosszú, 1,8 méter széles, 1,6 méter magas volt (83. ábra), a főfolyosó kétharmad részénél abból ferdén két irányba kiágazva, nagyjából egymással szemben két, egyenként legalább 15 méter hosszú, egykor a szabadba nyíló mellékjárat nyílt. Megfigyelésük szerint a főfolyosóból jobbra nyíló négy kisebb kamra egyenként 3–5 méter mély, 2,5 méter széles és legalább 1,5 méter magas, a mellékjáratok után a bal oldalon nyíló egyetlen terem azonban jóval nagyobb a többinél: négy méter mély, három méter széles és két méter magas volt (Kántor 1994). A leírásból kitűnik, hogy a 200 évvel korábbi

[226] Kaszás Dezső levele a szerzőhöz, 2011. január 19.

[227] Torma István levele a szerzőhöz, 2016. október 8.

82. ábra. Tamási-Likas-hegy, Táczi Tamás és társai vázlata a löszjárat metszetéről és alaprajzáról, 1993 (Kántor 1994: 19 nyomán)

83. ábra. Tamási-Likas-hegy, a löszjárat belseje, 1993 (Kántor 1994, 2 nyomán; Táczi Tamás fotója)

állapothoz képest a korábbi „bejárat” ekkor már járhatatlan volt, az alaprajzok alapján pedig a legfontosabb különbség, hogy korábban öt, újabban azonban csak négy kisebb kamrát figyeltek meg a folyosó mentén.

Mint láttuk a 18–19. századi hagyomány szerint a járatrendszert remeték, szerzetesek használták. Papp István plébános, helytörténész hivatkozás nélkül azt írja, hogy egy remete adatait megtalálta a (tamási?) anyakönyvben (Papp 2000: 155). Fontos megjegyezni, hogy írásos adatok szerint 1770-ben egy Kecskés Tamás nevű nazarénus remete élt Tolnatamásiban (Puskely 1998: 857–858).

Cser László jezsuita szerzetes úgy tudta, hogy a néphit szerint a török hódoltság idején építették: *„Ide bújtak, itt éltek, hogy elkerüljék a családok lemészárlását, a fiúk a janicsárságot, a lányok a hárembe való hurcoltatást.”* (Cser 1996: 28). Egy 1968-as néprajzi gyűjtés szerint a tatárok elől menekültek a Likas-hegybe az emberek (amely ráadásul állítólag négy-öt kilométer hosszú, és Páriban ér véget).[228] A helyi születésű Könnyü László szerint *„a középkorban szerzetesek lakása lehetett”*, majd – nyilván később – *„állítólag ez volt a tanyája egy Halbek nevű haramiának, aki a betyárvilág idején innen tartotta rémületben a környék lakóit”*. (Könnyü 1977: 7; Könnyü 1980: 26).

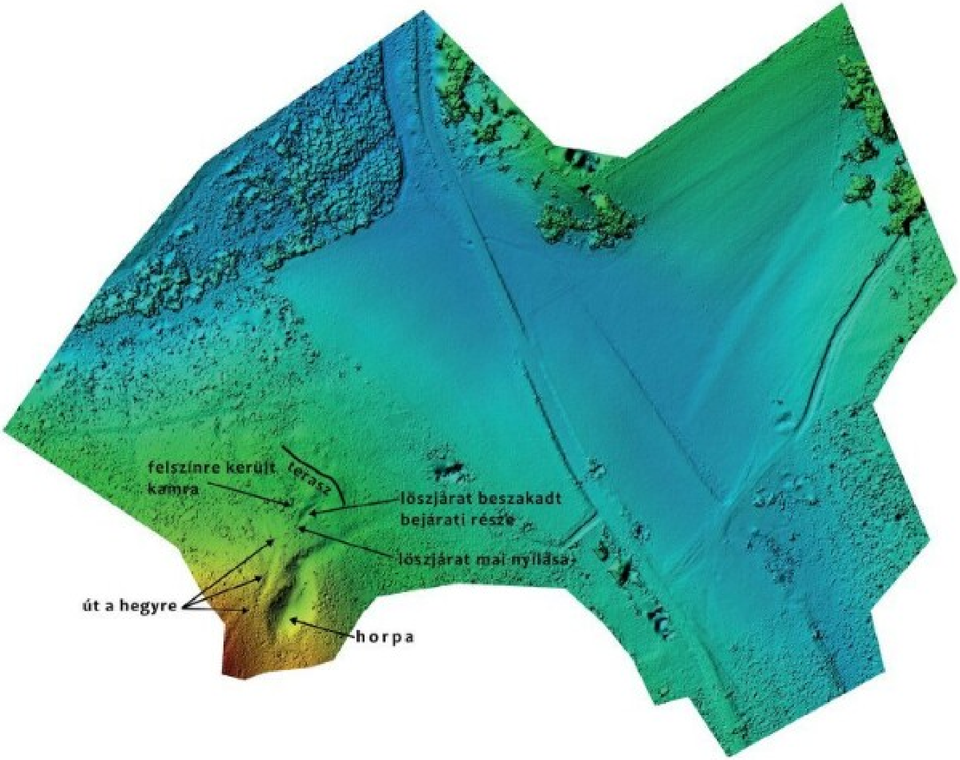
Az objektum és környezetének mai képe

A járatrendszer a középkori falu délnyugati szélén, a Nagy-likas-hegy északkeleti lejtőjén helyezkedik el, északkeletről délnyugat felé hatol a domb belsejébe (84. ábra). A járat egykor megközelítőleg vízszintes aljú lehetett, hasonlatosan egy nagyobb méretű lyukpincéhez.

Bejárati része – amely felett a lejtés következtében vékonyabb volt a földtakaró, mint a járat belseje fölött – a történeti korokban beszakadt, ezt ma egy kb. 24 méter hosszú, 0,5–2,5 méter mély, két-három méter széles, délnyugat felé emelkedve húzódó mélyedés rajzolja ki a felszínen (85. ábra). Az eredeti bejárat az előtte lévő vízszintes teraszról nyílott, ahol a nyílás két oldalán derékszögű, északon három, délen négy méter széles, öt méter hosszú enyhe bevágódás talán valamiféle előtér helyét rajzolja ki.

Bizonyára hasonló módon került felszínre az az egykor föld alatt lévő helyiség is, amelynek helye a bemélyedő bejárati rész közepe tájától kb. három méterre északnyugatra rajzolódik ki egy kb. öt-hat méter átmérőjű, egy-két méter mély horpadás formájában (86. ábra). Északkeleti részéből 2–2,5 méter széles árok vezet ki (talán egykori felszínre vezető nyílás helye).

[228] Égető 1968: 195 (Csapó Sándor, 73 éves).

84. ábra. Tamási-Likas-hegy, a löszjárat környezetének
3D fotogrammetriai felmérése (felmérte és rajzolta: Pazirik Informatikai Kft.)

A beszakadt bejárati rész délnyugat felé emelkedő végéről nyílik a megmaradt föld alatti folyosóra utólag ráásott (az 1993-as felmérők által csúszdának nevezett), kb. 7 méter hosszú, igen meredek ferde lejtakna bejárata. A lejtakna területére az erózió és a csapadék révén bejutó föld miatt a főfolyosóba már nem lehet bemenni: az akna alján 2016-ban még látszott egy kis darabon a főfolyosó nyílásának felső íve, ami 2018-ra teljesen eltűnt (87. ábra). A föld alatti részt így csak a kutatástörténet kapcsán említett régi adatokból ismerjük.

A járat ásásakor kihordott földből annak eredeti nyílása előtt 8–10 méter széles, több mint 30 méter hosszú, három-négy méter magas, északkelet felé rézsűsen lejtő terasz képződött (88. ábra). A rajta talált leletek képezik a járat keltezésének elsődleges alapját. Északkeleti talpa tövében, de már az eredeti talajszinten kisebb, ismeretlen funkciójú középkori téglaépület felszíni nyomait – pelyvás anyagú téglatöredékeket – azonosítottam. Mérete kisebb, mint egy templomé, helyén mindössze nagy mennyiségű középkori vasszöget találtunk.

85. ábra. Tamási-Likas-hegy, jobbra a löszjárat beszakadt bejárati része, balra a horpa bejárata, 2017. október (Máté Gábor felvétele)

86. ábra. Tamási-Likas-hegy, a beszakadás után felszínre került helyiség, 2020. szeptember (Máté Gábor felvétele)

87. ábra. Tamási-Likas-hegy, a lejtakna bejárata, 2020. szeptember (Máté Gábor felvétele)

88. ábra. Tamási-Likas-hegy, a löszjárat nyílása előtti földterasz, 2020. szeptember (Máté Gábor felvétele)

89. ábra. Tamási-Likas-hegy, függőleges nyílás a járat fölötti domboldalban, 2020. szeptember (Máté Gábor felvétele)

90. ábra. Tamási-Likas-hegy, a löszjárat melletti horpa, 2020. szeptember (Máté Gábor felvétele)

91. ábra. Tamási-Likas-hegy, bevágódott kocsiút a löszjárat fölötti domboldalban, 2020. szeptember (Máté Gábor felvétele)

A löszüreg bejárata körül végzett terepbejárások során további tájrégészeti elemekre is bukkantam. A bejárattól északnyugatra kb. 35 méterre – a főág feltételezett vonalától jóval északabbra – kb. 1,5 méter átmérőjű, északnyugati oldalán függőleges falú, kerek szájú kürtő ágakkal és avarral betöltött nyílását figyeltem meg, amely talán szellőző-, de átmérője alapján inkább menekülőnyílás lehetett (89. ábra).

Tárgyalt löszjáratunktól délre kb. 20 méterre, vele párhuzamosan egy másik antropomorf tájelem is felfedezhető: egy kb. 50×30 méter külső átmérőjű, nyolc-tíz méter mély mélyedés, amelynek azonban délkelet felé határozott, alul kb. három méter széles „nyílása" van, amely több tíz méter hosszan enyhén bevágódott, mélyútszerű bevágásként folytatódik a domb aljáig (90. ábra).

A katlanszerű mélyedés a geológiai szakvélemény szerint egy ún. horpa, amely föld alatti üreg beszakadásával keletkezett. Kézenfekvőnek tűnik feltételezni, hogy a máig részben létező löszjárat közvetlen közelében található horpa egy másik, minden bizonnyal korábbi, vagy legfeljebb csak részben egykorú, hasonló, ember alkotta föld alatti mélyedésnek a felszíni nyoma. Mivel eredeti járószintjét több méter vastagon fedheti a rászakadt földtömeg, ezért eredetét, keltezését csak fúrással vagy ásatással lehetne esetlegesen meghatározni. A mélyedés északi oldalában, közvetlenül a „nyílás" fölött egy kb. 2×2 méteres beugrás látható, amely

– elhelyezkedése és szóbeli adatok alapján – valószínűleg azonosítható a löszjárat néhány évtizede még járható oldalnyílásával, amely az alaprajzokon is szerepel. Valószínűsíthető, hogy az oldaljárat eredetileg a másik föld alatti üregbe nyílt és csak annak beszakadása után került a felszínre.

A lejtakna nyílása fölött a domboldal pincesípszerűen emelkedik, déli felén az említett horpa húzódik, északi oldalán ellenben egy enyhén bevágódott, a Likas-hegy platójára merőlegesen futó út vehető ki (91. ábra), amely néhány tíz méter után északra kanyarodik, és a domb vonulatát követve teraszútként fut tovább a hegy északi oldalán (teljes vonalvezetését és végződését egyelőre nem követtük végig). A horpa délnyugati pereme fölött is azonosítható egy szélesebb kocsiút indulása, délnyugat felé.

A löszjárat keltezése: leletek a földteraszról

Mivel a löszüreg főfolyosójának szája annyira feltöltődött, hogy behatolni nem lehet, korának megállapításhoz – a belsejéből Kántor Miklós által az 1990-es években gyűjtött, csak tág időhatárra keltezhető, két villás nyílhegy (92. ábra, b. melléklet) mellett – csak az üreg ásásakor kihordott teraszt vizsgálhattuk át, hiszen nyilvánvaló, hogy az itt talált leletek csak a terasz keletkezése, azaz a lyuk kiásása után kerülhettek földbe. A jórészt 2016 őszén végzett szisztematikus fémkeresős kutatás során a teraszról számos középkori régészeti lelet (érmek, ékszerek, viseleti elemek és használati tárgyak) került elő, amelyekből itt csak a legfontosabbakat mutatom be (92. ábra, a. melléklet).[229]

Az érmek közül legkorábbi egy 12. századi név nélküli dénár.[230] A legtöbb érme a 13. századra keltezhető: IV. Béla (1235–1270) és talán Németújvári Henrik bán (1267–1270) szlavón denárja, valamint IV. László (1272–1290) denárja.[231] Előkerült még egy ezüst bécsi pfennig, egy Hunyadi Mátyás-denár (1458–1490), illetve egy eddig meg nem határozott, kettéhajtott, illetve egy körbenyírt ezüst érme. Az ékszereket egy díszítetlen pántgyűrű és két fejesgyűrű (egyiken madárábrázolással) képviseli, a viseleti elemeket egy álló téglalap alakú, illetve egy D alakú bronzcsat, valamint hatszirmú virágot mintázó préselt veretek. A keltezés szempontjából figyelemre méltó egy hullámvonalköteggel díszített cserépbográcstöredék, amely

229 A falu területéről eddig előkerült kb. 300 fémtárgyat önálló tanulmányban tervezem részletesen bemutatni.

230 CNH I. 67; Tóth – Kiss 2018, 18.2.1.1.

231 CNH I. 336.

92. ábra. Tamási-Likas-hegy, leletek a löszjárat bejárata előtti teraszról (a), illetve a lyuk belsejéből (b) (tárgyfotók: Retkes Tamás, táblaszerkesztés: Vicze László)

díszítése alapján a kora Árpád-korra keltezhető. A terasz leletei közül kiemelkedik egy kerek foglalatba elhelyezett gránátkővel díszített, foglalatán granulációdíszes aranygyűrű, egy aranyozott, öntött bronztárgy töredéke, valamint egy mívesen kidolgozott, a 13–14. század fordulójára keltezhető, bronzból öntött korpusz.[232] Érdekes, hogy a tárgyak között több egyházi vonatkozású is előfordul, amelyek megerősíthetik a szájhagyomány által fenntartott remetehagyományt: a korpuszon kívül egy mellkeresztszár függesztő tagja INRI felirattal, valamint talán ide tartozhat az aranyozott bronztárgy is (egy alul és felül karéjos lezárású, domborított ezüstlemez újkori, valószínűleg a löszjárat késői látogatói veszthették el). A falu temploma a terasztól kb. 300 méterre északkeletre, a faluhely másik végén azonosítható, így azzal az egyházi vonatkozású tárgyak nem hozhatók összefüggésbe (a terasz lábánál azonosított kisebb középkori téglaépület funkciója ugyanakkor egyelőre kérdéses).

Az érmek alapján kijelenthető, hogy a teraszt a 13. század második felében már biztosan használták, tehát a löszüreget eredeti formájában ennél korábban ásták ki. Ha a II. Géza-érme és a korai cserépbogrács nem évtizedekkel később került a terasz területére, akkor a löszüreget a 13. századnál egy évszázaddal korábbra is keltezhetjük. A terasz átvizsgálása után a lábánál fekvő területet, és a faluhely többi részét is átkutattuk, amely azonban nem témája közleményemnek.[233]

[232] A korpuszra részletesen: K. Németh 2018b.

[233] A faluhelyről került elő egy unikálisnak számító, kiegyenesített, késő középkori sarló: K. Németh 2018a. Az előkerült leletek a Wosinsky Mór Megyei Múzeum Régészeti gyűjteményébe kerültek, gyarapodási számuk: 2016–222.

További löszbe vájt, régészeti korú üregek a Dél-Dunántúlon[234]

Az alábbiakban a likas-hegyihez hasonló objektumokat mutatom be. A szócikkek felépítése: lelőhelynév (megye); I. elhelyezkedés; II. régi leírások, néphagyományok; III. régészeti adatok; IV. középkori településekkel való kapcsolat.

1. Alsószentiván, Kanca-hegy (egykor: Tancza-hegy) (Fejér megye)

I. A hegyet ma Kanca-hegynek hívják, közvetlenül a mai Alsószentiván központja közelében, tőle délkeletre fekszik.

II. Általam ismert első leírása Zách Józseftől származik 1863-ból: *„Határában a »Kanca« hegy alatt van egy barlang, melybe, a rege szerint, tatárjáráskor a környék lakói menekültek. A tatároknak sikerült némelyeket áldozatnak kicsalni, mire a bennlevők kebelében a gyanú és félelem oly nagyra fejlődött, hogy a tatárok elvonulta után, Béla királyi szavára sem akartak kijönni, míg az saját palástját be nem küldé. – Kijövén, a nevezett hegyen oltárt emeltek Istennek, hogy hálát adjanak megmentésökért; a hálaünnepély után táncolt a nép s innen a hegy eredeti neve »Tanca«. Tetején épületromok láthatók."* (Zách 1863: 180).[235] A Pesty Frigyes-féle dűlőnévgyűjtésben 1865-ben az alábbiakat jegyezték fel: *„Tancza hegy' – magasságra a vidéken a legmagasabb. Ezen hegy belseje üres, egy bejárás van rajta, és ürege – többszázra menő szobácskákból áll, – végéig még senki sem mert menni, félve az elbódolástól. E barlang csinálását vagy eredetét a néprege szerint a tatároknak hazánkbai*

[234] A tanulmány alapjául szolgáló konferencia-előadásomban említett helyek közül itt nem foglalkozom részletesebben a kisszékelyi Barátok pincéjével vagy Barátok barlangjával, amelyet a hagyomány szerint a törökök hagytak itt. TMFN: 90 – 10/59. A középkori eredetű, Barátok tava nevű tó közelében, az erdőben fekvő objektum mára teljesen beszakadt, nem kutatható, de Neumann Péter kisszékelyi születésű erdész tájékoztatása szerint (2018. október 15.) amikor 50 éve még be lehetett menni, akkor egy négy-öt méter átmérőjű, és – a boltozat leszakadása miatt – hasonlóan magas, „kupolaszerű" mélyedés volt. A leírás alapján az objektum egykor valószínűleg a nevének megfelelően nagyobb pince lehetett, további helyiségek valószínűleg nem voltak benne. Nem említem részletesen adattáramban a Nyim-Kási-vár oldalába vájt, 8,4 méter hosszú, 80 cm magas, 75 cm széles üreget sem. Egyetlen régi adatunk rá vonatkozóan is a Pesty-féle 1864-es helynévgyűjtés: *„Kási vár – mely a' traditio szerént romai maradvány. Alatta a' völgyben az oldalban több évekkel ez előtt felfedeztetett egy üreg, melyben egy kemencze-száj nagyságú lukon mehetni bé – ott földben beásott szoba formájú helyiség vagyon mely hihető azon időről való midőn a' törökök Magyar Országban voltak kiknek boszuállási vágyai elől az emberek odamenekültek."* (Pesty 2001: 237). Felmérése: velenceihegysegtura 2018.

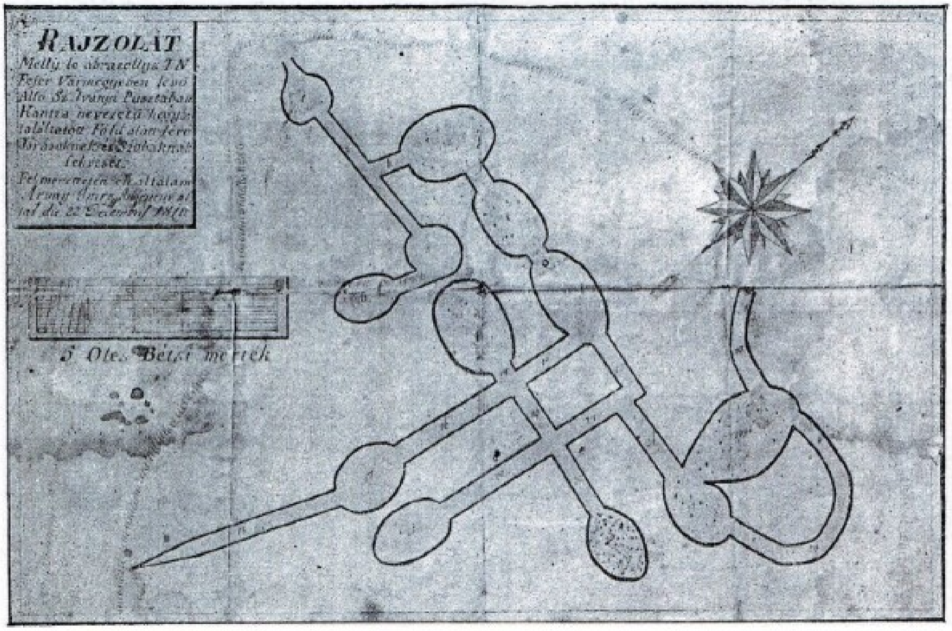
[235] Az objektum közelében hét halmot és négy *„beborpadt dombocskát"* is említ, amelyek a helybeliek tatár és török csatákban elesettek sírhalmainak tartanak.

berontásától veszi, mivel akkor ezen hegység sűrű erdővel volt benőve, és a hegy nem köves, hanem erős agyag, az ásás könnyű és tartós. Akkori községünk megrémült lakói csinálták ezen nagyszerű barlangot búvóhelyül, s hihető, hogy már akkor is keresztények lakták községünket, mivel a szobákban a falba vésett kereszteket meg is lehet látni. A néprege szerint sikerült is tervük, mert a dúló tatárok figyelmét szerencsésen kikerülték, s megmenekültek kincseikkel és vagyonokkal, mit magokkal bevihettek. Állítólag kijövetelükkor maga Béla király is jelen volt és ekkor elsőbb istennek hálát adtak megmenekülésükért, s később tánczoltak, vigadtak a hegy tetején, és hihetőleg innen kapta a Tancza hegy vagyis Táncz hegy elnevezést, mely népregét és a király személyes jelenlétét a budai levéltárban egy irat is bizonyít." (Pesty 1977: 279). Hattyúffy Dezső, a Fejérmegyei és Székesfehérvár Városi Történelmi s Régészeti Egylet későbbi titkárának 1871-es leírása szerint: *„A hegy délnyugati oldalán van a barlang nyilása, mely jelenleg igen rosz karban tartatik, s melybe csak négy kézláb mászva lehet bejutni. Mihelyt a nyiláson bejutunk, egy szobába érünk, hol hasonló három nyilás van, bármelyik nyiláson megyünk tova, ismét egy szobába jutunk, melyen ismét három nyilás van, s ez így megy tovább, majdnem a végtelenig. (?) Némely szoba ki vagyon meszelve, némelyekben azonban csak fehér kereszteк vannak festve a falra. Németh Pál volt helybeli földbirtokos úr, egy társaság élén huszonegy ily szobán keresztül haladván, egy hosszú folyosóra találtak, melyből azonban visszatértek. Többen voltak ben, s a hiteles elbeszélésekből, ha következtetést akarunk vonni, nyiltan állíthatjuk, hogy e barlang több ezerre (?) menő szobát rejt kebelében, melyekben való haladás azonban kötél és fáklya nélkül életveszélylyel jár. Némelyek állítása szerint még egy másik nyilás is volt Kustyán nevű puszta határában, de ez már elpusztult, ezen hiteles állítás ismét a barlang nagykiterjedése mellett bizonyít. […] Hogy miként akadtak e barlangra ? […] hihetőbb egy másik állítás, mely szerint a budai kamarai levéltárban van egy régi feljegyzés, mely után indulva dicső emlékű József nádor, midőn a sárvíz csatorna ásatása megkezdetett, e vidéken megjelenvén, felkerestette e barlang nyilását is, mit csak hosszú kutatások után, a hegy déli oldalát hegyes vas nyársakkal szurkálva leltek fel, a nyilás előtt levő nagy kő elhengeríttetvén, több szobába behatoltak, s ugyanekkor a mint több hiteles elbeszélő állítja, sisakot, karddarabokat s emberi és állati csontmaradványokat is leltek; azonban mélyen ezek sem hatoltak be a földüregekbe. A helybeli rege szerint tatárjáráskor a környék lakói menekültek ide. A tatároknak sikerült néhányat kicsalni s felkonczolni, mire a benlevők keblében a gyanú és félelem oly nagy fokra hágott, hogy Ázsia ezen pusztító népének elvonulásakor, Béla királyi szavára sem akartak kijönni, míg az palástját be nem nyújtá. Csak ekkor hagyták el penészes odujokat. A hegy tövében több hosszú halom vagyon, úgy látszik nem egyéb, mint a barlangból kihozott föld, mely idővel begyepesült, s jelenleg jelentékeny halmokat képez."* (Hattyúffy 1871: 215–216).[236] 1892-ben Szendrei

[236] Lásd még röviden: Hattyúffy 1894: 12.

János egy régészeti kirándulás kapcsán ezt jegyezte fel: *„Nevezetessége még e határnak a »Kancza« hegyben levő ú. n. »Bujólik« barlang, mely valódi kis labyrinthus. Egy 1811-iki hiteles fölmérés szerint 30 szoba és folyosó van benne. Ma azonban annyira el van iszapolva, hogy a bejáratnál levő szobában sem lehet fölállani, a második szobával összekötő folyosó pedig már oly szűk, hogy csak hason csúszva lehet benne előre haladni."* (Szendrei 1892: 372). Károly János 1899-es megyemonográfiájában így írt róla, részben megismételve a korábbi adatokat (és megjegyezve, hogy adatait a helyi birtokosoktól vette): *„Alsó-Szent-Ivány község területén vannak az ugynevezett buvó lyukak, melyek a község keleti részén emelkedő hegyben fedeztettek fel, mely hegy nyugati oldala még az ötvenes években szőllőhegy volt de azóta elpusztult s most legelő és szántó föld. Ezen a nép által emlitett »buvó lyukak«-nál azon hagyomány maradt fenn, hogy a tatárjárás alatt a közeli vidék lakossága ide menekült, miután ezen vidék sürü erdőséggel volt körül véve. Midőn a tatárok kivonultak IV. Béla király hivására sem akartak a benn levők kijönni, hanem a király személyesen megjelent a lyuk nyilásánál s akkor jöttek elé az abba elrejtőzött emberek. S ekkor a lyuk száját egy nagy kővel befedték s az egész dolgot leirván az országos levéltárba elhelyeztetett. Azonban századok elmulván e dologról megfeledkeztek s midőn a Nádor-csatorna elkészült e század elején s József nádor a csatorna megnyitására e vidéken megjelent a nádori levéltárból elhozta az erre vonatkozó okmányt s akkor a megjelent mérnökökkel – nyársakkal szurkálva a hegy oldalát a nyilást elrejtő követ felfedezték azt felnyitották s a földalatti szobákba bementek s akkor mintegy 21 szobában voltak, különféle fegyvereket találtak – azóta a nyilás nyitva van s számosan megfordultak e szobákban […] ma azonban annyira el vannak iszapolva, hogy a bejáratnál levő szobában sem lehet fölállani, a második szobával összekötő folyosó pedig már oly szük, hogy csak hason csuszva lehet benne előre haladni s a belső térség alig szélesebb mint egy rókalyuk területe".* A többek által említett, 1810-ben (és nem 1811-ben) Árvay Imre mérnök által készített alaprajzi felmérést is Károly János közölte (93. ábra).

Ezen egy északnyugat felé kinyúló földnyelv északnyugati végén nyíló, északnyugat–délkeleti, illetve erre merőleges tájolású folyosókból álló, részben a szabályos, egyenes, keskeny folyosók végén lévő, részben pedig egymásba nyíló, hasonló méretű ovális „szobákból" álló járatrendszert láthatunk. A bejárat után balra következő szobából azonnal másik két újabb szoba nyílik, ez után viszont két-két, egymásra merőleges szabályos folyosó következik, északi, nyugati és déli végükön szabályos rendben elhelyezett szobákkal. A délnyugati szobából hosszú, valószínűleg beszakadt folyosó nyúlt ki, a délkeletiből pedig kelet felé a többinél nagyobb helyiség nyílt, amelyből észak felé szintén megszakadó folyosó indult (és a két, egymás melletti szobát dél felől egy félkör alakú folyosó is összekötötte). A bejárattal szemben kisebb szoba volt, amelyből jobbra egy másik szoba nyílt, ám innen már nem lehetett továbbmenni (Károly 1899: 137–139). A 12 szoba mérete

93. ábra. Alsószentiván-Kanca-hegy, Árvay Imre alaprajzi felmérése, 1810 (Károly 1899: 139 nyomán)

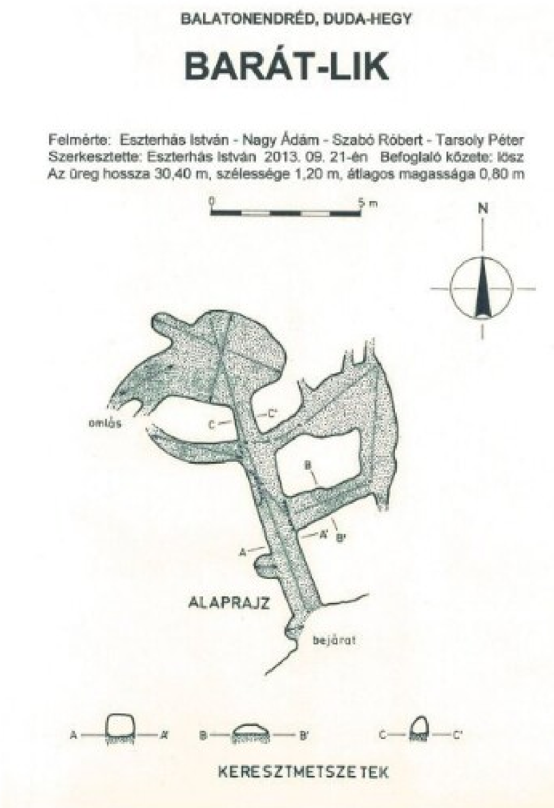
a lépték alapján visszamérve kb. 2×2–4 méter, a folyosó szélessége kb. 50–70 cm, a járatrendszer legnagyobb kiterjedése kb. 24×26 méter. 1930-ban a megyei főispán alsószentiváni látogatása során felkereste az üreget, de már csak egy betömődött gödröt látott (Farkas 1979: 178).

IV. A Kanca-hegytől északkeletre néhány száz méterre, a Katlan-völgyből folyó patak déli oldalán 2010-ben Stibrányi Máté középkori templomos helyet azonosított, amely valószínűleg a középkori Zedreg falu helyét jelöli (Stibrányi 2016: Adattár 12–13). A lyuk kétségtelenül e faluhoz köthető.

2. Balatonendréd, Barát-lik (Somogy megye)

I. A Balatonendréd település nyugati szélétől északnyugati irányba induló, mély és meredek mélyút északi oldalán, az úttól számított kb. hét-nyolc méter magasságban nyílik a Barát-lik.

II. Az 1864-es Pesty Frigyes-féle dűlőnévgyűjtés szerint *„van továbbá itt endréd határában ugy nevezett Barát horog, mely közlekedés utol szolgált hagyomán szerént Tihanyból ide utazott Benczés szerzeteseknek, ezen horognak éjszaki oldalában találtatik, hogy*

94. ábra. Balatonendréd-Barát-lik, alaprajz (velencei-hegysegtura 2018 nyomán)

Kisded barlang, mely barát luknak hagyomány szerént neveztetik, mellyen keresztül menve Törökök elöl Barátok menekültek". (Pesty 2001: 94). Egy 1936-os leírás szerint a hegyoldalban tíz méter magasan elhelyezkedő lyuk *„nyilásán csak lehajtott derékkal lehet bejutni s akkor egy előcsarnokban találja magát az ember, melytől jobbra-balra további üregekbe vezető járatok láthatók"*. Állítólag egy tanító a bal oldalra nyíló járatba bemászva innen három km-re nyugatra, Szántódpusztán lyukadt ki – a járat már beomlott, de *„egyes szellőző nyílásai még megvannak"*. Az ekkor feljegyzett hagyomány szerint a török korban a barlangban bújtak el a magyarok, ahonnan a törökök próbálták őket kicsalogatni (Margittay 1936: 41–42). Egy 1933-as születésű helyi lakos, Endrédi Szabó Lajos emlékezése szerint gyermekkorában látta, hogy a *„bent levő oldaljáratokban, régi rézpénzeket is találtak többen"*.[237] A kortárs hagyomány szerint a törökök építették, és Szántódig ért, mások úgy tudják, hogy barátok lakása volt (SMFN: 162 – 38/109). Egy 1998-as cikk helytörténész szerzője szerint neve arra utal, hogy egykor pince lehetett, ahol a dézsmaként fizetett bort gyűjtötték a tihanyi apátság számára (az ő gyűjtése szerint a járat egykor Zamárdiig vezetett) (Tóth 1998: 287).

III. 2013-ban Eszterhás István, Nagy Ádám, Szabó Róbert és Tarsoly Péter felmérték az üreget (94. ábra).

Teljes hossza 30,4 méter, átlagos szélessége 1,2, magassága 0,8 méter. A kb. nyolc méter hosszú, egyenes főfolyosó jobb oldalán két rövidebb járat nyílik, amelyek egy nagyobb, szabálytalan alakú, közös terembe nyílnak. A bal oldalon egy kisebb fülke után a jobb oldali második nyílással szemben egy másik oldaljárat nyílik, amely

[237] https://djnaploja.wordpress.com/2014/05/21/balatonendred-csigevar/ (2018. november 15.)

kb. három méter hosszan járható. A főfolyosó északon egy nagyobb, kb. 4×3 méteres, ovális teremben végződik, amelyből északnyugat felé egy kb. egy méter hosszú, kisebb fülke nyílik, délnyugati falából pedig két keskeny, rövid, beszakadt járat (95. ábra).

Fontos megjegyezni, hogy a horhos déli oldalán, a Barát-likkal szemben, hasonló magasságban egy kisebb, 3,1 méter hosszú, 1,2 méter széles, 70 cm magas, löszbe

95. ábra (fent). Balatonendréd-Barát-lik, a járat belseje, jól látható a feltöltődött bejárati rész, és az innen induló mellékjáratok, 2020. október (K. Németh András felvétele)

96. ábra (jobbra). Balatonendréd-Barát-lik, a löszüreg nyílásának környezete, 2020. október (K. Németh András felvétele)

vájt fülke is található (Rózsa-hegyi-fülke).[238] 2018-as terepszemlénk idejére a bejárati rész egy része leszakadt, illetve feltöltődött, a bejárat bal oldalán nyíló kis fülke eltűnt (96. ábra). Helyi adatközlők szerint a lyuk alatt futó, igen mélyre bevágódott mélyút csak az utóbbi évtizedekben nyerte el extrém mély formáját, a téesz-időkben még a mélyút északi oldalán futó, kelet felé egyre szélesedő, ma már csak keskeny peremként látható egykori (szintén mély, de a mainál 2–3 méterrel magasabban futó) úton jártak, tehát a búvólyuk bejárata régen nem volt olyan messze az út aljától, mint napjainkban.

IV. A járat a középkori Endréd községhez tartozhatott, amelynek középkori eredetű – a török korban palánkkal megerődített – temploma (Magyar – Nováki 2005: 25–26) kb. 300 méterre fekszik tőle.

3. Magyarkeszi, Török-lik (Tolna megye)

I. Magyarkeszi belterületétől északkeletre, a Tita-patak északi oldalán, a patakra lejtő, északnyugat–délkeleti irányú dombvonulat déli lábánál helyezkedett el.

II. A Tolna megyei dűlőnévgyűjtés szerint partba ásott lyuk, amelyet a hagyomány szerint a törökök ástak, és a szomszédos Felsőnyék irányába húzódik (TMFN: 59 – 2/150). Egy későbbi helytörténeti kiadvány szerint a lyukat a helyiek ásták a törökök ellen menedékhelyül *„a Szarkahegy lábánál a partba”*, és kijárata *„valahol a Hosszú-völgybe, esetleg a szomszédos szőlőhegybe nyílt”*. (Kovács 2017: 7).

III. Helyi adatközlőm, Béleczki István szerint a lyuk nyílása akkora volt, hogy lehajolva be lehetett menni, belül ekkor már csak kb. két méter hosszú volt, mert az üreg folytatása beszakadt. A lyuknak helyet adó domb lábát az 1960-as években, a Tita-patakon létesített halastavak kialakítása során elhordták, megsemmisítve a járatot.

IV. Hozzá legközelebb kb. egy km-re feküdt középkori település, a Tita-patakba északnyugatról torkolló kisebb patak nyugati felén, a Körtefai-dűlőben az egykori Nyilas egyházas falu (K. Németh 2015a: 104). A lyuk valószínűleg ennek a középkori falunak a határában állt, feltehetőleg a nyilasiak áshatták.

4. Ságvár, Betyár-barlang (12-es szoba) (Somogy megye)

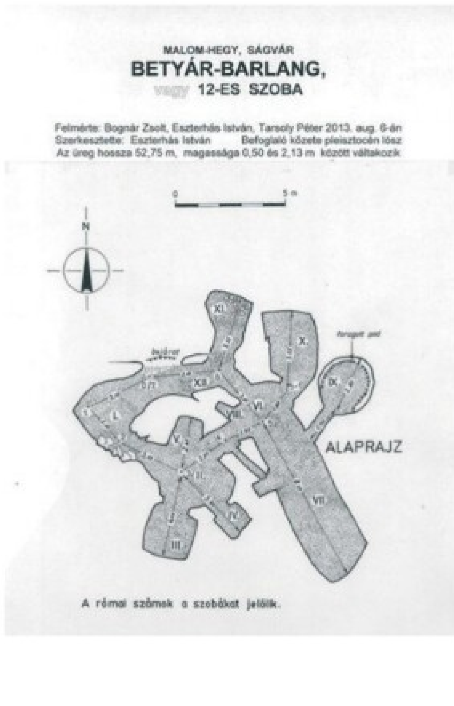
I. A járatrendszer Ságvártól nyugatra, a Jaba-patak déli oldalán, a Malom-hegy meredek, északi oldalából nyílik.

[238] velenceihegysegtura 2018.

II. Legkorábbi említése az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtésből való: *„A' fentebbi Malomhegybe van a' nevezetes búvó lik – több osztályokra osztva bent több ülő padok és tűzhelyek léteznek 's kifaragott vak ablak lukak csak nem kővé keményedve melynek bejárása ma holnap a' zivatar által bétemettetik 's lukja kevéssé látható – a' régi kurucz világot juttatják eszünkbe."* (Pesty 2001: 273). Egy 1936-os leírás említi a *„Likas-domb oldalán"* fekvő, állítólag 36 szobás barlangrendszert, amelynek bejárata fölött IV. Béla címere látható, és egyik termében kőből készült asztalok és székek vannak. A szerző már csak az uradalmi erdész segítségével találta meg a *„szűknyilású üreget"*, amelyben *„kilenc kisebb nagyobb helység ép, ezek egymással lyukakkal vannak összekapcsolva, az egyikben csakugyan megvannak a fal mellett köröskörül a kőlócák, ez ugylátszik valami tanácskozóterem lehetett"*. Kiderült, hogy az említett címer valójában egy a löszfalba 1887-ben bevésett magyar címer; az erdész szerint nem tatár vagy török kori, hanem Patkó Bandi és testvére búvóhelye volt (Margittay 1936: 43–44). Gönczi Ferenc gyűjtése szerint Bábony lakói Patkó Pista lakásának tartották *„a Ságvártól nyugatra eső, ugynevezett Cseres erdőben levő alagutat is, melyben 12 szoba volt"*. (Gönczi 1944: 290). Az újabb hagyomány Betyár-tanya néven ismeri, és a tatárok elől menekülő lakosságtól eredezteti (SMFN: 166 – 39/134). A település nemrég megjelent monográfiája csak a betyárok búvóhelyeként tárgyalja (Gárdonyi 2010: 84).

III. 2013-ban Eszterhás István, Szentes György és Tarsoly Péter felmérték a járatot (97. ábra).

Leírásukat érdemes szó szerint idézni: *„Készítői valószínűleg több generáción keresztül egy 12 kisebb-nagyobb fülkéből álló, aszimmetrikus labirintust véstek itt a löszbe. Készítésének ideje ez esetben is ismeretlen, de bizonyára több száz éve készült. [...] Bekarcolt nevek, monogramok, dátumok ez üregben is bőven vannak. A legrégebbi évszám 1887. Az üregrendszer teljes hossza 52,75 m, magassága az 50 és 213 cm között, szélessége a 60 és 320 cm között váltakozik. Ha a bejárattól jobbra indulunk, akkor az I. majd a II. szobába kúszhatunk. Ez utóbbi egy elosztó hely a*

97. ábra. Ságvár-Betyár-barlang, alaprajz (Eszterhás 2013 nyomán)

98. ábra (balra). Ságvár-Betyár-barlang, részletfotó a járat belsejéről, 2018. november (K. Németh András felvétele)
99. ábra (jobbra). Ságvár-Betyár-barlang, szellőző a IX. helyiség mennyezetén, 2018. november (K. Németh András felvétele)

III. a IV. az V. és a VI. szobák felé. E II. vagy elosztó szobában már fel is állhatunk. Innen a további út a VI. szobából nyílik, a legnagyobb (8,3×2 m alapterületű) VII. szobába, kicsiny VIII. szobába és egy szűk, csak kúszva járható bebújón át a 2,8 m átmérőjű és 1,75 m magas, kör alakú IX. szobába, valamint a legmagasabb (213 cm) 4,5 m hosszú, X. szobába. A VI. szobából tovább kúszhatunk a XI. és a XII. szobába, ahonnan már látszik a bejáraton beszűrődő fény és így rövid időn belül kijuthatunk. A II. és XII. szoba között nagyjából vízszintes az aljzat. A bejárattól e vízszintes részt csak 12–16°-os lejtőn érhetjük el. Némelyik szobának szépen faragott, boltíves bejárata van (98. ábra), *másoknak csak egyszerű lyuk a bejárójuk.*" (Eszterhás 2013).

2018-ban Varga Mátéval vizsgáltuk meg a löszjáratot, amelynek során egy korábban nem említett szűk, függőleges szellőző indítását is megfigyeltük a IX. számú helyiség boltozatán (99. ábra).

A fémkeresőzés a sok modern szemét és a járószint feltételezhető feltöltődése miatt régészeti korú fémleletet nem eredményezett, ellenben a X. számú üregben két, valószínűleg késő középkori, szürke színű, gyorskorongolt fedőperemtöredéket gyűjtöttünk (100. ábra). Mivel ezek bizonyára nem másodlagosan kerültek az üreg belsejébe, ezért okkal feltételezhető a járat középkori használata.

100. ábra. Ságvár-Betyár-barlang, leletek a X. helyiségből (Horváth Péter és Varga Máté felvétele)

IV. A Betyár-barlangtól északra kb. 500 méterre, a Jaba-patak északi oldalán, a Bogárházi-völgyben 1991-ben Németh Péter középkori településnyomokat is talált, Varga Mátéval végzett terepbejárásunk során pedig a déli oldalon fekvő legelőn is gyűjtöttünk középkori leleteket. Kérdés, hogy ez a faluhely milyen összefüggésben van a szintén a Jaba-patak déli oldalán, a Betyár-barlangtól néhány száz méterre (észak)keletre fekvő, Pesty Frigyes idején Kósa-hegynek vagy Kósa templom hegynek (Pesty 2001: 273), ma Kósa-erdőnek nevezett helyen található, régészetileg azonosítatlan középkori templomrommal (SMFN: 166 – 39/115).[239] Akár egy falut alkotott vele, akár nem, a Betyár-barlang közelében mindenképpen található egy (esetleg templomos) középkori – egyelőre ismeretlen nevű – falu.

5. Som, Simonmajor (egykor: Békapuszta), Szoknyagödör (egykor: Betyárgödör) (Somogy megye)

I. A források által említett két, föld alatti járat Somogy és Tolna megyék határán, a 65-ös főút mellett, a Simonmajor területén eredő, a Kis-Koppányba folyó patak két oldalán feküdt.

II. Ireg (ma Iregszemcse) 1721-es egyházlátogatási vizitációja szerint az Ireg melletti Zárdókán – más néven Remetén – régen pálos vagy más remeték laktak,

[239] A Kósa-erdő templomromját tévesen a középkori Gány faluval hozta összefüggésbe: M. Aradi 2017: 124. Gám valójában a Jaba-pataktól északra, a Balatonkilitivel határos részen feküdt a földrajzi nevek alapján: SMFN: 164 – 39/56, 57, 72. Aradi Csilla szerint Ságvár középkori temploma *„a Bogárházi-völgy–Malomhegy nevű területen állt”*, amely szerinte egyben talán a Csályi-dűlőben található templommaradvánnyal azonos (M. Aradi 2017: 161). A lokalizálások problémáját itt részletesen nem érintve csak megjegyzem, hogy a földrajzi nevek alapján a kettő nem lehet azonos (előbbi az említett, Németh Péter által talált lelőhelynek felel meg, utóbbi viszont előbbitől kb. 1,5 km-re keletre, a belterület közelében van).

akik a 16. században a törökök, illetve a reformáció elől a békai erdőbe menekültek. Ugyanekkor Békapusztán régi templomromokat említenek.[240] Az iregi uradalom 1771–1772-ben készült térképén Békapusztán, az út keleti oldalán Békás pincze felirat található,[241] amely a későbbi Szoknyagödör üregével azonosítható. Moldoványi József 1824-es leírása szerint *„Békai pusztán a' veres Barátok Klastromának és Templomának maradéki szembetűnők, a' Klastrom alatt pedig egy nagy 12 fiókos Pintze (melly Deák, és Török betűkkel vagyon bemázolva) épen áll."* (Moldoványi 1824: 61).[242] 1837-ben Holéczy Mihály nagyszokolyi evangélikus lelkész érdeklődésére az iregi uradalmi számtartó beszámolt róla, hogy a somi országút mellett, *„az erdőn"* fekvő épület alapjaiból 15 éve még köveket ástak ki a lakosok. *„Vagyon itt még egy földbe ásott pincze is, mellynek hossza mintegy 10–12 öles lehet, 's a' mellynek még több apróbb beásott fiokjai is vagynak, de ebbe csak hason mászva, 's lámpással lehet, a' mint mondják, bemenni, mellynek falain több betűk látszanának a' falába vésve"* – írta. Holéczy saját tapasztalatai alapján ezt jegyezte fel: a békai hegyekben *„két egymáshoz hasonló lyuk vagyon. Egyik a' keleti hegyoldalban, 's ennek irányában a' lapon téres épületnek látszik fundamentuma [...] A' másik lyuk alább a' nyúgoti hegyoldalban vagyon. Szájánál hason kell becsúszni, de beljebb magasabb, 's lehet menni görbedve. Így tart ez négy ölnyire, több felé kanyarulva, midőn egy tágas szobába lép az ember, mellynek teteje hegyesen boltozott, 's egy nyilás, hihetően füstöt kivivő kémény látszik rajta. Vagynak benne ülő helyek, itt ott cserepek hevernek, s az oldalfalakat betű forma karczolások borítják."* (Holéczy 1837: 107–108). A Pesty-féle helynévgyűjtés során Megyer (ma Bábonymegyer) adatai közt felbukkannak *„az Ireghi erdőben lévő több föld alatti buvo lyukak"* (Pesty 2001: 200). Hőke Lajos 1870-es leírása szerint Békapusztán *„van két földalatti kolostor. (?) Ezeknek egyikét Árvai József mérnök emlékezet után lerajzolá, ugyan ő állítja, hogy több év előtt innen utitársa, Vas Gereben, igen sok feliratot lemásolt a falról, s a mennyire emlékszik egy Szegedy nevű prépost is a XVI. század közepéről, a török elől menekülve, előfordulna itt"* (Hőke 1870).[243] 1944-ben egy vadász még bent járt a Betyárgödörnek vagy Szoknyagödörnek nevezett szakadék meredek oldalából nyíló járatban: *„A sűrű bokrok között egy kb. akós-hordó nagyságú beomlott nyílást leltem, melyen hasoncsúszva, bemásztam s magamat egy pinceszerűen, magas boltívvel kiásott, kb. 5 méter hosszú és 4 méter széles »helyiség«-ben, oduban találtam, melyből meg egy folyosószerű nyílás vezetett befelé a hegynek. Ide is megkíséreltem a behatolást, de bejutni nem tudtam, mert a föld erősen beomlott volt [...]"* (Diczendy 1944: 84). Papp Gyula nagyszokolyi református lelkész (született 1906-ban) szerint – aki gyermekkorában még járt az üregben –

[240] Brüsztle 1878 III.: 136–137. Vö. Papp 2000: 53. – Zárdókára: K. Németh 2015a: 84.

[241] MNL OL S 16 No. 140. – Mappa Universalis Inclytum Dominium Iregh…

[242] Moldoványi leírását csaknem szó szerint átvette: Fényes 1851 II.: 136.

[243] A feliratra lásd még: Brüsztle 1878 III.: 136–137. Vö. Papp 2000: 53.

az üreg a Szoknyagödörnek nevezett helyen fekszik, amely előtt *„kis domb"* van a belsejéből kihordott földből, tövében pedig iható forrásvíz (Nagyszokolyi Papp 1992: 12). Ilyen nevű lakott rész az 1960-as évek végéig létezett Simonmajor és Dáránypuszta között, a 65-ös főút keleti oldalán (SMFN: 182 – 45/112).[244]

III. A két üregrendszer a középkori Béka falu templomromjának közvetlen közelében feküdt a leírások alapján. Pontos helyüket még nem tisztázta régészeti kutatás a mai Simonmajor területén vagy közvetlen közelében. A meredek falú, kanyargós, több forrást is tartalmazó Szoknyagödör alját és peremét bejártuk, de a búvólyuk egykori bejáratát, illetve teraszát egyelőre nem sikerült azonosítani.[245]

IV. A középkori egyházas Béka falu helye egyelőre azonosítatlan.

6. Tolnanémedi, Török-lik (Tolna megye)

I. A Török-lik Tolnanémedi belterületéről délre kb. 1 km-re, a 65-ös főút keleti oldalán húzódó, a Kapossal párhuzamos dombvonulat magasabb részén, a Nebojsza nevű középső bronzkori földvár[246] platójának oldalában található.

II. A Pesty Frigyes-féle 1864-es helynévgyűjtés szerint a Nebojsza nevű hegy tetején *„egy horpadás – 's tölcsér alakú lyuk van – melly állítólag le egész a fenékig nyúlik"*. (Gaál – Kőhegyi 1977: 284). Egy helytörténeti kiadvány szerint a leírás a Török-likra vonatkozik, amely *„a Nebojsza oldalában nyíló középkori alagút, ami a szóbeszéd szerint a Simontornyai várral van összeköttetésben"*. (Móricz 2012: 3, 7).[247] Érdemes megemlíteni, hogy a Nebojsza jelentése 'ne félj' (FNESz II.: 231), s így talán a búvólyukkal is kapcsolatba hozható.

III. 2017-ben K. Tóth Gáborral egy idős helyi lakos kíséretében kerestük fel a helyszínt. A földvár platójának nyugati szélén keresztülvezető, észak–déli irányú dűlőút nyugati oldalán meredek, füves domboldal húzódik, amelynek vonulata az út szintjétől lejjebb kb. tíz méterre egy helyen megszakad, és 1,5–3 méter széles, 15 méter hosszú, két-három méter magas teraszba, kiszélesedésbe megy át (101. ábra).

A terasz egyértelműen mesterséges, a domboldalból kiásott, kihordott földből képződhetett. Fölötte az útig a dombszakasz oldala igen meredek, közepén – főleg a felső szakaszon – enyhe mélyedés látszik, amely feltehetőleg az egykor a terasznál nyíló, mára beomlott löszjárat helyét jelzi. Az út keleti felén, közvetlenül mellette

[244] A békapusztai adatok egy részét összefoglalóan lásd még: K. Németh 2015a: 148.

[245] A szerző és Varga Máté terepbejárása, 2018. december 6.

[246] Miklós 2007: 143–147, a Török-lik említése nélkül.

[247] Az 1970-es években végzett földrajzinév-gyűjtés is a simontornyai várba vezető alagútként említi. TMFN: 79 – 7/151.

101. ábra. Tolnanémedi-Török-lik, a járat felszakadt bejárati részénél képződött terasz, 2020. szeptember (Máté Gábor felvétele)

a bozótosban találtunk egy kb. fél méter átmérőjű, egy méter mély lyukat, amelyről felmerült, hogy az egykori járat szellőzője lehetett. Kísérőnk elmondta, hogy az 1950-es években még bent jártak a löszüregben, de már be volt szakadva, nem lehetett messzire menni. 2017-ben fémkeresővel is átvizsgáltam a teraszt és környékét, de nem találtam régészeti korú fémtárgyat, csak néhány bronzkori cserepet.

IV. A Nebojsza lábánál, a Török-liktól kb. 500 méterre, a Kapos nyugati felén húzódik a középkori Gyánt falu nagy kiterjedésű helye (K. Németh 2015a: 173–174). A Török-lik talán e faluhely lakóihoz köthető.

7. Udvari, Török-lik (Tolna megye)

I. Udvari községtől délkeletre, a Péli-víz és a Nagy-gyönk-völgyi-vízfolyás találkozásától délre, a kétágú Állás-hegy keletebbi, keskeny, észak–déli irányú vonulatának nyugati oldalán található a Török-lik.

II. A hagyomány szerint a hódoltság idején készült, és a törökök elől menekült ide a lakosság (TMFN: 124–125 – 20/131).[248]

[248] A település monográfiája szerint a „*török lyukban*" a kettős adóztatás elől keresett menedéket a lakosság. László 2010: 10.

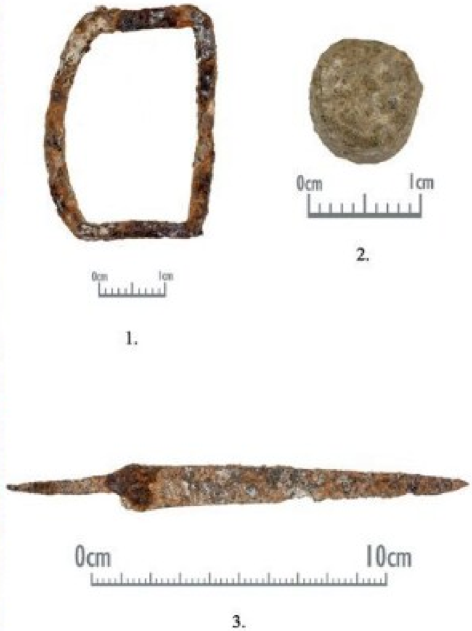
III. 1970-ben Torma István a gyönki honismereti táborban az alábbiakat jegyezte fel: *„Udvari és Pél között egy »barlang«, több kisebb szoba és egy kút is van benne, állítólag Szabatonnál van a másik vége”*.[249] Helyét 2018. márciusban sikerült azonosítani Kilvinger Péter helybeli lakos segítségével, aki gyermekkorában sokat játszott benne barátaival. Szerkezete nem hasonlít az eddig megismert lyukakéhoz. Elmondása szerint a bejáraton becsúszva egy nagyobb, „félgömbszerű” szobába lehetett jutni, ahonnan balra lehetett tovább bújni a következő szobába, egymás után összesen 10-11 helyiségbe. Az utolsó szobából nem vitt tovább út, ugyanazon a folyosószerű úton kellett visszamenni a bejárathoz, amelyen bejöttek, tehát a járatrendszernek nem volt másik kijárata. A szobákban fel lehetett állni, de az őket összekötő folyosókon csak lehajolva vagy négykézláb, bújva lehetett átjutni. Az első helyiségben, a bejárattal szemben volt egy szellőzőnyílás, ilyet a második kamrában is találtak. A fal jó kidolgozásra vallott, tükörsima volt. Egyetlen helyen volt csak a löszből kifaragva padféleség, amelyre le tudtak ülni, ezen kívül csak

102. ábra. Udvari-Török-lik, a járat bejárati része és a terasz, 2020. március (K. Németh András felvétele)

[249] Torma István hagyatéka, *Tolna megyei lelőhelyek* című mappa.

103. ábra (balra). Udvari-Török-lik, a szellőző nyílása, 2020. szeptember (Máté Gábor felvétele)
104. ábra (jobbra). Udvari-Török-lik, leletek a löszjárat bejárata előtti teraszról
(tárgyfotók: Retkes Tamás, képszerkesztés: Vicze László)

a falba vájt mécseshelyek utaltak tartósabb használatra. A járatrendszerben állatcsontokon kívül (amelyek ragadozó állatoktól is származhattak) nem találtak leleteket, bár az aljába helyenként beleástak. Az 1970-es években az akkori gyerekek még a szellőzőn keresztül másztak be a járatba.

Az üreg nyílása mára beszakadt, jelenleg egy kb. 2,5 méter magas löszfal aljában található, magassága és szélessége nem több fél méternél, amely ráadásul kb. egy méterrel lejjebb van, mint a bejárat előtti terasz járószintje, az időközben leszakadt bejárati rész földje miatt (102. ábra).

A bejárattól északra, a járatnak helyet adó, észak–déli irányú domb igen keskeny platóján egy szűk, kb. 60 cm átmérőjű, kerek szájú, függőleges szellőzőnyílást azonosítottam, amely kb. öt méter mélységig mérhető (103. ábra).

A korlátozott kutatási terület miatt csupán egy nyéltüskés vaskést, és egy ólomból készült, 1 cm hosszú hengert (talán lövedék alapanyagát), valamint egy lekerekített sarkú téglalap alakú csatkarikát találtam (104. ábra), amelyek esetlegesen régészeti korúak lehetnek.

IV. Az üreg a középkori egyházas Pél falu lakosainak búvóhelye lehetett, amely a járattól kb. 200 méterre északkeletre, az üregnek helyet adó gerinc lábánál, a Nagy-gyönk-völgyi-vízfolyással párhuzamosan húzódik (K. Németh 2015a: 176–177).

A BEMUTATOTT EMLÉKANYAG ELEMZÉSE

Egy 30 km sugarú körben legalább nyolc, a hagyomány által búvóhelyként számon tartott, löszbe vájt üreget ismerünk Külső-Somogyból és környékéről, Balatonendrédtől Alsószentivánig. Közülük kettőbe napjainkban még be lehet menni (Balatonendréd, Ságvár), a leírások alapján egyben az 1990-es (Tamási), kettőben az 1960-as (Magyarkeszi, Udvari), kettőben az 1940–1950-es (Som, Tolnanémedi), egyben pedig az 1890-es években járt utoljára ember (Alsószentiván).

A löszüregeket többnyire „lik" néven emlegetik, nevükhöz leggyakrabban a Török- jelző társul (Magyarkeszi, Tolnanémedi, Udvari), egy esetben a szerzetesektől való eredeztetés miatt a Barát- jelző kapcsolódik hozzá (Balatonendréd), egy esetben az üregnek nincs neve, de a neki helyet adó hegy nevében benne van a szó (Tamási–Likas-hegy). Utóbbi helynév akár középkori eredetű is lehet; hiszen ugyanilyen dűlőnév *(montem Lyukas)* létezett 1380-ban a Veszprém megyei Vámos (ma Nemesvámos) határában is (Kumorovitz 1953: 286. 2. jegyzet). A ságvári lyukat Betyár-barlangnak nevezik, a somi és alsószentiváni lyuknak nem maradt fenn önálló neve. Hogy nem minden löszben képződött, lyuknak nevezett üreg mesterséges eredetű, arra kiváló példa a dunaszekcsői Töröklyuk. A dunai magaspartban található löszüreg geológiai kutatása kimutatta, hogy természetes módon keletkezett, és a betöltésében talált, régészeti korú leletek másodlagos helyzetűek.[250]

E löszjáratok némelyike eredetileg valószínűleg nem menedékhelynek készült, hanem a középkori települések fennállása idején használt objektumok, leginkább nagyméretű – talán bordézsma tárolására használt – pincék lehettek. Ez merült fel a balatonendrédi Barát-lik esetében, és a faluhellyel való kapcsolata alapján leginkább ez feltételezhető a tamási Likas-hegy járatrendszeréről is. Utóbbinál egyértelmű, hogy eredeti bejárati része beszakadt, és csak később (bizonyára a falu 16. századi

[250] Kraft 2004. Az elemzés csak a Töröklyuk jelenlegi állapotát vette figyelembe, bár idézte Dunaszekcső 19. század végi monográfiájának az üreg antropogén részleteire vonatkozó leírását, mely szerint az üreg végében egy három láb széles nyíláson áthaladva *„belső üregbe lehetett hatolni, mely szoba alakú jókora tér volt, két oldalán a földből készített padokkal s kivájt különbözı alakokkal"*. Ha valóban léteztek a földből kivájt padok, akkor azok mégis az üreg egy részének mesterséges eredetére utalhatnak.

közepi elhagyása után) ásták rá a föld alá került bejárati részre azt a ferde lejtaknát, amelyen át a legújabb időkig be lehetett hatolni az üregbe.

Méretük és kialakításuk eltérő, de bizonyos közös jegyek kimutathatók köztük, annak ellenére, hogy felmérés – 1811 és 2015 között, eltérő színvonalon – csak négyről készült, további kettőre leírás, illetve szóbeli emlékezés utal, kettő azonban sajnos annál korábban pusztult el, hogy használható adatok maradtak volna fenn róluk. Morfológiai jegyeik alapján elkülöníthető egy szabályos, „lineáris", valamint egy szabálytalanabb, koncentrikus alaprajztípus, illetve ezek keveréke. A tamási lyuk leginkább egy hagyományos, de a szokottnál nagyobb méretű lyukpincére hasonlít, amelynek falába talán utólag ásták bele a négy-öt kisebb kamrát, és egy nagyobb helyiséget. Hasonlóan egy vonalra volt felfűzve az udvari lyukrendszer, de ennek kamrái lineárisan, egymás után, egymásból nyíltak (amelyeket alacsony járatok kötöttek össze). Ezektől jól elkülönül a ságvári lyuk szerkezete, ahol ovális, széles folyosórendszerből – amelynek kiszélesedései maguk is lényegében külön szobának tarthatók – nyílik sugárirányban további öt helyiség (egy-egy kisebb kamra, illetve fülke ellenben az ovális belseje felé). Az alsószentiváni és a balatonendrédi üregrendszer a kétféle rendszer keveréke, hiszen bár tartalmaznak egyenes folyosószakaszokat, azokból ugyanakkor viszonylag szabálytalanul nyúlnak ki kisebb-nagyobb mellékfolyosók, illetve szobák.

Az üregek nem csak folyosókból és kamrákból álltak, hiszen a szellőztetést is meg kellett oldani. Az udvari búvólyuk több méter hosszú, függőleges, szűk szellőzője ma is látható a felszínen, a tamási járatrendszer egy oldalága fölött pedig szélesebb, függőleges kürtő nyílik. A ságvári Betyár-barlang egyik helyiségének boltozatán szűk szellőző indítása látható. A békapusztai búvólyuk egyik helyiségének *„hegyesen boltozott"* mennyezetéről induló nyílást leírói kéményként határozták meg, és az udvari Török-lik első helyiségénél is tüzelésnyomokról számoltak be. Ugyanitt a világítóeszközök, mécsesek számára a falba kis mélyedéseket is vájtak. A löszből kialakított ülőhelyekre csak Békapuszta, Udvari, valamint Ságvár egyetlen kerek szobája esetében van adat. Még egy érdekesség, hogy Alsószentivánon a leírások meszelésnyomokat is említenek, amely – ha igaz – tartósabb használatra utalhat.

Keletkezésük idejét ma már többnyire csak áttételesen, a készítésük során kihordott földből keletkezett teraszokon talált leletek segítségével tudjuk meghatározni. Ha némelyikbe ma még be is lehet menni, az évszázadok alatt leszakadt föld elfedte és kutathatatlanná tette az egykori járószinteket, így tárgyi emlék csak a tamási és a ságvári lyukakból került elő (nyílhegyek, illetve kerámiatöredékek), továbbá a leírások Alsószentivánon *„fegyvereket"*, Balatonendréden pedig *„rézpénzeket"* említenek. Margittay Rikárd Balaton-kutató már 1936-ban felvetette a balatonendrédi Barát-lik kapcsán, hogy *„barlang talajának felásása érdekes leleteket is szolgáltatna"*

(Margittay 1936: 44), de a hagyományos régészeti eszközökkel történő kutatás a jelenleg még bejárható két-három járat esetében is felettébb balesetveszélyes lenne, és kétes eredménnyel kecsegtet (elég arra utalni, hogy a Sófalvi András által a máréfalvi Kőliknál feltárt egyik kamra esetében bebizonyosodott, hogy a barlangot folyamatosan tisztították) (Sófalvi 2017: 264).

Régészeti leletekkel hármat tudunk valamelyest keltezni: a tamási Likas-hegy fő járata a 13. század végén már biztosan létezett (ekkor még bizonyosan nem búvóhelyként), a ságváriban néhány késő középkori kerámiát találtunk, az udvari búvólyuk előtti teraszon pedig talán török kori használatra utaló vaskést és ólomdarabkát. A lyukak készítői és használói kapcsán csak találgatásokba bocsátkozhatunk: fekvésük alapján egy-egy, meghatározható, hozzájuk közel fekvő falu lakói húzódhattak meg bennük, közülük is elsősorban a védtelenebb lakosság (öregek, asszonyok, gyerekek). Rejtettségük okán ugyanakkor a környéket ismerő fegyverforgatóknak is menedékül szolgálhattak, hiszen Dankó Imre kutatásaiból ismert, hogy a hódoltság idején a Dél-Dunántúlon léteztek olyan paraszti közösségek, amelyek magukra maradva, földművelő munkájuk mellett időnként részt vettek a törökök elleni harcokban, kihasználva helyismeretüket (Dankó 1959).

A török kori búvólyukak emlékét a kontinuus lakosság lényegében máig fenntartotta. A hódoltság után a társadalom perifériájára szorult elemek ideiglenes jelleggel, megszakításokkal csaknem napjainkig menedékhelyként, szükséglakásként használhatták őket (jó példa erre a kishajmási Tatárlyukak, ahol a második világháborúban katonaszökevények bujkáltak, a 2003. évi felmérés előtt egy évvel pedig az egyikben még laktak) (Rónaki 2005). A ságvári Betyár-barlangot és a békapusztai Betyárgödörből nyílót a hagyomány szerint a Kis-Koppány völgyében tanyázó Patkó Bandi használta,[251] a tamásit pedig egy helyi betyár.[252] A betyárhagyomány mellett a szerzetesektől, remetéktől való eredeztetés bukkan fel több helyütt

[251] A Betyárgödör másik neve, a Szoknyagödör a hagyomány szerint úgy keletkezett, hogy Patkó Bandi betyártársai itt ölték meg vezérük szeretőjét, bosszúból, amiért a menyecske feladta a csendőröknek a híres betyárt, és véres szoknyáját a gödör szájánál egy bokorra kiterítették. Diczendy 1944: 85.

[252] A hagyomány és szakirodalom környékünkön említ egy olyan további búvólyukat is, amely csak betyárokkal kapcsolatban bukkan fel, ezért adattáramban nem szerepel. A Pesty Frigyes-féle 1864-es dűlőnévgyűjtés szerint *„Egy meredek bérczen levő erdőben vágynak az úgynevezett Róka lukak – hol [1]862 évben a hírhedt Patkó bandájához tartozó rabló csapatból négyen tartózkodtak, kik közül kettő a' pandúrok bátor megtámadása folytán agyonlövetett."* Pesty 2001, 237. A Rókalukak alja helynév ma is létezik Nyimtől délnyugatra, a Nyimi-patak déli oldalán: SMFN: 179 – 44/96. Valószínűleg ugyanezt említi két, betyárokkal foglalkozó mű is: Patkó Pistáék *„néha a Nyim és Bábony közt lévő, barlangszerű, hosszú szobákra osztott alagútban húzódtak meg"* (Gönczi 1944: 290), továbbá: *„Kási és Nyim között van egy földalatti három irányba elágazó pince: kb. 75 négyzetméter területet tesz ki. Patkó és társai szívesen tartózkodtak ott."* Nagyszokolyi Papp 1992: 134.

(Balatonendréd, Som, Tamási), erre utal a balatonendrédi üreg Barát-lik neve is. Fontos megjegyezni, hogy a török és kuruc kor utáni szórványos használat idején is érhette beavatkozás – kisebb-nagyobb üregek ásása – e járatokat. A különböző folyosók, kamrák és fülkék korszakolása csaknem lehetetlen; leginkább a ságvári Betyár-barlang IX. számú, szabályos, kerek, körben ülőpadkával ellátott szobája alapján merülhet fel, hogy a járatrendszer kevésbé kidolgozott többi kamrájához képest később keletkezett; erre utalhat, hogy – a járatrendszerben egyedüliként – egy már meglévő terem oldalából nyílik. Ennek kapcsán érdemes idézni a somogyi betyárság monográfusa, Gönczi Ferenc véleményét, aki szerint a betyárok *„sehol nem csináltak nagyszabású barlanglakásokat. Kisebb vermeket eső ellen néha ástak, de csak időleges tartózkodásra"* (Gönczi 1944: 291).

PÁRHUZAMOK, ÍROTT ADATOK, TOVÁBBI DÉL-DUNÁNTÚLI BÚVÓLYUKAK

A bevezetésben említettem, hogy a történelmi Magyarország területén létezik egy olyan objektumcsoport, amely a dél-dunántúli dombvidék búvólyukainak közeli párhuzama. A Sófalvi András által Udvarhelyszék hét helyszínéről bemutatott, általa védbarlangoknak nevezett, kőzetbe ásott, csoportosan elhelyezkedő barlangkamrákkal sok a hasonlóság: ezek is a települések néhány száz méteres közelségében találhatók, korabeli írott forrásokban nem szerepelnek, szájnyílásuk szűk, falukba helyenként kisebb-nagyobb kamrák mélyednek. A különbözőségek egy része bizonyára az eltérő alapkőzet nyújtotta lehetőségekből következik. Az udvarhelyszéki védbarlangok esetében inkább kamrák halmazáról beszélhetünk, szemben a löszbe vájt, folyosószerű vagy többfelé ágazó külső-somogyi löszjáratokkal. A kőzetbe vájt védbarlangokat bejárati oldalukon olykor „ablakokkal" látták el, amivel a löszüregek esetében nem találkozunk. A védbarlangok alapterülete néhány m^2-től akár 50–100 m^2-ig is terjedhet, míg a löszjáratok egyes helyiségei között 10–20 m^2-esnél nagyobb ismereteink szerint nem fordul elő, bizonyára szintén a könnyebben omló alapkőzet miatt.[253]

A dél-dunántúli löszlyukakat egyáltalán nem említi egykorú forrás, legkorábban a 18. század végén számolnak be róluk, de ekkor már elhagyott, pusztulófélben lévő objektumok voltak. A hasonló szájhagyománnyal bíró, de kőzetbe vájt, és mindössze néhány tíz kilométerre fekvő, szerencsésebb forrásadottságú balatonkenesei Tatár-likak kapcsán egykorú forrás is igazolja használatukat. 1641-ben egy tanú-

[253] Vö. Sófalvi 2017: 158–162, 257–285.

vallatásban így emlékeztek: *„Midőn esztendeig laktam itt az Partban az haborusagnac ideje"* (Dömötör 1943: 402–403), 1676-ban pedig olyan embert említenek, aki *„ott (a partban) lett ez vilagra"* (Jankó 1902: 174).

Szabó József nyelvész a hódoltság földrajzi nevekben megmaradt nyelvi maradványainak feldolgozása során a törökökkel kapcsolatos építmények között külön csoportot alakított ki *„alagút, ház, híd, lyuk, pince, vaskapu"* címszó alatt. Ezek között a már részletesen bemutatott Török-likak mellett további négy ugyanilyen helynevet találunk a Dél-Dunántúlon, hármat Somogy megyében (Gamás, Osztopán, Ötvöskónyi), egyet pedig Veszprémben (utóbbi sziklarepedés, amely állítólag török őrhely volt) (Szabó 2008: 47–52). Ezeket az adatközlők pinceszerű mélyedésnek (Gamás), partoldalba vágott pinceszerű üregnek (Osztopán), török hódoltság idejéből való alagút bejáratának (Ötvöskónyi) tartották, joggal feltételezhető tehát, hogy esetükben is az ismertetett búvólyukainkhoz hasonló objektumokról lehet szó. Megjegyzésre érdemes, hogy a számos, Török-pince néven feljegyzett jelenség között is lehetnek ilyenek (Patosfa, Vásárosbéc, Zselickislak), bár olykor gyanítható, hogy valóban elhagyott lyukpincéről (Berkesd, Szakcs), nem pedig összetettebb járatokról van szó. Ilyen egykori lyukpincék lehettek a Likas-hegytől délnyugatra kb. 2 km-re, szintén a gyulaji erdőben fekvő kerékdombi „rác pincék", amelyek egy 1911-ben született erdész visszaemlékezései szerint *„feltételezhetően az egykori itt élő rácok építették búvóhelynek a törökök, illetve később az osztrákok idejében"*, és egy közel kerek domb oldalában szabályosan helyezkedtek el. [254] Terepszemlénken a mai – beszédes nevű – Rác-völgyben azonosított török kori település felett, attól kb. 400 méterre húzódó, meredek oldalú dombvonulat tetejének a faluhellyel átellenes oldalán, egymással párhuzamosan három, 6–8 méter hosszú, 1-2 mély horpadást azonosítottunk, közvetlenül a dombtető szélén. [255] Koruk és funkciójuk pusztán a hagyomány alapján természetesen nem határozható meg, de figyelemre méltó közelségük az említett településhez, és a pincék, valamint a közeli völgy nevében található népnév, ami alapján talán a hódoltság korára valószínűsíthetjük eredetüket.

Magyarország nemkarsztos barlangjainak 2015. évi listája hazánkban 995 természetes barlangot és 1511, barlangnak titulált mesterséges üreget tartott számon, közéjük értve a legutóbbi időkig használt barlanglakásokat is. A Dél-Dunántúlon ezek közül a Mecsekben nyolc, a Geresdi-dombságban egy, a Mezőföldön kilenc, a Somogy-Tolnai-dombságban 120 mesterséges üreg található (természetes barlang

[254] Kupás Deák 2019, 35.

[255] A szerzők terepbejárása, 2020. május 22. Köszönjük Majth Zoltán a helyszín azonosításában nyújtott segítségét.

közülük csak a Mecsekben van),[256] amelyek közül itt nyolcat tárgyaltunk részletesen, de bizonyára további török kori búvólyukak is rejtőznek a közel 140 mesterséges üreg között. Itt említem meg, hogy régészeti korú löszbe vájt üregek bizonyosan nem csak a Dunántúlon fordulhatnak elő. A Bács-Kiskun megyei Érsekhalma határában, Hildpusztán, a bronzkori földvárnak helyet adó löszmagaslat oldalában már az 1950-es évek óta ismert régészetileg a partba vájt több, pinceszerű üreg, amelyek a néphagyomány szerint uradalmi dézsmapincék voltak, de búvóhelyként is emlegették őket (Balázs – Kustár 2012, 49–50). Kiss György 1954-es helyszíni szemléje során az egyik löszjárat aljában Árpád-kori kerámia-töredékeket tartalmazó beásást dokumentált, ami a dunántúli löszjáratok régészeti korú keltezését is nagymértékben támogatja.[257]

A magyarországi barlanglakásoknak monográfiát szentelő Mednyánszky Miklós azokat eredet, illetve a használat módja szerint osztályozta. Szerinte a természetes eredetű barlanglakások közé sorolhatók a búvóhelyek és betyárbarlangok, a remetebarlangok, illetve azok az esetek, amikor a barlangokban házakat építettek. A mesterséges barlanglakásokat befoglaló kőzetük alapján kőbe, illetve löszbe vájtakra osztotta fel (Mednyánszky 2009). Munkája számos fontos, régészetileg is hasznosítható adatot tartalmaz, ha felosztása a mi szempontunkból vitatható is, hiszen búvóhelyként használt löszjárataink egyike sem természetes eredetű.

A lehetséges párhuzamok kapcsán röviden ki kell térni a remetebarlangokra, annál is inkább, mert egyes ismertetett löszjáratok esetében a helyi hagyomány is utal arra, hogy remeték használták volna őket. Igazolhatóan középkori remetebarlangokat – a hagyomány által annak tartott számos barlangot nem számítva – Magyarország területéről csak három helyen ismerünk: Tihanyból, Zebegényből (Csemegi 1948), és Mátraverebélyről (Bakó 1998).[258] Közös jellemzőjük, hogy településektől távol, a környék kiemelkedő helyén, sziklába vájva létesültek. A fentiek alapján nem tartom valószínűnek, hogy a külső-somogyi löszjáratok valamelyike is elsődlegesen remeték lakhelyének készült volna, ami persze nem zárja ki, hogy később – ahogy a hagyomány utal is rá – ne vehették volna birtokba valamelyiket.

[256] Eszterhás 2015. Lásd még: http://nonkarstic.elte.hu/start.html (2018. november 15.)

[257] Kecskeméti Katona József Múzeum Régészeti Adattára 69.299.

[258] Györffy György (1953: 102–103) elhelyezkedésük alapján a balatonkenesei Tatárlikakról is feltételezte, hogy remetebarlangok lehettek.

ÖSSZEGZÉS

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a dél-dunántúli löszvidék népe a török és kuruc korban (vagy akár korábban is) a hadas időkben nemcsak erdőkben és mocsarakban húzhatta meg magát, hanem löszbe vájt, mesterséges üregrendszerekbe is menekülhetett, amelyek régészeti módszerekkel is kimutathatóak.

Azok a (lösz)üregek, amelyek a szájhagyomány szerint a tatárok/törökök előli elrejtőzés célját szolgálták, általában középkori faluhelyek közelében fordulnak elő (tehát nagy biztonsággal köthető létesítésük egy-egy faluközösséghez), és furcsa módon akár napjainkig is megőrződhettek. Egyes esetekben igazolhatóan középkori eredetűek és eredetileg valószínűleg lyukpincék voltak, a török és kuruc korban pedig menedék- és rejtekhelynek használhatták őket. Használatuk az újkorig is elhúzódhatott a társadalom perifériáján élők által (remeték?, betyárok, stb.). Ilyen löszüregek természetesen ott is előfordulhatnak, ahol a lakosság nem kontinuus, és a hagyomány nem tartotta fenn emléküket, de megtalálásuk nehezebb a dűlőnév- és a hagyományanyag hiánya miatt.

Nem hangsúlyozhatjuk eléggé Torma István első pillantásra talán nyilvánvaló megállapítását, amely szerint *„Bizonyos mondatípusok és régészeti objektumok között törvényszerű összefüggés van."* (Torma 1978: 153). Esetünkben ez azt jelenti, hogy a hagyomány által a törökök/tatárok előli elrejtőzésre használtnak mondott üregek egy része valóban hódoltság kori menedékhely.[259] *„A barlangban való lakás nem szokás volt, hanem kényszerű alkalom; […] A barlangban való lakások rendkívüli voltát éppen a szívósan élő monda igazolja."* – írja Dömötör Sándor a balatonkenesei Tatárlikak kapcsán (Dömötör 1943: 402). A búvólyukak emléke éppen azért maradhatott fenn szívósan a néphagyományban, mert azok nem illeszkedtek a hagyományos települési rendbe.

A különböző elnevezésű „likak" (főleg a Tatár- és Török-likak) szisztematikus feltérképezése révén a löszbe vájt menedékhelyek száma bizonyára tovább gyarapítható lenne. Koruk és funkciójuk meghatározása minden esetben egyedi feladat, ugyanakkor egy tervbe vett búvólyukkataszter segíthet az egyes objektumok régészeti jellegének eldöntésében, de a bujdosást tágabban értelmezve fontos lenne a kora újkori ideiglenes szálláshelyek Müller Róbert által megkezdett régészeti szempontú

[259] Ugyanezt már több mint egy évszázaddal ezelőtt megfogalmazta Odescalchi Artúr, Bars megyei források alapján: *„azon számos földalatti üreg, folyosó, pincze, sőt lakhatóvá tett barlang, a mely úgy szólván az egész felvidék minden falujában még ma is legalább nyomaiban fellelhető, tisztán a török előli menedéknek készülhetett […] Sok helyt mesés népregék fűződnek ezen földalatti folyosókhoz és létezésük egész a tatárjárás idejéig nyúlik vissza; lehet, akkor is léteztek ilyen menedékhelyek, de általános használatba nyilván csak a hosszú törökhódoltsági korszakban jöttek, […]"*. Szerémi 1891: 6–7.

feltérképezését országos szinten is elvégezni, a források komplex felhasználásával. Ilyenek kétségtelenül legalább százas nagyságrendben létezhettek. Ennek kapcsán érdemes emlékeztetni egy kultúrtörténeti érdekességre: a bujdosás, menekülés mint kollektív tapasztalat – érdekes módon nem erdőkkel vagy mocsarakkal, hanem éppen barlangokkal összefüggésben – a Himnusz sorai közé is bekerült: *„Bújt az üldözött s felé/ Kard nyúl barlangjában,/ Szerte nézett s nem lelé/ Honját a hazában"* (Kölcsey 1960 I.: 68).[260]

Közleményem ebben a formájában csupán a figyelmet hívhatta fel a külföldön alaposabban kutatott föld alatti búvóhelyekre, amellyel tudományosan ugyan eddig is foglalkoztak főleg barlangászok, folkloristák és nyelvészek, de amelyek fizikai jellemzőinek, elhelyezkedésének, keltezésének meghatározására a leginkább hivatott régészek figyelmét – ellentétben maradandóbb, szilárdabb anyagba vájt, ezért gyakran több régészeti koron keresztül használt társaikkal – mindeddig elkerülték e végpusztulás szélére jutott, és lassacskán teljesen elenyésző, többnyire helytörténeti kuriózumként értékelt objektumok.

[260] Utalhatunk Prohászka Lajos nemzetkarakterológiai művének címére is, hiszen *A Vándor és a Bujdosó* címének második tagja a magyarságot szimbolizálja, s a műben a szerző nem mellesleg *A Bujdosó* című részt Kölcseynek a *Nemzeti hagyományok* című művéből vett idézettel *(„Jól tudjuk, minő környülmények közül maradt reánk a vissza- és előérzés bánatja, s az ezt tökéletesen kizengő szegény bujdosó magyar nevezet.")* vezeti be. Prohászka 1941, 115.

IRODALOMJEGYZÉK

ANDRÁSFALVY Bertalan

2011a Falusi műveltségi csoportok Baranyában 1975 (Az agglomerációs és urbanizációs folyamatok mikéntje a mai falu társadalmi rétegei és műveltségi csoportjai szerint). In Máté Gábor (szerk.): *Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott tanulmányai.* Budapest–Pécs, L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 223–262.

2011b Nyugat-baranyai német telepesek történeti néprajzi kérdései a levéltári források tükrében. In Máté Gábor (szerk.): *Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott tanulmányai.* Budapest–Pécs, L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 263–279.

AO

1883 Nagy Imre (szerk.): *Anjoukori Okmánytár III.* Budapest, MTA Történelmi Bizottsága.

AOkl

2004 Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): *Anjou-kori Oklevéltár XIX.* Budapest–Szeged, k. n.

ÁCS Zoltán

1987 *A harmadik honalapítás.* Budapest, Kozmosz Könyvek.

ÁDÁM László

1969 *A Tolnai-dombság kialakulása és felszínalaktana.* /Földrajzi Tanulmányok 10./ Budapest, Akadémiai Kiadó.

ÁGOSTON Gábor – OBORNI Teréz

2000 *A tizenhetedik század története.* Budapest, Pannonica Kiadó.

BAI József

2008 *Tanulmányok Lengyel község történetéből.* Lengyel, Lengyel Község Önkormányzata.

BAKÓ Ferenc

1998 Remetebarlangok (Mátraverebély–Szentkút). Építéstörténeti tanulmány. *Ház és Ember* 12, 113–130.

BALÁZS Réka – KUSTÁR Rozália

2012 *Halmok az évszázadok sodrában. Halmok – Hegyek – Várak a Duna-Tisza közén.* Kecskemét, Kiskunsági Nemzeti Park Alapítvány.

BALOGH István
1966 Lófogatok Debrecenben a XIII–XIX. században (3. rész). *Ethnographia* LXXVII, 229–253.
BASKI Imre
2005 Vaskapuk. In Birtalan Ágnes – Rákos Attila (szerk.): *Bolor-un gerel: Kristályfény: tanulmányok Kara György professzor 70. születésnapjának tiszteletére*. Budapest, ELTE Belső-Ázsiai Tanszék – MTA Altajisztikai Kutatócsoport, 429–446.
BÁRTH János
1989 Szeremlei vallomások. *Cumania* 11, 335–424.
1990 A határperek néprajzi tanulságai. In Sztrinkó István (szerk.): *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1990*. Kecskemét, 124–129.
BELÉNYESY Márta
1955 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. *Ethnographia* LXVI, 57–98.
BERTÓK Gábor
2003 Kocsola, Kuti-dűlő. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – Magyar Nemzeti Múzeum, 164.
BÉL Mátyás
1726–1729 [1979] Notitia Hungariae Novae Historico Geographica c. művéből Tolna Vármegye leírása. Ford. Kun Lajos. *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* 9, 327–364.
2017 Comitatus Tolnensis. In Benei Bernadett – Gőzsy Zoltán – Jarmalov Rudolf – Tóth Gergely (szerk.): *Notitia Hungariae novae historicogeographica. Comitatuum ineditorum Tomus quartus in quo continentur Comitatus Alba Regalis, Tolnensis, Simigiensis et Baranyiensis*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 133–176.
BMFN
1982 Pesti János (szerk.): *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár.
BORSY Judit
2001 Gazdasági és társadalmi viszonyok 1686-tól 1848-ig. In Füzes Miklós (szerk.): *Mágocs 1251–2001*. Mágocs, Mágocs Község Önkormányzata, 77–115.
2003 A pécsi egyházmegye birtoka 1703 és 1736 között. In Font Márta – Vargha Dezső (szerk.): A *Koller József emlékkonferencia (Pécs, 2002. október 24–25.) válogatott előadásai*. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 191–200.
BRÜSZTLE, Josephus
1878–1880 *Recensio universi cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis III–IV*. Quinque-Ecclesiis, k. n.
C. TÓTH Norbert
2004 Források Simontornya középkori történetéhez. *Levéltári Közlemények* 71, 93–137.

CNH
1899 Réthy László: *Corpus Nummorum Hungarie. Magyar egyetemes éremtár. I. kötet. Árpádházi királyok kora*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
CZIMONDOR Katalin
2012 *Kisszékely–Nagyszékely építészeti örökségének védelme*. Szent István Egyetem Ybl Miklós Építéstudományi Kar. Tudományos Diákkör. http://mnvh.hu/ptPortal/index.php?mod=news&action=showNews&newsid=11901&lang=hu (2012. november 16.)
CSÁNKI Dezső
1897 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
CSEMEGI József
1948 A tihanyi barlanglakások. *Archaeologiai Értesítő* III. folyam, VII–VIII–IX (1946–1947–1948), 396–407.
CSER László
1996 *„Az ágról vissza a nagy gyökérbe". Cser László, S. J. breviáriuma*. Vál. és szerk. Csapóné Gyarmati Irén. Tamási.
DANKÓ Imre
1959 A dél-dunántúli–baranyai hajdúság. *Művelődési Tájékoztató* 1959. december, 97–103.
DÁVID Géza
1982 *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
2006 Bonyhád és környékének települései az oszmán korban. In László János – Szőts Zoltán (szerk.): *Előkészületek Bonyhád monográfiájához. Előadások a IV. Völgységi konferencián (2005. november 26.)*. Bonyhád, Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja, 57–70.
DÁVID Lóránt – ILYÉS Zoltán – BAROS Zoltán
2006 A közlekedés és az ipar okozta geomorfológiai problémák áttekintése. In Szabó József – Dávid Lóránt (szerk.): *Antropogén geomorfológia*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 202–230.
DICZENDY Pál
1944 A „Betyárgödör" rejtelmei. *Vadászujság* 1944. febr. 25. IV [XLIV], 6. sz. 83–85.
DOBOS Ilona
1970 A történeti népmondák rendszerezéséről. *Ethnographia* LXXXI, 97–112.
DÖMÖTÖR Sándor
1943 A kenesei Tatárlik mondája. *Balatoni Szemle* 1943. aug.–okt. II. évf. 13–14. sz. 401–404.
DUBY, Georges
1978 *Emberek és struktúrák a középkorban*. Budapest, Magvető Kiadó.
E. KOVÁCS Péter
1996 Egyetem vagy birtok (Bécs–Krakkó–Itália). *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 5, 221–231.

EKF

2004 *Az első katonai felmérés: a Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen, 1782–1785*. Közreműködött Jankó Annamária – Oross András. DVD-ROM. Budapest.

ENGEL Pál

1996 *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II.* /História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5./ História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

2001 *Magyarország a középkori végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről.* CD-ROM. Budapest.

EPERJESSY Kálmán

1940 [1991] A települési rend bomlása. In Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet III.* Szekszárd, Babits Kiadó, 129–158.

ERDŐSI Ferenc

1972 A mezőgazdaság és a közlekedési pályák felszínformáló hatása Pécs térségében. In Lovász György (szerk.): *Komplex földrajzi és történelmi kutatások újabb eredményei a Dunántúlon.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 141–156.

1978 A társadalom hatása a természeti viszonyokra. In Babics András (szerk.): *Komlói monográfia*. Komló, Komló Város Tanácsa V. B., 71–77.

1980 Somogy megye közlekedési hálózatának kialakulása a XIX–XX. században. A megye útjai a gépkocsiforgalom megindulása előtt (I. rész). *Somogy Megye Múltjából* 11, 269–319.

1981 Somogy megye közlekedési hálózatának kialakulása a XIX–XX. században. Az úthálózat fejlődése és térszerkezetének alakulása (II. rész). *Somogy Megye Múltjából* 12, 269–316.

1986 Baranya közlekedési hálózatának fejlődése a XIX. század második felében. *Baranyai Helytörténetírás* 1985/86, 383–416.

1987 *A társadalom hatása a felszínre, a vizekre és az éghajlatra a Mecsek tágabb környezetében*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ESz

2006 Zaicz Gábor (szerk.): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* /A magyar nyelv kézikönyvei XII./ Budapest, Tinta Könyvkiadó.

ESZTERHÁS István

2015 Magyarország nemkarsztos barlangjai. In Eszterhás István (szerk.): *Az MKBT Vulkánszpeleológiai Évkönyve*. H. n., 151–206.

2018 *Barlangszerű löszüregek Ságvár határában*. http://www.sagvar.eoldal.hu/cikkek/barlangszeru-loszuregek-sagvar-hataraban.html (2018. 11. 15.)

ÉGETŐ Melinda

1968 *Vegyes néprajzi gyűjtés. Kézirat*. Tamási, 1968. Wosinsky Mór Megyei Múzeum Néprajzi Adattára 212-75.

1989 Tanúkihallgatási jegyzőkönyvek bársonyosi határviták kapcsán a 18. századból. In Filep Antal – Égető Melinda (szerk.): *Történeti források a XVIII–XIX. századból.* /Documentatio Ethnographica 13./ Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 59–92.

FARKAS Gábor

1979 Alsószentiván. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 11, 145–178.

FARKAS Pál

2008 *Farkas Páll naplója. Tamási nótáriusának feljegyzései 1773–1810.* Szerk. és a jegyz. írta Deák Istvánné. Tamási, Tamási Helytörténeti Alapítvány – Könnyü László Városi Könyvtár.

FEJÉR, Georgius

1829–1844 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* Buda 1829–1844.

FERENCZI László

2008 Vízgazdálkodás a középkori Magyarországon. In Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet.* Budapest, Martin Opitz Kiadó, 341–361.

FERENCZI László – LASZLOVSZKY József

2014 Középkori utak és határhasználat a pilisi apátság területén. *Studia Comitatensia* 33, Új folyam 1, 103–124.

FÉNYES Elek

1851 *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betürendben körülményesen leiratik I–II.* Pest, k. n.

FNESz

1998 Kiss Lajos (szerk.): *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

FODOR Ferenc

1930 *A Szörénység tájrajza.* Budapest, Athenaeum.

FOLLAJTÁR Ernő

1942 *Baranya vármegye eltűnt helységei.* /Községi adattár 4./ Pécs, Magyar Szociográfiai Intézet.

FÖLDES László

1971 A telek „földterület" jelentése. *Magyar Nyelv* 67, 4. sz. 418–431.

FÜZES Miklós

1997 Márévár és környékének története a hódoltság megszűnésétől napjainkig. In Füzes Miklós (szerk.): *Márévár és környéke. Kistáji monográfia.* Magyaregregy, Magyaregregyi Baráti Kör, 107–244.

1998 Alsómocsolád az új- és a legújabb korban. In Füzes Miklós (szerk.): *Alsómocsolád.* Alsómocsolád, Alsómocsolád Község Önkormányzata, 72–166.

GAÁL Attila

1982 A dombóvár-békatói XVI–XVII. századi temető. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* X–XI (1979–1980), 133–223.

1984 Az 1686 őszi felszabadító hadjárat grafikai lapjainak Tolna megyei vonatkozásai. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* XII, 123–155.

GAÁL Attila – KŐHEGYI Mihály

1975 Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában II. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* IV–V (1973–1974), 297–339.

1977 Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában III. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* VI–VII (1975–1976), 279–360.

GALAMBOS Ferenc

1989 Winkler Mihály a „közjó" előmozdítója a 18. században. *Baranyai Helytörténetírás*, 485–526.

GALLINA Zsolt

2001 *Magyarszék régmúltja*. Magyarszék, Magyarszék Község Önkormányzata.

GÁBOR Olivér

2001 A Kovácsszénájai-Füstös-lik és Kis-Füstös-lik kutatásának régészeti eredményei (Baranya megye). *Folia Comloensis* 10, 91–110.

GÁRDONYI Máté

2010 *Ságvár öröksége*. Ságvár, Ságvár Község Önkormányzata.

GLASER Lajos

1929–1930 A Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* LXIII– LXIV, 138–167, 257–285.

GLATZ Ferenc (szerk.)

1996 *A magyarok krónikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GÖMÖRI János

1985 Újabb dorongútmaradványok Sopronban és Kőszegen. *Soproni Szemle* 39, 2. sz. 170–177.

GÖNCZI Ferenc

1944 *A somogyi betyárvilág*. Kaposvár, k. n.

GRÁFIK Imre

1974 Az udvar és a ház mozgásvilága. *Néprajzi Értesítő* LVI, 87–104.

GRYNAEUS András

2013 *Vizsgálati eredmény a Simontornyán 2013-ban feltárt töltésút dendrokronológiai elemzéséről*. Kézirat. Budapest.

2019a *Vizsgálati eredmény a Dombóvár-Béka-tó lelőhelyen talált famaradvány elemzéséről.* Kézirat. Budapest.

2019b *Vizsgálati eredmény a Pincehely lelőhelyen talált famaradványok elemzéséről*. Kézirat. Budapest.

2019c *Vizsgálati eredmény a Tamási-Fő utca lelőhelyen talált famaradványok elemzéséről.* Kézirat. Budapest.

GULYÁS Zoltán

2011 *A török hódoltság emlékei Magyarországon*. Szakdolgozat. ELTE TTK Földtudományi alapszak. Budapest. http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/szakdolg/bsc/2011-gulyas.pdf (2018. 11. 15.)

GYÖRFFY Erzsébet
2010 A folyóvíznevek kronológiai és területi állandósága. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5, 129–137.
GYÖRFFY György
1953 A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása II. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 3, 1–2. sz. 69–104.
1987 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
H. NÉMETH István
2001 Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17. század). *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001*, 129–142.
HARSÁNYI András
1938 [1999] *A domokosrend Magyarországon a reformáció előtt.* Debrecen, Kairosz Könyvkiadó.
HATTYÚFFY Dezső
1871 A szent-iványi földüregek. *Archaeologiai Értesítő* 5, 8. sz. 213–217.
1894 *Fejérvármegye történelmi vázlata*. Székesfehérvár, k. n.
HÁLA József – LANDGRAF Ildikó
2010 *Magyarországi bányászmondák.* Rudabánya, Érc- és Ásványbányászati Múzeum.
HEGYI Klára
2002 Balkáni katonák és katonaparasztok a budai vilájetben. In Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A hódoltság régészeti kutatása.* /Opuscula Hungarica 3./ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 21–35.
HILDEBRANDT, Helmut – KAUDER, Brigitt
1993 *Wüstungsvorgänge im westlichen Steigerwald. Untersuchungen zur Kulturlandschaftsgenese im Umfeld der Zisterzienserabtei Ebrach.* Forschungskreis. Ebrach.
HOFER, Tamás
1955 Déldunántúli településformák történetéhez. *Ethnographia* LXVI, 125–186.
1965 Eine eigenartige ungarische Siedlungsform und ihre europaischen Beziehungen. In Ortutay, Gyula – Bodrogi, Tibor (ed.): *Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 95–110.
1985 Europäische Analogien der Entwicklung von Rinderzucht-Mohokulturen in der Großen Ungarischen Tiefebene. In Zimányi, Vera (ed.): *Studien zur deutschen und ungarischen Wirtschaftentwicklung 16–20. Jahrhundert*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 89–102.
HOFFMANN Tamás
1991 Az épületfa, az erdő hasznosítása, sőt irtása az Alpoktól északra. *Ház és ember* 7, 5–34.
1994 Erdő és kultúrtáj. In Novák László (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I.* /Studia Comitatensia 23./ Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 73–99.

HOLÉCZY Mihály
1837 Valami a' veres barátokról. *Tudományos Gyűjtemény* 21, IV. sz. 97–109.
HOLLANDER Den, A. N. J.
1960–1961 The Great Hungarian Plain. A European Frontier Area I. *Comparative Studies in Society and History* 3, 75–88; II. ugyanott 155–167.
HORVÁTH Árpád
1969 *Szakcs mezőváros története.* Szakcs, Községi Tanács V. B.
HORVÁTH István
2016 *A Pécsi Papnevelő Intézet uradalma. Tájhasználat és gazdálkodás (1736–1875).* Pécs, Kronosz Kiadó.
HORVÁTH J. Gyula – TIMÁR György
1973 XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564). *Baranyai Helytörténetírás* 1972, 7–127.
HŐKE Lajos
1870 Archaeologiai levelek VI. *Archaeologiai Értesítő* 4, 39–40.
ILYÉS Zoltán
2007 *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18–20. századi fejlődése Gyimesben.* /Disszertációk az Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszékéről 1./ Eger, Eszterházy Károly Főiskola, Földrajz Tanszék.
JAKÓ Zsigmond
1945 Az elpusztult települések kutatása. *Erdélyi Múzeum* 50, 1–2 sz. 46–60.
JANKÓ János
1902 *A Balatonmelléki lakosság néprajza.* /A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei III. kötet 2. rész./ Budapest, Magyar Földrajzi Társaság Balaton Bizottsága.
K. BALOG János (szerk.)
1978 *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I.* Szekszárd, Tolna Megyei Levéltár.
K. NÉMETH András
2002 Bántava. Egy Tolna megyei dűlőnév középkori eredetéről. *Magyar Nyelvőr* 126, 500–502.
2005 Ami a megyemonográfiából kimaradt. Wosinsky Mór régészeti kérdőíveinek kiadatlan, középkoros vonatkozásai. In Gaál Attila (szerk.): *Wosinsky Mór „…a jeles pap, a kitűnő férfiú, a nagy tudós…" 1854–1907.* Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 131–144.
2012 *Haza a múltban. Szemelvények Tamási újkori történetéből.* /Tamási örökség III./ Tamási, Könnyü László Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény.
2013a Adatok a pincehelyi török párkány lokalizálásához. *Castrum* 16, 1–2. sz. 65–77.
2013b Barátok tava. Tájrégészeti és történeti adatok egy helynév eredetéhez. *Archaeologiai Értesítő* 138, 367–374.

2013c Vizek és vízgazdálkodás a középkori Tolna megyében I. Vízimalmok. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* XXXV, 121–151.

2015a *A középkori Tolna megye templomai*. Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum.

2015b Tamási és határa a középkorban. In Torma István (szerk.): *Tanulmányok Tamási történetéből. Őskor, római kor, középkor, törökkor.* Tamási, Könnyü László Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény – Tamási Helytörténeti Alapítvány, 97–184.

2015c *A középkori Tolna megye települései. Településtörténeti adattár.* Kézirat.

2016 Fák és erdők és a középkori Tolna megyében. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 38, 45–70.

2017 Likas-hegy, Török-lik, Barátok pincéje. Löszbe vájt középkori „likak" Tolna megyében. In Zatykó Csilla – Szilágyi Magdolna – Szabó Máté (szerk.): *Történeti táj–tájrégészet. Eredmények és perspektívák a magyarországi tájrégészeti kutatásban. Absztrakt kötet.* 2017. november 6–7. Budapest, MTA BTK Régészeti Intézet, 24–25.

2018a „Sarlóját ez okért bősz fegyverré köszörülte". Késő középkori kiegyenesített sarló Kospa falu helyéről. In Mérai, Dóra – Drosztmér, Ágnes – Lyublyanovics, Kyra – Rasson, Judith – Papp Reed, Zsuzsanna – Vadas, András – Zatykó, Csilla (szerk.): *Genius loci. Laszlovszky 60.* Budapest, Archaeolingua, 280–284.

2018b *Középkori körmeneti kereszt bronz korpusza Tamási-Likas-hegyről.* Wosinsky Mór Megyei Múzeum, A hónap műtárgya, 2018. június. http://wmmm.hu/2018-junius-kozepkori-kormeneti-kereszt-bronz-korpusza/ (2018. 08. 30.)

2019 A likas-hegyi löszbarlang kutatásának újabb eredményei. In Örményi János (szerk.): *14. Tamási Kalendárium.* Tamási, k. n. 149–151.

K. NÉMETH András – MÁTÉ Gábor

2014 Szempontok és példák a középkori eredetű malmok és malomhelyek folytonosságának vizsgálatához (Kapos és a Völgységi-patak vízgyűjtője). /Tanulmányok a Kárpát-medence anyagi kultúrájának köréből I./ In Báti Anikó – Csoma Zsigmond (szerk.): *Középkori elemek a mai magyar anyagi kultúrában, napjainkban.* Budapest, Agroinform Kiadó és Nyomda, 47–68.

K. NÉMETH András – SZEBERÉNYI Gábor – FEDELES Tamás

2009 Az Egyházmegye templomos helyeinek adattára. In Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József (szerk.): *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Rövidítések, adattárak, mutató.* Pécs 2009, Fény Kft., XCVII–CCXLIV.

K. NÉMETH András – VARGA Máté

2019 Kisszékely középkori temploma. *Várak, kastélyok, templomok évkönyv* 2019, 34–37.

KAROLINY Márton

1982 *Tolnai utak.* Szekszárd, KPM Szekszárdi Közúti Igazgatósága.

KATUS László

2010 Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918). In Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország története.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 448–772.

KÁLDY-NAGY Gyula
1960 *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai.* /A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 103./ Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
KISBÁN Eszter
1997 A változás szakaszai, a magyar táplálkozáskultúra korszakai. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 422–439.
KÁROLY János
1899 *Fejér vármegye története III.* Székesfehérvár, Fejérvármegye Közönsége.
KISS István
1938 *Simontornya krónikája.* Simontornya, s. k.
KOCSIS Gyula
1979 A Tápió mente falvainak népe, gazdálkodása, települése a XVI–XVII. században. *Ethnographia* XC, 1. sz. 15–41.
KOGUTOWICZ Károly
1930–1936 *Dunántúl és Kisalföld írásban és képben I–II.* Szeged, Kir. Ferencz József Tudományegyetem Földrajzi Intézete.
KOSÁRY Domokos
1990 *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867.* /Magyarok Európában III./ Budapest, Háttér Lap- és Könyvkiadó.
KOVÁCS Erzsébet (szerk.)
2017 *Magyarkeszi. „Keszi történet".* Magyarkeszi, Magyarkeszi Önkormányzat.
KÓRÓDY Gergely – KÁZMÉR Miklós – SZÉKELY Balázs
2009 Vízmosásfejlődés mérése gyökérkitakaródással (Bátaapáti, Mórágy-Geresdi-dombság). In Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében.* Budapest, Hantken Kiadó, 367–380.
KÖLCSEY Ferenc
1960 Szauder Józsefné – Szauder József (szerk.): *Kölcsey Ferenc összes művei I–III.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
KÖNNYÜ László
1977 *Egy költő visszanéz. Önéletrajz.* Saint Louis, Amerikai Magyar Kiadó.
1980 *Tamási monográfiája.* Saint Louis, s. k.
KÖNYÖKI József
1906 *A középkori várak különös tekintettel Magyarországra.* Sajtó alá rendezte Nagy Géza. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
KRAFT János
2004 *A dunaszekcsői töröklyuk kialakulása és fennmaradása.* Pécs 2004. http://www.dunaszekcso.hu/?action=getfile&fid=13669&module=news (2018. 11. 15.)
KUBINYI András
2000 *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén.* /Dél-Alföldi Évszázadok 14./ Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.

KUMOROVITZ Lajos Bernát
1953 *Veszprémi regeszták 1301–1387*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
KUPÁS DEÁK Zoltán
2019 *Pattanó rügyek erős gyökerekkel. Szemelvények Tolna megye erdőgazdálkodásából napjainkig.* H. n., Gyulaj Erdészeti és Vadászati Zrt.
LANGÓ Péter
2006 Régészeti és okleveles adatok a Jászság 10–15. századi településtörténetéhez. *Tisicum* 15, 77–97.
LASZLOVSZKY József
1986 Tanyaszerű települések az Árpád-korban. In Novák László – Selmeczi László (szerk.): *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Nagykőrös, Arany János Múzeum, 131–151.
LASZLOVSZKY József – MIKLÓS Zsuzsanna – ROMHÁNYI Beatrix – SZENDE Katalin
2003 Középkori városaink régészete. In Visy Zsolt (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Teleki László Alapítvány, 372–376.
LÁSZLÓ Péter
2010 *Udvari község monográfiája*. Udvari, Udvari Község Önkormányzata.
LENGYEL Dénes
1975 *Magyar mondák a török világból és a kuruc korból.* Budapest, Móra Könyvkiadó.
M. ARADI Csilla
2017 *Somogy megye Árpád-kori* és *középkori egyházszervezetének rekonstrukciója. Somogy megye középkori templomainak adattára*. Kaposvár, Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum.
MAGYAR Zoltán
2018 *A magyar történeti mondák katalógusa I–XII.* Budapest, Kairosz Kiadó.
MAGYAR Kálmán – NOVÁKI Gyula
2005 *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig*. Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága.
MAKKAI László
1985 Tájak és népek. In Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története 1526–1686*. /Magyarország története tíz kötetben 3/2./ Budapest, Akadémiai Kiadó, 1425–1460.
MAKSAY Ferenc
1971 *A középkori magyar falu településrendje*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
1976 A dunántúli településrendszer a XVII–XVIII. sz. fordulójáig. *VEAB Értesítő II. A Dunántúl településtörténete 1. 1686–1768.* Veszprém, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, 43–60.
MARGITTAY Rikárd
1936 *A Balatonpart vár- és templomromjai. Balaton-Endréd, a 900 éves község*. H. n., 1936.
MAROSI Sándor – SOMOGYI Sándor (szerk.)
1990 *Magyarország kistájainak katasztere I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

MARTIN György

1970 *Magyar tánctípusok és táncdialektusok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MÁTÉ Gábor

2006 A térbeli aktivitás történeti vizsgálata a táj antropogén morfológiai elemeinek segítségével, Kárász példáján. *Ethno-lore. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 23, 111–144.

2012 „Footprints of society". Research of land use dynamism through defining dirt-road networks from the middle ages up to nowadays - a hungarian example. In Chromý, Pavel – Kučera, Zdeněk - Jeleček, Leoš – Fialová, Dana (eds.): *XV. International Conference of Historical Geographers. Book of Abstracts*. Prague, Charles University, Faculty of Science Department of Geography and Regional Developement, 234-235.

2013a *A Mecsek-vidék tájtörténete. Táj és ember viszonyának változása háromszáz év tükrében*. PhD disszertáció. Pécs, PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola.

2013b Sajtos Márton és kora. Egy XVIII. század eleji Dombóvár vidéki paraszt portréja és az újranépesedő táj rajza. In Kriston Vízi József (szerk.): *Táj – természet – alkotás. Dél-Dunántúli Dolgozatok. Tanulmányok Dr. Szőke Sándor emlékére.* Dombóvár, Dombóvári Városszépítő és Városvédő Közhasznú Egyesület, 40–59.

2014a A helyi úthálózat kutatásának néprajzi és településtörténeti kérdései. *Ethnographia* 125, 4. sz. 571–589.

2014b A kertesség, a török uralom és a telkesítés összefüggései a mecseki szálláskertes települések példáján. In Kürtössy Péter – Máté Gábor – Varga Szabolcs (szerk.): *„Örökségünk a tér és az idő". Tanítványi tisztelgés Filep Antalnak.* Pécs, PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 429–478.

2014c A vízhasználat átalakulása az államosítás és a téeszesítés következtében a Völgységi-patak felső vízvidékén. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon*. Budapest, Balassi Kiadó, 471–515.

2017a 17–18. századi tanúvallomások településtörténeti tanulságai a középkori Tolna nyugati és déli felén. In Benkő Elek – Bondár Mária – Kolláth Ágnes (szerk.): *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt, jelen, jövő.* Budapest, MTA BTK Régészeti Intézet, 301–310.

2017b Vízkezelés és erdei sertéstartás a szerémségi Bázaközben. In Kothencz Kelemen (szerk.): *Víz, ember, örökség. Tanulmányok a 90 éve született Solymos Ede tiszteletére.* Baja, Türr István Múzeum, 103–118.

2018 A dél-dunántúli rácok történeti néprajzi kérdései a 17–18. században. *Ethnographia* 129, 3. sz. 371 –390.

2019a A hódoltságkori puszta kialakulása és jelentősége Dél-Magyarországon. *Hungarológiai Közlemények* L, 1. sz. 25–44.

2019b „... most van ideje a marhahajtásnak!" Tanúvallatás a Dél-Dunántúl 1683–1685-ös elpusztításáról (Tanulmány). *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve* XLI, 375–434.

MEDNYÁNSZKY Miklós

2009 *Magyarországi barlanglakások*. Budapest, Terc.

MENDÖL Tibor

1941 [1991] Az új települési rend. In Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet III.* Szekszárd, Babits Kiadó, 169–189.

MIKESY Sándor

1940 *Szabolcs vármegye középkori víznevei.* /A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 53./ Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

MIKLÓS Zsuzsa

2007 *Tolna megye várai.* /Varia Archaeologia Hungarica XXII./ Budapest, Históriaantik Könyvesház Kiadó.

MNL

1981 Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* IV. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MNyTESz

1890 Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (szerk.): *Magyar nyelvtörténeti szótár. Első kötet. A–I.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

MOLDOVÁNYI Jósef

1824 Tolna Vármegye Geographiai, Statisztikai, és Topographiai esmértetése. *Tudományos Gyűjtemény* X, 40–83.

MOLNÁR Antal

2006 Murin András jezsuita szerzetes szekszárdi útinaplója 1710-ből. *Levéltári Közlemények* 77, 1. sz. 105–139.

MÓCSY András – SZILÁGYI Mária – LŐRINCZ Barnabás

1990 Úthálózat és közlekedésügy. In Mócsy András – Fitz Jenő (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 115–125.

MÓRICZ István (szerk.)

2012 *A mi kis falunk Tolnanémedi.* Tolnanémedi, Tolnanémedi Község Önkormányzata.

MREV

1908 *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára IV.* Közrebocsájtja a Római Magyar Történeti Intézet.

MUIR, Richard

1984 *The Lost Villages of Britain*. London, Michael Joseph.

2000 *The New Reading the Landscape: Fieldwork in Landscape History.* Exeter, University of Exeter.

MÜLLER Róbert

1973 Törökkori ideiglenes szálláshelyek a fonyódi járásban. *Somogy* 3, 3. sz. 111–119.

1975 A fonyódi járás középkori településhálózata (A járás X–XV. századi településeinek jegyzéke). *Somogy Megye Múltjából* 6, 35–60.

1976 Régészeti adatok a hódoltsági terület településhálózatának megváltozásához. *VEAB Értesítő II. A Dunántúl településtörténete I. 1686–1768.* Veszprém, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, 61–66.

NAGY Lajos

1987 Az 1686–87. évi hadjárat. In Nagy Lajos – Szita László (szerk.): *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 15–51.

NAGYSZOKOLYI PAPP Gyula

1992 *Romok alatt,… romok felett. Nagyszokoly.* H. n. Halász és Társa.

NEUMANN Tibor

2003 Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon. *Századok* 137, 4. sz. 849–884.

ÓDOR Imre

1992 Nemesi társadalom a török hódoltság utáni Baranyában. *Baranyai Helytörténetírás* 1991–1992, 61–92.

PAKSA Katalin

2010 *Az ugrós táncok zenéje.* Budapest, L'Harmattan.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2001 Utak, csárdák, hidak. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz nyolc kötetben II. Gazdálkodás.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 830–847.

PAPP István

2000 *A Tamási járás évszázadai.* Sajtó alá rend. és a bevez. írta Torma István. Tamási, Tamási Város Önkormányzata.

PATAKI József

1961 A mezőgazdálkodás felszínformáló hatása a szekszárdi dombvidéken. In *MTA Dunántúli Tudományos Intézet Évkönyve – Értekezések 1960.* /Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 25./ Budapest, Akadémiai Kiadó, 55–92.

PESTI János

2001 *Alsómocsoládi tájszótár.* Alsómocsolád, Alsómocsolád Község Önkormányzata.

PESTY Frigyes

1864–1865 [2019] *Baranya vármegye helynévtára 1864–1865.* Szerk. és a bevez. írta: Csibi Norbert – Gőzsy Zoltán – Máté Gábor. Pécs, Csorba Győző Könyvtár.

1977 Pesty Frigyes helységnévtára, Fejér megye. Bevez., közreadja és jegyz. ell. Párniczky Józsefné. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 11, 161–305.

2001 *Somogy vármegye helynévtára.* A szöveget gond. és a bevez. írta Gőzsy Zoltán – Polgár Tamás. /Fontes Comitatus Simighiensis 1./ Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár.

PETŐ Zsuzsa Eszter

2014 Római vagy középkori? Történeti utak a Pilisben. *Magyar Régészet Online Magazin* 2014. ősz http://www.magyarregeszet.hu/?page_id=279#post-6996 (2020. 10. 18.)

2018 *Hermits in the Heart of the Hungarian Kingdom. Medieval Monastic Landscape of the Pauline Order in the Pilis.* /Archaeolingua Series Minor 41./ Budapest, Archaeolingua.

PROHÁSZKA Lajos

1941 *A Vándor és a Bujdosó*. Budapest, Danubia Könyvkiadó.

PUSKELY Mária

1998 *Kétezer év szerzetessége. Szerzetesség- és művelődéstörténeti enciklopédia 2. L–ZS.* Budapest, Dinasztia Kiadó.

REUTER Camillo

1961a Kárász helynevei. *Magyar Nyelvjárások* VII, 101–122.

1961b Magyaregregy helynevei. In Babics András (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1960*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 345–385.

1962 Őshonos-e az erdeifenyő a Zselicségben. *Erdészeti Lapok* 11 [97] 6. sz. 284–286.

1966 A török hódoltság emlékei a baranyai helynevekben. In Rúzsás Lajos (szerk.): *Szigetvári emlékkönyv Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 107–114.

1968 *Hosszúhetény község földrajzi nevei.* Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete.

1969 Újabb adat Tinódi Sebestyén életéhez. *Baranyai Művelődés* 1969. június, 93–95.

1974 Gyűjtés Baranya középkori településtörténetének adattárához. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 14–15 (1969–1970), 133–154.

ROSTA Szabolcs

2010 A Kiskunsági Homokhátság középkori település- és úthálózata. In Nagy Balázs (szerk.): *Középkori mozaik. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai.* Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 101–148.

RÓNAKI László

2005 A „Tatárlyukak" felderítése Kishajmáson. *A Mecsek Egyesület Évkönyve a 2004-es egyesületi évről.* Pécs, Mecsek Egyesület, 154–158.

RÚZSÁS Lajos

1964 *A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SÁROSI, Edit

2016 *Deserting Villages, Emerging Market Towns. Settlement dynamics and land management in the Great Hungarian Plain 1300–1700*. Budapest, Archaeolingua.

SCHMIDT János

1939 *Német telepesek bevándorlása Hesszenből Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. század első felében*. Győr, k. n.

SIEDLUNGSFORSCHUNG
2001 Klaus Fehn et al (hrsk.): *Archäologie – Geschichte – Geographie* 19. (Wald und Siedlung). Bonn, Verlag Siedlungsforschung.

SIMMS, Anngret
1976 Deserted medieval villages and fields in Germany. A survey of the literature with a selected bibliograpy. *Journal of Historical Geography* volume 2, issue 3. 223–238.

SINKÓ Katalin
1989 Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben. *Ethnographia* C, 121–154.

SIPOS Imre
2013 *Törökkoppány monográfiája*. Miklósi–Törökkoppány, Szt. János Apostolról és Remete Szt. Pálról Nevezett Közösség.

SMFN
1974 Papp László (szerk.): *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SÓFALVI András
2017 *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.

STIBRÁNYI Máté
2008 A Sárvíz középkori településhálózatának vázlata, avagy a templom és a hozzá vezető út. *Alba Regia* 37, 189–202.
2016 *Fejér megye középkori templomos helyei. A Fejér megyei középkori templomos helyek adattára*. PhD értekezés. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Régészet Doktori Program. https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32975 (2020. 10. 20.)

SZABÓ Géza – CSÁNYI Viktor
2012 Werbőczy két Tolna megyei vára: Dombó és Döbrököz az újabb régészeti megfigyelések tükrében. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* XXXIV, 179–212.

SZABÓ István
1971 *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZABÓ József
2008 *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék.

SZABÓ Péter
2009 Hagyományos erdőgazdálkodás a Kárpát-medencében. In Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Budapest – Pécs, L'Harmattan – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 129–144.

SZAKÁLY Ferenc

1969 Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* 2, 5–85.

1973 A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. *Somogy Megye Múltjából* 4, 55–112.

1997 *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1998 *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt 1314–1525*. Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum.

SZALAY Antal

1830 Tamási Mező-Város esmértetése. *Tudományos Gyűjtemény* IX, 65–102.

SZEKFŰ Gyula

1936 A föld népe a török hódoltság korában. In Szekfű Gyula – Hóman Bálint (szerk.): *Magyar történet III.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 393–401.

SZENDREI János

1892 Múzeumok. Társulatok. *Archaeologiai Értesítő* Új folyam 12, 4. sz. 367–372.

SZERÉMI (Odeschalchi Artur)

1891 *Emlékek Barsvármegye hajdanából*. Budapest, Athenaeum.

SZILÁGYI Mihály

1983 Az újratelepülő Tolna megye (1710–1720). *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* X, 33–168.

SZILÁGYI Magdolna

2012 Középkori utak a Dunántúlon – Régészeti és történeti kutatásuk módszerei és lehetőségei. *Magyar Régészet* 2012 nyár. http://www.magyarregeszet.hu/wp-content/uploads/2012/08/szilagyi_12Ny_0814.pdf (2014. január 9.)

2014 *On the Road: The History and Archaeology of Medieval Communication Networks in East-Central Europe.* /Archaeolingua Series Minor 35./ Budapest, Archaeolingua.

2017 A középkori utak topográfiai vizsgálata Magyarországon. Régi módszerek, új lehetőségek. In Benkő Elek – Bondár Mária – Kolláth Ágnes (szerk.): *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt, jelen, jövő.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, 463–486.

SZILÁRD Jenő

1967 *Külső-Somogy kialakulása és felszínalaktana*. /Földrajzi Tanulmányok 7./ Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZITA László

1987 *Budától Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár.

1993 *Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII–XIX. században*. /Somogyi Almanach 52./ Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár.

SZOLNOKY Lajos
1956 Az udvar és építményei Vajdácskán. *Ethnographia* LXVII, 4. sz. 593–632.
T. MÉREY Klára
1967 A XVIII. századi határperek néprajzi és történeti forrásértéke. *Ethnographia* LXXVIII, 1. sz. 532–546.
2007 *Dél-Dunántúl földrajza katonaszemmel a 19. század elején.* /Geographica Pannonica Nova 1./ Pécs, Lomart.
TAKÁCS Lajos
1976 *Egy irtásfalu földművelése.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
1978 *A Kis-Balaton és környéke.* /Somogyi Almanach 27–29./ Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár.
1980 *Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
1987 *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
TAYLOR, Christopher
1979 *Roads and Tracks of Britain.* London, J. M. Dent and Sons Ltd.
TESz
1967–1976 Benkő Loránd (főszerk): *Történeti etimológiai szótár I–III.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
TIMÁR György
1976 XVI. századi rovásadó összeírások a mai Baranya területéről. *Baranyai Helytörténetírás* 1974–75, 21–94.
1983 A pécsi provizorátus faluösszeírásainak török időkre vonatkozó feljegyzései (1695, 1696). *Baranyai Helytörténetírás* 1982, 47–104.
1977 Márévár története a középkorban. In Füzes Miklós (szerk.): *Márévár és környéke (Kistáji monográfia).* Magyaregregy, Magyaregregyi Baráti Kör, 7–105.
TMFN
1981 Végh József – Ördög József – Papp László (szerk.): *Tolna megye földrajzi nevei.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
TOMISA Ilona
2011 Gyalog és szekéren. Adatok a hódoltság kori Magyarország tájszerkezetéhez 16–17. századi vizitációk alapján. In Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene.* Budapest – Pécs, L'Harmattan – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 69–75.
TORMA István
1978 Régészeti adatok a néphagyományban és a történeti mondákban. In Hoppál Mihály – Istvánovits Márton (szerk.): *Előmunkálatok a magyarság néprajzához III. Mítosz és történelem.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 148–154.
1981 Mittelalterliche Ackerfeld-Spuren im Wald von Tamási (Komitat Tolna). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 39, 245–256.

TÓTH Andrásné Polónyi Nóra
1966 *Egy tolnai táj a XVIII. században (Kísérlet a kéziratos térképeink forrásértékének vizsgálatára).* Különnyomat a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének Értekezések 1964–65. c. kötetéből. Budapest, MTA.
TÓTH János
1964 Népi műemlékek vizsgálata. *Magyar Műemlékvédelem* 1959–1960, 207–214.
TÓTH Péter
1987 Somogyi határvizsgálatok tanulságai. *Somogy Megye Múltjából* 18, 149–168.
1989 A határvizsgálati tanúkihallgatási jegyzőkönyvek történeti néprajzi forrásértéke. In Erdmann Gyula (szerk.): Kutatás – módszertan. *Rendi társadalom, polgári társadalom* 2. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 272–280.
TÓTH Tibor
1997 Elfelejtett somogyi várak (Külső-somogyi vártúrák). *Tabi Kilátó* 1998–1999, 277–294.
TÓTH Csaba – KISS József Géza
2018 *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa II. Az anonim denárok kora*. Budapest, Martin Opitz Kiadó.
TÓTHNÉ UNGHY Ilona
2004 *A krónikaíró dr. Kiss István élete és munkássága.* Sárbogárd, Bogárd és Vidéke Nyomda és Lapkiadó.
TÜKÖR [KÁNTOR Miklós]
1994 Likas-hegy rejtelmei. *Tamási Tükör* 3. 1. sz. (január) 2, 19.
ÚMTsz
1979 B. Lőrinczy Éva (főszerk.): *Új magyar tájszótár I.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
VÁRNAGY Antal
1990 *Hőgyész. Községtörténeti monográfia I.* Hőgyész, Nagyközségi Közös Tanács. velenceihegysegtura
velenceihegysegtura
2018 https://velenceihegysegtura.blog.hu/2018/03/26/nagykorusitas_551 (2018. 11. 15.)
VELICS Antal – KAMMERER Ernő
1890 *Magyarországi török kincstári defterek II.* Budapest, MTA Történelmi Bizottsága.
VIGA Gyula
1999 Áruk és emberek mozgása a Felföldön: ökológiai szempontok. In Uő.: *Utak és találkozások. Tanulmányok a népi kapcsolatok köréből.* /Officina Musei 10./ Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 16–27.
WEIDLEIN János
1934 Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. *Századok* LXVIII, pótfüzet, 611–630.
1935 A dűlőnévkutatás történeti vonatkozásai. *Századok* LXIX, pótfüzet, 665–692.
1936 Dűlőnév és településtörténet. *Magyar Nyelv* XXXII, 20–33.
WELLMANN Imre
1979 *Magyar mezőgazdaság a XVIII. században.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

1987 Gazdasági élet Magyarországon a töröktől megszabadító háború idején. In Praznovszky Mihály – Bagyinszky Istvánné (szerk.): *Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején.* /Discussiones Neogradienses 4./ Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 40–78.

WOSINSKY Mór

1906 *Tolna vármegye története az őskortól a honfoglalásig I–II.* Budapest, MTA Történelmi Bizottsága.

X–y.

1906 Kirándulás a tamásii „Lyukas hegyre". *Közérdek* 1906. jún. 2. (II. évf. 23. sz.) 6.

ZATYKÓ Csilla

2011 Aspects of fishing in medieval Hungary. In Klapste, Jan – Sommer, Petr (eds.): *Processing, Storage, Distribution of Food. Food in the Medieval Rural Environment.* /Ruralia VIII./ Brepols, 399–408.

ZÁCH József

1863 *Fehér-megye politikai-, egyházi- és nemzetgazdászati Statistikája és Topographiája. Első kötet: Topographiai statistika. II. füzet. Ercsény–Martonvásár.* Székesfehérvár, k. n.

ZICHY

1871–1931 Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál (szerk.): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII.* Pest–Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

ZsO I.

1951 Mályusz Elemér (összeáll.): *Zsigmondkori oklevéltár I.* Budapest, Magyar Országos Levéltár.

ZsO VIII.

2001 Borsa Iván (Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár VIII.* Budapest, Magyar Országos Levéltár.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK JEGYZÉKE

KVL 6. 12b. = Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár, Pécsi Kultúrmérnöki Hivatal Iratai, vízikönyvek

MNL BML IV. 1. p. 3. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, peren kívüli eljárás iratai, bírói vizsgálatok (inquisitiones)

MNL BML IV. 6. c. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Baranya vármegye adószedőjének iratai, háziadó összeírások 1711–1752

MNL BML XV. 3. e. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Baranya megye térképeinek gyűjteménye, Uradalmi térképek. Pécsváradi Közalapítványi Kerület

MNL OL DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (Q szekció)

MNL OL E 156. U. et C. = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Urbaria et Conscriptiones (Urbáriumok és összeírások)

MNL OL P 108 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositorium (Rep. = repositorium; cs. = csomó; f. = fasciculus, n. = numerus)

MNL OL S 11 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Térképtár, Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek, Kamarai térképek

MNL OL S 12 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Térképtár, Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek, Helytartótanácsi térképek

MNL OL S 16 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Térképtár, Családi fondokból kiemelt térképek, Esterházy család hercegi ága

MNL OL S 70 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Térképtár, Vegyes kéziratos térképek

MNL OL S 91 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Térképtár, Családi fondokból kiemelt térképek, Eszterházy család zólyomi ága

MNL TML IV. 1. b. = Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, Tolna Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, közgyűlési iratok

MNL TML XIII. 1. = Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, Apponyi család iratai

MNL TML XV. = Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, Gyűjtemények, Tolna Megyei Levéltár térképeinek gyűjteménye

PEL II. Térképtár = Pécsi Egyházmegyei Levéltár, Székeskáptalani Levéltár, Térképtár

ÁBRÁK

A TANULMÁNYOK EREDETI MEGJELENÉSI HELYE

K. Németh András – Máté Gábor: Vázlat a pusztafalvak tájtörténeti kutatásához a Kapos menti Enyőd példáján. *Történeti Földrajzi Közlemények* 2017. 5. évf. 1. sz. 44–58.

K. Németh András: Adatok Tolna megye középkori útjainak kutatásához. In Rácz Tibor Ákos (szerk.): *A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete.* (Ferenczy Múzeum Kiadványai, A. sorozat. Monográfiák 3.) Szentendre, Ferenczy Múzeum, 2014. 177–188.

Máté Gábor: A helyi úthálózat kutatásának néprajzi és településtörténeti kérdései. *Ethnographia* 2014. 125. évf. 4. sz. 571–589.

Máté Gábor: Landscape Reconstruction of the Southern Transdanubian Puszta (1683–1735) Based on 18th-Century Border Litigations. *Acta Ethnographica Hungarica* 2017. 62. évf. 1. sz. 105–134.

K. Németh András – Máté Gábor: Szempontok és példák a középkori eredetű malmok és malomhelyek folytonosságának vizsgálatához. Kapos és a Völgységi-patak vízgyűjtője. In Báti Anikó – Csoma Zsigmond (szerk.): *Középkori elemek a mai magyar anyagi kultúrában, napjainkban.* (Tanulmányok a Kárpát-medence anyagi kultúrájának köréből I.) Budapest, Agroinform, 2014. 47–68.

K. Németh András: Barátok tava. Tájrégészeti és történeti adatok egy helynév eredetéhez. *Archaeologiai Értesítő* 2013. 138. évf. 1. sz. 367–374.

Máté Gábor: A Mecsek középkori és kora újkori gazdálkodásának tájtörténeti emlékei (irtások, legelők, szállások) – első közlés. Elhangzott a *Történeti táj – tájrégészet: Eredmények és perspektívák a magyarországi tájrégészeti kutatásban* című konferencián. Budapest, MTA Humán Tudományok Háza, 2017. november 6–7.

K. Németh András: A tamási Likas-hegy és társai. Löszbe vájt, török kori búvólyukak Külső-Somogyban és környékén – első közlés. Elhangzott a *Történeti táj – tájrégészet: Eredmények és perspektívák a magyarországi tájrégészeti kutatásban* című konferencián. Budapest, MTA Humán Tudományok Háza, 2017. november 6–7.

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT KÖTETEK

SOROZATSZERKESZTŐ (2001–2008)
PÓCS ÉVA

Pócs Éva (szerk.): Demonológia és boszorkányság Európában

Pócs Éva (szerk.): Sors, áldozat, divináció

Pócs Éva (szerk.): Közösség és identitás

Pócs Éva (szerk.): Folyamatok és fordulópontok

Pócs Éva (szerk.): Múlt és jelen. Tudományos konferencia a PTE Néprajz Tanszékének 10 éves jubileumán

Pócs Éva (szerk.): Rítus és ünnep az ezredfordulón.

Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére

Pócs Éva (szerk.): „Vannak csodák, csak észre kell venni". Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben 1.

Pócs Éva (szerk.): Tárgy, jel, jelentés. „Tárgy és folklór" konferencia Vaján, 2005. október 7–9-én

SOROZATSZERKESZTŐ (2008–)
VARGYAS GÁBOR

Viga Gyula: A bodrogközi kultúra és társadalom változása a 19–20. században (A PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Doktori Programjának Kiadványai II.)

Vargyas Gábor (szerk.): Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig

Vargyas, Gábor (ed. by): Passageways. From Hungarian Ethnography to European Ethnology and Sociocultural Anthropology

Vargyas Gábor (szerk.): Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene

Máté Gábor (szerk.): Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan társadalomnéprajzi tanulmányai

Pócs Éva (szerk.): Szent helyek, ünnepek, szent szövegek. Tanulmányok a romániai magyarság vallási életéről

Farkas Judit – Keszeg Vilmos (szerk.): Kolozsvártól Pécsig, a yaoitól a juhászatig. Néprajzi – kulturális antropológiai tanulmányok két doktori iskolából

Iancu Laura: Vallás Magyarfaluban. Néprajzi vizsgálat

Peti Lehel – Tamás Ildikó (szerk.): Vallási kultúra a Kárpát-medencében

Bálizs Beáta: Veres róka, vörös bársony, piros rózsa. A piros/vörös a magyar nyelvben és kultúrában